

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

XÜSUSİ BURAXILIŞ

Şollar-Bakı – 100

2017, cild 62

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

SPECIAL ISSUE

Shollar-Baku-100

2017, volume 62

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

Шоллар-Баку-100

2017, том 62

**1947-ci ildən
Nəşr olunur**

62/2017

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur**

**Tarix İnstitutu
«Elmi əsərlər»inin
XÜSUSİ BURAXILIŞI:**

«Şollar-Bakı – 100 »

Layihə rəhbərləri:

*Akademik
Akif ƏLİZADƏ,
AMEA-nın prezidenti*

*Qorxmaz HÜSEYNOV,
"Azərsu" ASC-nin sədri*

**Xüsusi buraxılışın
redaksiya heyəti:**

*Fəxrəddin QƏDİROV,
İsa HƏBİBBƏYLİ,
Nərgiz AXUNDOVA,
Yaqub MAHMUDOV
(Baş redaktor),
Çingiz ABDULLAYEV,
Adışirin ƏLƏKBƏROV,
Hacı HƏSƏNOV,
Zeynəb QAFAROVA,
Mehri XANBABAYEVA*

ISBN 978-9952-8268-9-0

© AMEA Tarix İnstitutu, 2017

**Tarix İnstitutu
«Elmi əsərlər»inin
redaksiya heyəti:**

Yaqub MAHMUDOV
(Baş redaktor)

**Nailə VƏLİXANLI,
Teymur BÜNYADOV,
İsmayıl HACIYEV,
Nərgiz AXUNDOVA,
Səbinə ALMƏMMƏDOVA,
Ədilə AĞABƏYOVA,
Nərgiz F.AXUNDOVA,
İradə BAĞİROVA,
Cəbi BƏHRAMOV,
Həsən ƏLİBƏYLİ,
İradə ƏLİYEVA,
Sevinc ƏLİYEVA,
Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV,
Şahin FƏRZƏLİYEV,
Qasım HACIYEV,
Hacı HƏSƏNOV,
Mehri XANBABAYEVA,
Ədalət QASIMOV,
Nigar MAKSVELL,
Elmar MƏHƏRRƏMOV,
Natiq MƏMMƏDZADƏ,
Tamilla MUSAYEVA,
Tofiq MUSTAFAZADƏ,
Tofiq NƏCƏFLİ,
İlqar NİFTƏLİYEV,
Məryəm SEYİDBƏYLİ,
Kərim ŞÜKÜROV**

ŞOLLAR-BAKİ – 100

Akademik Akif ƏLİZADƏ,
AMEA-nın prezidenti
Qorxmaz HÜSEYNOV,
"Azərsu" ASC-nin sədri

**«...nə qədər ki, Şahdağ özünün
əbədi qar papağını çıxarmayıb onun buz-
laqları mövcud olacaqdır və deməli, bura-
nın yeraltı suları tükənməyəcəkdir».**

H.Z.Tağıyev

Uzun əsrlər boyu nəzərə çapmayan orta əsr şəhəri olan Bakı XIX əsrin II yarısında təkcə Qafqazda deyil, bütün dünya miqyasında da müstəsna bir nümunəyə çevrildi. Dünya iqtisadiyyatının neftə olan tələbatının sürətlə artması neft Bakısını iri sənaye mərkəzinə, böyük nəqliyyat qovşağına və Xəzərdəki ən mühüm limana çevirmiş neft «bumu»na gətirib çıxardı.

Şəhər əhalisinin sayı günü-gündən artmaqda olaraq sürətlə çoxalırdı. Əgər 1860-cı ildə Bakının əhalisi 12260 nəfər idisə, 1897-ci ildə bu göstərici 112,2 min nəfərə, 1915-ci ildə isə 262,5 min nəfər çatmış, Bakı dünyanın ən iri şəhərlərindən birinə çevrilmişdi.

Lakin Bakıya çox zəngin neft yataqları bəxş etmiş təbiət onu təmiz içməli su qaynaqlarına möhtac qoymuşdur. XVIII əsrin sonları ərəfəsində Bakıda orta əsrlərdən qalma su təchizatı sistemi fəaliyyət göstərməkdə idi. İçməli suyun əsas qaynağı Bakıda bu zaman sayı 600-ə çatan quyular idi. Lakin onlardan ancaq 100-ündən içməli su mənbəyi kimi istifadə oluna bilirdi. Qalan quyularının suyu duzlu və cod olaraq ancaq təsərrüfat-məişət ehtiyacları üçün istifadə edilirdi. Şəhərdə kanalizasiya sisteminin yoxluğu quyuları çirklənməsi imkanlarını artırırdı.

XVIII əsrin sonlarında Bakı həm də üç kəhrizin - «Şah» (bəzi qaynaqlara görə – «Xan»), «Məhəmmədqulu xan» və «Hüseynqulu xan» kəhrizlərinin suyu ilə təchiz olunurdu. Onlar şəhərin ətraflarındakı su qaynaqlarından çəkilmişdi. «Şah» («Xan») kəhrizi İçərişəhər əhalisini içməli su ilə təchiz edirdi. Bu kəhriz öz mənbəyini Bakıdan 4 verst* şimaldan,

* 1 verst=1,067 km

Qarakolluq adlanan yerdəki üç bulaqdan götürürdü. Bu kəhrizin suyu İçərişəhərdəki anbara axır və Şirvanşahlar saray kompleksinin hamamını su ilə təmin edirdi.

«Hüseynqulu xan» kəhrizi öz başlanğıcını indiki “Azərbaycan” küçəsinin ərazisindəki iki bulaqdan götürürdü. O bulaqlardan biri indi də Füzuli meydanında fəaliyyət göstərməkdədir. Bu kəhrizin suyu Şamaxı darvazası (indiki Qoşa qala qapısı) rayonunda şəhərə daxil olurdu.

«Məhəmmədqulu xan» su kəməri XVII əsrin sonunda tikilmişdi. Bu kəhriz indiki «Şəhidlər Xiyabanı» rayonundakı iki bulaqdan çəkilmişdi və su bu kəmərlə indiki Filarmoniya binasından bir qədər aşağıdan şəhərə daxil olurdu.

Bu su kəmərləri faktiki olaraq bütöv kəhrizlər sistemi idi. 1859-cu ildə Şamaxının zəlzələ nəticəsində dağılması nəticəsində quberniya mərkəzi Bakıya köçürüldü və bu da, təbii ki, şəhərdə içməli su qıtlığını gücləndirdi. 1860-cı ildə təxminən indiki Nizami heykəli rayonunda hovuz tikildi. «Şah» kəhrizindəki suyun artırılması üçün varlı Bakı sakinləri Hacı Şıxəli və Hacı Ağa Dadaşovun maliyyə dəstəyi ilə bir neçə yeni quyu qazılaraq həmin kəhrizin şəbəkəsinə birləşdirildi. Beləliklə də, şəhərin böyüməsi nəticəsində qala divarlarından kənarda meydana çıxmış şəhər forstadtı* ayrıca su rezervuarı ilə təmin olundu.

1865-ci ildə Komendant bağına (sonralar Mixaylov, indiki – Filarmoniya bağ) sü çəkildi.

Bunlardan əlavə Bakıda həmçinin yağış sularının yığılması üçün xüsusi su anbarları – ovdanlar şəbəkəsi var idi.

Beləliklə, XIX əsrin 70-ci illərinin sonuna yaxın artıq quberniya mərkəzi olan Bakı kəhrizlər, quyular, hovuzlar və digər (ovdanlar) su qaynaqları vasitəsi ilə su ilə təchiz olunurdu. Demək olar ki, hər bir həyətdə su quyusu var idi. Lakin onların əksəriyyətinin suyu acıtəhər-duzlu olub əsasən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilirdi.

Bakıda neft sənayesinin sürətli və coşqun inkişafı ona gətirib çıxardı ki, şəhərin su təchizatında yeni dövr başladı: köhnəlmiş su təchizatı sistemi arxa plana keçmiş, dəyişmiş və dəyişməkdə davam edən Bakı isə su problemi kimi günün kəskin probleminin yeni dövrün tələblərinə müvafiq

* Bayırşəhər

şəkildə həllini təkidlə tələb etməyə başlamışdı.

1878-ci ildə yaradılmış Bakı şəhər özünüidarə orqanları öz fəaliyyətlərinin lap başlanğıcından şəhərin su təchizatı probleminin həlli üçün tədbirlər görürdü. 1879-cu ilin sentyabrından Bakı şəhər dumasının iclasında dumanın üzvü (qlası) H.Z.Tağıyev yeni su qaynaqlarının axtarışına və gələcək su kəmərinin layihəsinin hazırlanmasına 1000 rubl vəsait ayrılmasını təklif etdi. Duma həmçinin bütün su təchizatı işlərinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komissiya da yaratmışdı.

Bakı üçün ən yaxşı su kəməri layihəsinin hazırlamaq məqsədi ilə hələ 70-ci illərin sonunda elan olunmuş müsabiqənin nəticəsində 1893-cü ilədək şəhər idarəsinə (upravaya) 40-dək müxtəlif layihə təqdim olunmuşdu. İlk mərhələdə şəhər özünüidarəsi artezian sularının axtarışına başladı ki, bu da bir nəticə vermədi. 1880-cı ilin mayında Bakı duması şəhərin ətrafında su qaynaqları tapmaq üçün xüsusi komissiya yaratdı. 1881-ci ildə Zuğulbada su mənbəyi aşkara çıxarıldı. Lakin şəhər bu sudan imtina etdi, beləki bu layihəni reallaşdırılması şəhərin gücü çatmayaraq dərəcədə xərclər tələb edirdi. Özü də bu mənbəyin su ehtiyatları kifayət qədər deyildi, suyun özü isə cod idi.

1884-cü ildə mühəndis Otto Lens tərəfindən Maştağa və Buzovna kəndləri ərazisində yeni su mənbəyi aşkara çıxarıldı. Lakin duzluluğunun çoxluğundan bu su da içməyə yararlı deyildi. Altıağac, Göygöl və b. yerlərdən su kəmərlərinin çəkilməsi haqqında layihələr də təklif olunurdu. Lakin bu layihələrin hamısı bahalıqları və qeyri-səmərəliliklərinə görə rədd olundular.

1892-ci ilin vəba epidemiyası Dumanı içməli suyu daha fəal şəkildə axtarmağa vadar etdi. Neft sənayeçisi Lüdviq Nobel dumaya Volqadan su çəkilməsini təklif etdi. Lakin bu layihənin reallaşdırılması həm texniki, həm də kommersiya baxımından qeyri-mümkün oldu. Bununla belə dənizçilik idarəsi öz işçiləri üçün Volqadan gəmilərlə su gətirib onu duruldaraq əməkdaşlarına çatdırırdı. Kür çayından da su gətirilirdi. Bu su da təmizlənirdi. Volqa və Kürdən gətirilən su çox baha idi və bu sular şəhərin su təchizatı problemini həll etməyə qadir deyildi.

1892-ci ildə Bakı şəhər duması su komissiyası üç mühəndisi – Moskva su kəmərinin müəllifi M.İ.Altuxovu, Paris su kəmərinin müəllifi Dümonu və Tiflis mühəndisi Q.Q.Roytu Kürdən su çəkilməsi layihələri-

nin hazırlanmasına cəlb etdi. Lakin bu layihələr də, təxminən eyni səbəblər üzündən, əvvəlki layihələr kimi duma tərəfindən qəbul olunmamışdı.

XIX əsrin sonunadək şəhər özünüidarə orqanları tərəfindən Bakının su təchizatının yaxşılaşdırılmasına 320 min rubldan çox vəsait xərclənmişdi. Lakin bu problem həll olunmamış qalır və onun kəskinliyi çox sürətlə artırdı. Şəhər əhalisinin sürətlə artması və kapitalist istehsalının inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəhər özünüidarə orqanlarının bu sahədə gördüyü bütün tədbirlər hələ onların həyata keçirilməsinə qədər öz səmərəliliyini itirirdi.

Şəhər duması, nəhayət ki, daimi su kəmərinin tikintisinə başlamağı qərarlaşdıranda şəhər əvvəlcə bunun konsessiya yolu ilə həyata keçirilməsinə üstünlük verdi. Lakin artıq dumanın 1899-cu il 29 aprel tarixli iclasında upravanın üzvü Smolenski su kəmərinə mütləq təsərrüfat-podrat üsulu ilə, özü də mütləq kanalizasiya ilə birlikdə, çəkmək haqqında qərar çıxarılmasını təkid etdi. Konsessiya üsulundan imtina onunla əsaslandırılırdı ki, bir neçə il əvvəl şəhər kasıb idi və konsessiya üsulundan başqa üsul yox idi. İndi isə şəhər kassasına 20 mln. rubladək vəsaitin daxil olması gözlənilir ki, bu şəhərin ehtiyacları üçün tamamilə kifayətdir.¹

Şəhər duması 1899-cu ildə şəhərə suyun Kür və Samurdan çəkilməsini qərara alır. Layihənin hazırlanması üçün Frankfurt-Mayn şəhərində su axtarışı kompaniyasına başçılıq edən ingilis mühəndisi Uilyam Harleyn Lindleyin Bakıya dəvət olunması qərara alındı. O, həmin dövrdə su kəməri üzrə çox məşhur və kanalizasiyanın qurulması üzrə yeganə mütəxəssis idi.

U.H.Lindley 1899-cu ilin oktyabrında bulaqlarla zəngin olan Quba qəzasında axtarış işlərinə başlayır. Beləliklə də Xudat yaxınlığında 250 kv. verst ərazidə qeyri-adi dərəcədə bolsulu olan bulaqlar aşkar edilir. U.H.Lindley müəyyən etdi ki, Bakıdan təxminən 180 km aralıda, Şollar və Fərzəlioba kəndləri rayonunda güclü yeraltı su axınları var. Bundan sonra U.H.Lindley Samur və Kür çayları istiqamətlərində tədqiqatlarını davam etdirdi.

Tezliklə U.H.Lindley malyariyaya, sonra isə yatalağa tutuldu. Xəstəliklərdən yaxa qurtarıb özünə gəldikdən sonra o, Bakıya növbəti səfəri zamanı Bakı şəhər dumasına məruzə təqdim etdi. Bu məruzədə o, belə bir fikir irəli sürürdü ki, kəmərin Kürdən çəkilməsi səmərəli deyildir, Samur

¹ Каспи, 1899, 9 май, №91.

variantı daha əlverişlidir. Lakin o, bilavasitə Samur su kəmərinin çəkilməsinə başlamağı da məsləhət görmürdü; belə ki, o, yeraltı qrunut suları variantını daha əlverişli sayırdı. U.H.Lindley, su mənbəyinin düzgün seçilməsinə böyük əhəmiyyət verərək, bildirirdi ki, şəhərə bulaq sularının çəkilməsi çay suyuna nisbətən daha baha başa gəlsə belə, yeraltı sular variantı daha əlverişlidir. Şollar variantına gəldikdə isə, U.H.Lindleyin iddiasına görə, bu variant həтта daha ucuz başa gəlməlidir, beləki bulaqların yerləşdiyi ərazi şimaldan cənuba doğru mailidir (meyllidir), bu da o deməkdir ki, bu su şəhəri öz axını ilə gəlib çıxa bilər. Özü də ki, Kür və Samurun çay suları ilə müqayisədə Şollar suyu həmişə şəffaf və tərtəzədir, 14,7⁰ C daimi orta illik temperatura malikdir. Bu ərazidə həm də öz mənbələrini qarlı dağlardan götürən 12 çay axırdı ki, bu da, U.H.Lindleyin fikrincə, çox mühüm amil idi. O, bildirirdi ki, əgər onun qrunut suları barəsindəki ehtimalı səhv çıxsa belə Bakıya suyu bu çaylardan çəkmək olar. O, Kür və Samur layihələrinə razı olmadığını o dövrün sutəmizləyici qurğularının qeyri-mükəmməlliyi ilə əsaslandırır. Beləliklə, U.H.Lindley yeraltı su variantını texniki, sanitar və maliyyə müləhizələri baxımından daha əlverişli variant sayırdı.

U.H.Lindley söz verirdi ki, onun təklifi qəbul olunarsa, 1901-ci ilin martınadək Şollar su kəmərinin yekun variantı hazırlanıb başa çatdırılacaqdır. O, ilkin axtarışlar, kəşfiyyat quyularının qazılması üçün 100 min rubl ayrılmasını xahiş etdi. U.H.Lindleyin hesablamalarına görə, Bakıya sutkada 3 mln. vedrə* (adambaşına 12 vedrə) su tələb olunurdu.

Bakı şəhər su komissiyası yeni təkliflərə son dərəcə soyuq və həvəsiz yanaşdı. U.H.Lindleydən soruşdular ki, Samur layihəsini, özü də nə qədər vaxtadək, hazırlaya bilərmi? O, cavab verdi ki, bu, əlbəttə ki, mümkündür, lakin o, Bakının su təchizatı kimi mühüm məsələnin həllində düzgün olmayan qərarın qəbul olunması məsuliyyətini öz üzərinə göstərə bilməz. O, xahiş etdi ki, su qaynağının, onun fikrincə səhv olan belə seçiminin bütün məsuliyyətini şəhər özünüidarəsi öz üzərinə götürsün.

U.H.Lindleyin məruzəsi həm duma qlasnıları içərisində, həm də «Kaspi» qəzetinin səhifələrində coşqun reaksiyaya səbəb oldu.¹ Qusar

* 1 vedrə=12,5 litr

¹ Каспи, 1899, 3 декабр, №261; 6 декабр, №264 в.я б.

bölgəsindəki suyun cod olması haqqında fikirlər, suyun öz axarı ilə Bakıya gəlmək imkanı barəsində şübhələr bildirilir, deyilirdi ki, sınaq qazması ilə yeraltı suyuna qədərini müəyyən etmək olmaz və s.

Dumanın 1899-cu il 7 dekabr tarixli iclasında qılsını Mahmudbəyov bu istiqamətdəki axtarışlardan imtina etməyi təklif etdi, belə ki, U.H.Lindley həmin su kəmərinin dəyərini 15 mln. rubl müəyyənləşdirmişdi. Qılsının iddiasına görə, bütün büdcəsi isə cəmi 1,3 mln. rubl olan şəhər üçün bu məbləğin ödənilməsi qeyri-mümkün idi. O, Kür su kəməri layihəsinə tərəfdar çıxaraq, bunu aşağıdakı şəkildə əsaslandırır: «Axı üzərində 9 quberniyanın yerləşdiyi Volqadan bir çox şəhərlər su içirlər. Oradakı su Kürdəkindən daha çirklidir. Kürdə su kəmərinin çəkilməsi isə 6 mln. rubldan baha başa gəlməyəcəkdir».¹

Duma özünün bu iclasında U.H.Lindleyə Kür-Bakı və Samur-Bakı su kəmərlərinin layihələrinin hazırlanmasını tapşırmağı, yeraltı suların axtarışı məsələlərinin həllini növbəti iclasadək təxirə salmağı qərara aldı.

Bakı şəhər özünüidarə orqanları tərəfindən bu məsələ üzrə qərarın qəbul edilməsinə həmin orqanların bu məsələdəki nəşiliği də mane olurdu. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, Bakı şəhəri üzrə su təchizatı komissiyasının sədri X.S.Antonov dekabrın 11-də Bakı şəhər başçısına müraciətində xahiş edirdi ki, su kəməri məsələsindən kifayət qədər başı çıxan bir adam tapılsın və su təchizatı komissiyasının başçısı vəzifəsi bu şəxsə həvalə olunsun.

Bu dövrdə su kəməri işi barəsində şəhər özünüidarə orqanlarında elə bir böhranlı vəziyyət bərqərar olmuşdu ki, həmin şəraitdə duma nə su təchizatı komissiyasına, nə də U.H.Lindleyə etibar etməirdi.

U.H.Lindley özü məktublarının birində bu barədə belə yazırdı: «Bakı birinci şəhər deyildir ki, su təchizatı tədqiqatlarını və layihələrinin tərtib olunmasını mənə həvalə edir... Lakin bu şəhərlərin heç birində mən Bakıda dəf etməli olduğum maneələrə rast gəlməmişdim. Onsuz da təbii xarakterli maneələr – uzaq məsafə, su qəbulu yerinin əlçatan olmaması, qeyri-adi dərəcədə ağır iqlim şəraiti – az deyildi. Lakin belə ağır və çətin vəzifənin həlli üçün dəvət olunmuş mühəndisin gözləməli olduğu dəstəyə malik olsaydım bütün bu çətinlikləri dəf etmək olardı...

¹ Каспи, 1899, 9 дек., №265; Деятельность Г.Б.Зардаби (Меликова) в Бакинской городской думе (1897-1907 гг.). Баку, 2015, с. 153.

Mən başa düşə bilmirəm ki, niyə mənim məsləhətlərim və təkliflərim özünüidarənin müəyyən hissəsi, özü də çox vaxt onun nüfuzlu hissəsinin elə müqaviməti ilə rastlaşırdı ki, bu müqavimət hazırlıq işlərinin genişləndirilməsi və layihələrin qəti olaraq hazırlanması üçün belə gərgin mübarizə tələb edirdi. Mənim məsləhət və təkliflərimin yeganə məqsədi var idi: mənim təcrübəmi tam şəkildə tətbiq etmək və şəhərə bütün kombinasiyalar və həll yollarından ən yaxşısı və məqsədəuyğununu təqdim etmək. Əgər mütəxəssisin məsləhətinə müraciət edirlərsə, onda su qaynağının seçilməsi məsələsində onun qərarını qəbul etmək lazımdır».¹

Dumanın 25 yanvar 1900-cü il tarixli iclasında su təchizatı komissiyasının tərkibli yeniləndi. Onun tərkibinə Topçubaşov, Tamanasov, Mehdiyev, Gəncunsev, Səparov, H.B.Məlikov (Zərdabi) və Benkendorf daxil oldular.

Lakin yenilənmiş komissiya da köhnə komissiyanın getdiyi yolla getməyə məcbur idi. Məsələ bunda idi ki, su qaynaqlarının axtarışı mexanizmi köhnə komissiya tərəfindən eyni zamanında bir neçə istiqamətə daxil olunmuşdur və bu istiqamətlərin hər hansı birindən imtina şəhər üçün lüzumsuz itkilərə gətirib çıxara bilərdi.

1901-ci il martın sonunda U.H.Lindleylə müqavilələrin müddəti başa çatdı, aprelin 8-də isə komissiya U.H.Lindleyə məktub göndərməyi qərara alıb onun Bakıya gəlişini mayın 10-a təyin etdi. U.H.Lindley Samur və Kür su kəmərlərinin hesabatları, çertyojları, smetaları və layihələri, habelə kanalizasiyasının layihələri ilə Bakıya gəldi.

Belə bir fakt maraqlıdır ki, bu sənədlərin nəzərdən keçirilməsi və müzakirəsi zamanı su təchizatı komissiyasının üzvləri və mütəxəssislər U.H.Lindleyin Samur və Kür hövzələrindəki axtarışlar üzrə layihələrinə elə bir maraq göstərmədilər. Əksinə məhz yeraltı su ilə bağlı olan, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1899-cu ilin sonunda дума tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən variant xüsusi debatlar səbəb oldu. O vaxt дума bu variantın texniki, kimyəvi, bakterioloji və maliyyə baxımından zəif işləndiyini sayaraq bu təklifi rədd etmişdi.

Yeni komissiya ilyarım Samur çayında axtarışlarla məşğul oldu. Bu axtarışlar U.H.Lindleyin müavini mühəndis Şollun rəhbərlik etdiyi xüsusi büro tərəfindən həyata keçirildi. Şoll Samur hövzəsindəki axtarışlarla pa-

¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.389, siy.7, iş 21, vv.54 arx.-55arx.

ralel olaraq yeraltı su üzrə də müşahidələr apardığını bildirəndə komissiyanın üzvləri narazılıqlarını gizlətmirdilər.

Beləliklə, yeraltı sular variantının hətta Duma tərəfindən qətiyyətlə rədd olunmasından sonra belə U.H.Lindley bu ideyadan imtina etməmişdir və onun agentləri, yeri gəlmişkən, yeraltı suları üzrə də axtarışlar davam etdirirdilər.

U.H.Lindley 1901-ci ilin yazında Bakı dumasındaki çıxışında yəni Sollar variantı üzərində təkid edir. Bu vaxt U.H.Lindleyin əlində bulaq sularının ancaq kimyəvi və bioloji analizləri var idi. Bu analizlər həmin suların yüksək keyfiyyətinə dəlalət edirdi. O, hələ ki, bu variantın qiyməti və bu qaynaqlardakı suyun miqdarı barəsində heç bir dəqiq hesablamalara malik deyildi.

Buna görə də bir sıra дума üzvləri öz çıxışlarında U.H.Lindleyə etimadsızlıq bildirərək, ondan dəqiq hesablamalar tələb edirdilər. Buna cavab olaraq U.Lindley bildirdi ki, dəqiq hesablamalar üçün ona sınaq quyularının qazılması lazımdır və bu məqsəd üçün əlavə vəsait xahiş etdi. Duma bu axtarışların nəticələrinin mənfəətlə biləcəyindən və həmin vəsaitin havayı yerə xərclənməəcəyindən ehtiyatlanaraq Lindleyə bu vəsaiti verməkdən imtina edirdi. 1901-ci ilin iyununda дума U.H.Lindleyin yeraltı suların tapılması üçün sınaq qazıntı işlərinin aparılması təklifini rədd etdi. Lakin dumanın deputatı (qlası), su təchizatı komissiyasının üzvü H.Z.Tağıyev məktubla şəhər başçısına müraciət edib qazıntıların nəticəsi müsbət olduğu təqdirdə ona qaytarılması şərti ilə sınaq qazıntılarının aparılması üçün su təchizatı üzrə şəhər komissiyasının ixtiyarına 25 min rubl vəsait verməyə hazır olduğunu bildirdi. Axtarışların uğursuzluğu təqdirdə H.Z.Tağıyev bu pulların ona qaytarılmasından imtina edirdi. Bir sıra yazışmalar və bu Böyük Xeyriyyəçinin inadlı təzyiqindən sonra 1901-ci ilin iyunun 9-da дума H.Z.Tağıyevin təklif etdiyi 25 min rubl minnətdarlıqla qəbul etməyi qərarlaşdırdı.

H.Z.Tağıyev şəhər idarəsinə 1901-ci il 5 dekabr tarixli məktubunda yazırdı ki, "... bu məsələ ilə bağlı 25 min rubl ayrılması ilə mən heç də bu məbləği Bakı şəhərinin xeyrinə ianə etmək istəmirəm, çünki yaxşı bilərəm ki, bu şəhərin ilkin tələbatının (bunlara şübhəsiz ki, su təchizatı da aiddir) ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsaitə malikdir, mən belə fikrə düşə bilməzdim.

Lakin həm buranın köklü sakini kimi yaxşı sağlam suya möhtac olan doğma şəhərimin ehtiyacını ürəyimə qəbul edərək şəhər ictimai idarəsini U.H.Lindleyin təklifini qəbul etməyə sövq etmək məqsədi ilə yuxarıda qeyd olunan təklifimi etmək məcburiyyətində qaldım... Görünür ki, duma üzvlərinin əksəriyyəti axtarışların aparılması nəzərdə tutulan yer barədə heç bir təsəvvürə malik deyildir, buna görə də buradan kifayət qədər su tapılsa belə onun şəhər əhalisini daim içməli su ilə təmin edə biləcəyinə şübhə edirlər. Burada izah etmək lazımdır ki, həmin ərazi məlum Şahdağın yamacı və ya ətəyidir, həmin yer daim Şahdağ buzlaqlarından axan su ilə qidalanır. Deməli, nə qədər ki, Şahdağ özünün daimi qar papağın çıxarmayıb o vaxtadək onun buzlaqları mövcud olacaqdır və bu yerdə yeraltı su tükənməyəcəkdir».¹

El dili və hətta bəzi elmi-kütləvi nəşrlər Şollar su kəmərinin çəkilişini bütünlüklə H.Z.Tağıyevin adına çıxırlar. Əlbəttə ki, bu, həqiqət deyildir. Şollar-Bakı su kəməri kimi möhtəşəm bir tikintini bir adamın vəsaiti hesabına həyata keçirmək mümkün ola bilməzdi Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu həlledici məqamda H.Z.Tağıyev özünün vətənpərvərliyi, insanlığı, doğma şəhərinə məhəbbəti, həmvətənlərinə sonsuz qayğısı və sadəcə insani müdrikliyi tərəfindən diktə edilən kompromis təklifini şəhər idarəsinə verməsəydi, çox güman ki, paytaxtımız üçün belə təmiz və sağlam su mənbəyi seçilməyəcək və Şollar-Bakı su kəməri çəkilməyəcəkdə.

Şollar-Bakı su kəməmindən danışarkən biz H.Z.Tağıyevin təşəbbüskarlığı, uzaqgörənliyi və doğma xalqının mənafeələrini qorumaq bacarığını layiqincə qiymətləndirməliyik.

Artıq 1902-ci ilin yazında aydın oldu ki, axtarışların nəticələri U.H.Lindley və H.Z.Tağıyevin haqlı olduqlarını sübut edir: buradakı yeraltı suların həcmi Bakının şirin suya olan ehtiyaclarından 10 dəfə çox idi.

1902-ci il sentyabrın 24-də şəhər idarəsinin başçısı A.İ.Novikov şəhər dumasının növbəti iclasında bildirdi ki, Bakı şəhərini bulaq suyu ilə təchiz etmək məqsədi ilə Şollar bulaqları rayonunda axtarışların aparılmasına şəhərin ehtiyat kapitalından 182 min rubl vəsait götürülməsi zəruriliyi barədə məruzə ilə Qafqazın baş mülki rəisi knyaz Q.S.Qolitsinə müraciət etmişdir. Baş rəis cavab vermişdi ki, bu məsələnin həlli bulaqlar rayonun-

¹ ARDTA, f.398, siy. 7, iş..., v. 79-81.

da su və torpaq hüquqlarının kimə məxsus olmasını dəqiq aydınlaşdırmaqdan asılıdır. Aydınlaşdırmaq vacibdir ki, yerli əhali tarlaların suvarılması üçün bu bulaqlardan istifadə edirmi?

Qərara alındı ki, dərhal şəhərin Şollar torpaqların və suyuna hüquqlarını aydınlaşdırmaqla məşğul olunsun. Bu məqsədlə xüsusi komissiyanın yaradılması qərara alındı.

1902-ci ilin dekabrında Bakı şəhər idarəsinin başçısı su mühəndisləri qurultayından xahiş edir ki, Bakı şəhərinə Şollar qaynaqlarından saniyədə 18-20 baş* su götürülməsinə icazə verilsin, şəhər başçısı bunun müqabilində yerli sakinlərə Samur çayından eyni miqdarda su verməyi təklif edirdi.

Su müfəttişliyi Bakı şəhər dumasına aşağıdakıları təklif etdi: «Bakıya Şollar bulaqlarından su götürülməsinə icazə verilir. Bu bulaqların sutkalıq su verimi gücü 52 mln.-a (52 mln. vedrəyə – Müəlliflər.) bərabərdir. Lakin kənd sakinləri bu suyun yarısını öz əkinlərini suvarmaq üçün istifadə etdikləri üçün şəhər götürülən suyun əvəzinə adı çəkilən bulaqlardan 24 verstlikdə yerləşən Samur çayından boru kəməri vasitəsi ilə su çəkməyi öz üzərinə götürür, özü də bu boru xarab olarsa və beləliklə də şəhər tərəfindən kənd sakinlərinə suyun çatdırılmadığına görə şəhər sutkada 500 rubl məbləğində cərimə ödəyir».¹

Duma deputatlarından H.B.Məlikov (Zərdabi) və b. cərimə şərtləri barəsində öz ehtiyatlarını bildirdilər. Lakin H.Z.Tağıyev etiraz etdi ki, «Şəhərə təmiz, sağlam bulaq suyu verəcək və əvəzində bulanıq çay suyu alacaqlar. Bu şərt olmasa idi şəhər Bakıya su kəmərinə Samurdan çəkməli olardı. Bu su kəmərinə çox böyük xərcdən başqa belə suyun süzülməsinə, təmizlənməsinə və s.-yə xərc çəkərdi ki, bu da məsrəflərə gətirib çıxarardı» və bu şərtin qəbul olunmasını təklif etdi. 12 səsə qarşı 13 səslə su müfəttişliyinin təklifi cərimə haqqında həmin qeydlə birlikdə, qəbul olundu.²

1903-cü ilin noyabrında şəhər idarəsi U.H.Lindleylə Şollar su kəmərinin layihəsinin hazırlanması barədə müqavilə imzalandı.³

Duma su kəmərinin çəkilməsinə 182 min rubl vəsait ayırdı. Şəhər idarəsi Fransa qazma şirkəti ilə müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə, bu

* 1 baş su=60-80 litr/saniyə

¹ Каспи, 1902, 12 декабр, №267.

² Каспи, 1902, 12 дек., №267; Очерки развития снабжения г. Баку, с.12.

³ Каспи, 1904, 5 январь.

şirkət Şollarda hər bir sajeni* 55 rubl olmaqla dərinliyə 20-100 sajen olan 40 quyu qazanmalı idi.¹

Su kəmərinin çəkilişində çalışan xarici firmalar və mütəxəssislərin işinə nəzarət etmək üçün duma tərkibi H.B.Məlikov, İ.B.Hacinski, İ.B.Hacıyev və M.A.İmanovdan ibarət olan xüsusi komissiya yaratdı.²

Şollar su kəmərinin çəkilməsi üzrə işlər 1904-cü ildə başladı. Lakin Fransız qazma şirkəti avadanlıqların çatışmazlığı üzündən bütün iş qrafiklərini pozur və öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmirdi. Şəhər idarəsi 1904-cü il iyunun 9-da bu şirkətlə müqavilələri pozmağa məcbur oldu. Tezliklə başlamış 1905-1907-ci illər hərəkəti də tikinti işlərinə mane olurdu. İşlər çox ləng gedirdi 1907-ci ilin yayınadək cəmi 3 quyu qazılmışdı.

Bakı şəhər özünüidarə orqanları Şollar-Bakı su kəmərinin çəkilişi üzrə işləri yenidən ancaq 1909-cu ildə fəallaşdırdı. Şəhər idarəsinin nəzdində su kəmərinin tikintisi üzrə şöbə yaradıldı. 1909-cu ilin martında U.H.Lindley Şollar su kəmərinin ilkin layihəsini şəhər idarəsinə təqdim etdi. 1909-cu ildə Tiflisdə keçirilən IX hidravliklər qurultayında U.H.Lindleyin müvafiq məruzəsi dinlənildi və qəbul olundu. Qurultay Bakını sutkada 3 mln. vedrə su ilə təmin etməyi və gələcəkdə bu göstəricini sutkada 6,9 və 12 mln. vedrəyə çaldırmağı nəzərdə tutana Şollar su kəməri layihəsini qəbul etməyi tövsiyə elədi.

1909-cu ilin payızında bu su kəmərinin çəkilişini maliyyələşdirmək üçün 27 mln. məbləğində istiqraz buraxmaq üçün Rusiya imperatoru və Nazirlər Şurasının icazəsini aldı. 1911-ci il martın 14-də Bakı şəhər idarəsi «Qriffits və K⁰» cəmiyyəti ilə müqavilə bağlayaraq, bu müqavilə ilə Bakı şəhəri üçün su kəmərinin çəkilməsi və bu kəmərin fəaliyyəti üçün bütün zəruri işlərin görülməsinə məsul olan podratçı kimi bu səhmdar cəmiyyətin hüquq və öhdəliklərini tanıdı. Cəmiyyət bütün podrat işlərini 1914-cü ili fevralınadək başa çatdırmalı idi.

«Qriffits və K⁰» cəmiyyəti tikintini həyata keçirmək üçün Xaçmazda və Dəvəçidə Caqqerin xüsusi üsulu ilə işləyən beton borular zavodu tikdi. 1913-cü ilin yayınadək bu podratçı iki tunelin – Ataçay və Biləcəri tunel-

* 1 sajen=2,48 m

¹ Ocaqova K.R. Göstərilən əsəri, s.107.

² Yenə orada, s.108.

lərinin tikintisini və su kəmərinin keçdiyi yarğanlarda 800 millimetrlik çuqun borular və sifonların qoyulmasını əsasən başa çatdırdı. Cəmiyyət beton boru xətti və zəruri qurğularla yanaşı həmçinin şəhərdə rezervuarlar və təzyiqli su anbarları, Sumqayıtda isə nasos stansiyası tikməli və şəhərin alman «Aşersleben» firmasına sifariş etdiyi maşın və avadanlıqları quraşdırmalı idi. Şəhərin özündə su kəmərləri şəbəkəsini qurmaq üçün şəhər duması 1912-ci il mayın 29-da Rusiyanın «Dağ-mədən metallurgiya ittifaqı» adlı firmasına 846 min pud* çuqun boru sifariş etməyi qərara aldı.

Lakin «Qriffits və K⁰ cəmiyyəti» çox ləng işləyirdi. 1913-cü ilin yayınadək bu cəmiyyət nəzərdə tutulan işlərin ancaq 30%-ni yerinə yetirmişdi. Tezliklə bu podratçının eyni zamanda bir neçə obyektə tikinti işləri apardığına dəlalət edən faktlar ortaya çıxdı. Digər tərəfdən isə Texniki nəzarət komissiyası çoxlu texniki səhvlər və cəmiyyət tərəfindən işlərin keyfiyyətsiz görüldüyünü aşkara çıxardı. 1913-cü ilin iyunun Bakı şəhər idarəsi «Qriffits və K⁰» cəmiyyəti ilə müqavilənin pozulması haqqında sərəncam imzaladı. Uzun sürən məhkəmə dartsımları və Daxili İşlər Nazirliyinin müdaxiləsindən sonra bu cəmiyyət tikinti ərazilərini tərk etməli oldu.

Su təchizatı komissiyası su kəmərinin çəkilməsini sürətləndirmək üçün 1913-cü ilin noyabrında tikinti işlərini 10 müxtəlif sahəyə böldü və bunların hər birində işlərin yerinə yetirilməsi üçün bir neçə podratçı ilə müqavilələr imzaladı. Bunların sırasından «Kolobov və K⁰» (bunun üzərinə şəhərin özündə su kəmərinin çəkilməsi işləri qoyulmuşdu), «Veys və Freyqatın səhmdar cəmiyyəti» (şəhərdəki su anbarlarının tikintisi ilə məşğul olurdu), Yaşma ərazisində tranşeyaların (xəndəklərin) qazılması ilə məşğul olan «Texniki-sənaye səhmdar cəmiyyəti» və b.-rın adlarını çəkmək olar. Bakı şəhər idarəsi Şollar-Bakı su kəmərinin tikintisi üçün bütövlükdə 35 podratçı ilə müqavilələr imzalamış, 170 iri sifariş vermişdi.

Su kəmərinin çəkilişi zamanı həll edilən mürəkkəb məsələlərdən biri bu su kəmərinin keçəcəyi ərazilərdə torpaqlar üzərində mülkiyyət hüququnun şəhər tərəfindən satın alınması idi. 1912-ci ilin yanvarında imperator II Nikolay Bakı dumasının təqdim etdiyi vəsatətlə əlaqədar olaraq müəyyən qədər torpağın Bakının mülkiyyətinə verilməsi haqqında fərmanı imzaladı. Bütövlükdə isə şəhər 780 desyatin* torpaq satın aldı.

* Pud 16 kq-a bərabər çəki vahididir.

* 1 desyatin. 2400 kv. sajənə və ya 1,06 hektara (10600 m²) bərabər sahə vahididir.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması su kəmərinin çəkilişini xeyli mürəkkəbləşdirdi. Müharibə dövrünün tələbatına uyğun olaraq nəqliyyatın işinin yenidən qurulması nəticəsində tikinti materiallarının gətirilməsi xeyli mürəkkəbləşmişdi. Bundan başqa su kəmərinin çəkilişində çalışan 244 nəfər müharibəyə səfərbər edilmişdilər. Bunların içərisində 7 mühəndis və 6 texnik də var idi. Mühəndis-texniki kadrların son dərəcə qıtlığı şəraitində bu hal da tikinti işlərinin gedişinə mənfi təsir göstərirdi.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq hər halda 1914-1916-cı illərdə 131 km. boru kəməri çəkilmiş, Şollarda yeni 8 quyu qazılmış, İsveçdən gətirilmiş nasoslar quraşdırılmış, iki su anbarı tikilmişdi. Ayrılmış pullar şəhər üçün kifayət etmirdi. 1915-ci ildə şəhər daha 12 mln. rubl borc götürməli oldu.

Nəhayət, uzun illər çəkən mübahisələr, müzakirələr, şübhə və ümidlərdən sonra, çox mürəkkəb tikinti işləri nəticəsində 1917-ci il yanvarın 21-də (köhnə stillə – red.) Bakının Krasnovodsk (indiki S.Vurğun) küçəsində ilk Şollar suyu axmağa başladı. Nəticə etibarilə Şollar-Bakı su kəmərinin ümumi dəyəri 33 mln. rubl, Şollardan Nasos stansiyasınadək (indiki H.Z.Tağıyev qəsəbəsinədək) uzunluğu təxminən 190 km. təşkil etdi.

Uzunluğuna görə bu su kəməri Avropanın o zamankı bütün su kəmərlərini üstələyib qitədə I yeri tuturdu.

Şəhərə gələn su dəniz səviyyəsindən 110 m. və 60 m. yüksəklikdə yerləşən 2 su anbarına yığılırdı. Onlardan birinin tutumunu 4,3 mln., digərinin isə 3,8 mln. vedrə idi. Şəhərin relyef səthi müxtəlif olduğundan boru kəmərinə 6 atmosferdən çox olmayan təzyiqi təmin etmək üçün şəhər ərazisi üç qurşağa bölünmüşdü. Birinci qurşağa Bayıl, Bibiheybət, Qara və Ağ şəhərlər daxil idi. Şəhərin bu rayonları suyu dəniz səviyyəsindən 69 m. yüksəklikdə yerləşən rezervuardan alırdı. İkinci qurşağa Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı əhatə edirdi. Bu rayonlar isə suyu dəniz səviyyəsindən 110 m. yüksəklikdə yerləşən rezervuardan alırdılar. Üçüncü qurşağa şəhərin ən yüksək, hələ məskunlaşdırılmamış rayonları daxil idi. Lakin şəhərin bu hissəsi də U.Lindleyin diqqətindən kənarda qalmamışdı. Onun layihəsi şəhərin bu hissəsini su ilə təchiz etmək üçün gələcəkdə dəniz səviyyəsindən 160 m. yüksəklikdə tutumu 500 min vedrə olan rezervuarın tikilməsini nəzərdə tuturdu.

Bütövlükdə Şollar-Bakı su kəməri aşağıdakı tikililər və qurğulardan ibarət idi:

- Bakıdan 186,5 km. məsafədə yerləşən su qəbuledici kamera; su bu kameraya 51-58 metrlik dərinliyi olan 8 quyudan daxil olurdu;
- 147,1 kilometrlik beton kollektor;
- çayların altında qurulmuş dukerlər;
- «Sumqayıt» (indiki – «Tağıyev – 1») nasos stansiyasından sabitləşdirici kamerayadək olan 18,4 kilometrlik təzyiqli su xətti;
- sabitləşdirici kameradan anbaradək 17 kilometrlik suyun özü axdığı su kəməri;
- 2 şəhər anbarı (+69 «Qərb» və +110 «Şərq»);
- şəhər və kənd rayonlarının əhatə edən supaylayan xətlər.

1917-ci il yanvarın 22-də (köhnə stillə – red.) şəhər idarəsi başçısı, duma qqlasnları, şəhər idarəsinin üzvləri və geniş ictimaiyyətin üzvlərinin iştirakı ilə su kəmərinin təntənəli açılışı oldu. Suyu rezervuara yönəldən kranın təntənəli və şərəfli açılışı bu bənzərsiz su kəməri layihəsinin müəllifinə – U.H.Lindleyə həvalə olundu.

Avropanın 35 şəhərində su kəmərlərini layihələndirib onların çəkilişini həyata keçirmiş U.H.Lindleyin özünün etirafına görə Şollar-Bakı su kəməri Avropadakı analoqları ilə müqayisədə texniki baxımdan daha möhtəşəm və daha mürəkkəb idi. Qüdrətli sənaye mərkəzi, liman, dəmir yolu qovşağı, durmadan artan əhalisi olan Bakı bu problemin qeyri-ordinar şəkildə həllini tələb edirdi. Bundan başqa bu problem ixtisaslı kadrların və maddi vəsaitlərin kəskin qıtlığı şəraitdə həll edilirdi. Rusiya imperiyasındakı 1905-1907-ci illər hadisələri və dünya müharibəsi də bu kəmərin çəkilişi yolunda ciddi maneələrə çevrilmişdi.

Arxiv qaynaqları və dövrü mətbuatdakı materialların da sübut etdiyi kimi, şəhər ictimaiyyəti tez-tez şəhər özünüidarə orqanları tərəfindən Bakının su təchizatı probleminin həlli metodları və sürətindən narazılığını bildirirdi. U.H.Lindleyin özünün də ünvanına tənqid söylənilir, etimadsızlıq ifadə olunurdu. Lakin onların hamısının fəaliyyətinin ən yüksək qiyməti artıq 100 ildir ki, Bakıya həyat gətirən, bu gün də şəhərin ən vacib su təchizatı qaynaqlarından biri olan Şollar suyuna görə sonrakı və bugünkü nəsillərin minnətdarlığıdır.

Su-qlobal əhəmiyyətə malik olan strateji nemətdir. Dünyada əhalinin artması ilə ehtiyatları məhdud olan içməli suya tələbat artır. Hər il içməli su qıtlığı çəkən insanların sayı durmadan çoxalmaqdadır.

Əhalisi sürətlə artmaqda olan Azərbaycanın da hökuməti bütövlükdə həm ölkədə, o cümlədən də Bakıda əhalinin su təchizatı kimi çox çətin vəzifəni ənənəvi olaraq, dayanmadan həyata keçirir.

Bu gün Abşeronun su təchizatı sistemi, Şollar-Bakı su kəməri ilə yanaşı 1937-1958-ci illərdə çəkilmiş Xaçmaz-Bakı kəməmindən, tikintisinə 1957-ci ildə başlanılmış, yenidən qurulması və təchizatının yenilənməsi bu gün də davam edən Ceyranbatan su təchizatı kompleksindən, ilk növbəsi 1971-ci ildə istismara buraxılmış Kür su kəmərlərindən və başqalarından ibarətdir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından, xüsusən də 1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildikdən sonra Bakının və Abşeronun su təchizatı probleminin həlli yeni, yüksək səviyyəyə qalxdı. Köhnə su kəmərlərinin bərpası və yenidən təchizatı üçün səmərəli tədbirlər görüldü.

Böyük Vətənpərvər, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev hələ Azərbaycana rəhbərliyinin ilk günlərindən Bakı şəhərinin su təchizatının yaxşılaşdırılması işinə böyük önəm verirdi. Ötən əsrin 70-ci illərində bir neçə Kür-Bakı su kəmərinin çəkilməsi, Samur-Ceyranbatan şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi Bakı şəhərinin su təchizatında mühüm rol oynamışdı və oynamaqdadır.

Ulu Öndərin sadıq və layiqli varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu böyük işin dönməz davamətdiricisidir. 2010-cu ildə istismara verilmiş yeni Oğuz-Qəbələ – Bakı su kəməri Bakı əhalisinin su təchizatını çox yüksək səviyyəyə qaldırmağa imkan verdi. 2015-ci ilin oktyabrında dünyada tayı-bərabəri olmayan, ən böyük ultrasüzgəcli sutəmizləyici qurğular kompleksinin açılışı xüsusi qeyd etmək istərdik. Bu kompleks 2016-cı ilin aprelində Abu-Dabidə keçirilmiş Qlobal Su Sammitində ümumdünya su təchizatı sisteminə sanballı töhfə kimi qiymətləndirilmişdir. Bütün bunlar bir daha qəti şəkildə nümayiş etdirir ki, müasir Azərbaycan rəhbərliyi üçün ən ali məqsəd xalqın rifahıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ceyranbatan ultrasüzgəcli sutəmizləyici qurğuların açılışında çıxış edərək bildirmişdir ki, bütün şəhərlərin və bütün Azərbaycan əhalisinin bütün gün ərzində fasiləsiz olaraq təmiz içməli su ilə təmin olunmasını mühüm məqsəd sayır. Bu vacib məqsədin həyata keçirilməsində mühüm rol bu gün də, tikintisinin başa çatmasında 100 il sonra da, Şollar-Bakı Su Kəmərinə məxsusdur.

ШОЛЛАР-БАКУ-100

*Академик Акиф АЛИЗАДЕ,
Президент НАНА
Коркмаз ГУСЕЙНОВ,
Председатель ОАО "Азерсу"*

***«... пока Шагдаг не сбросит вечно
снеговую шапку, до тех пор будут су-
ществовать его ледники, и, следова-
тельно, в данной местности подпоч-
венная вода не иссякнет».***

Г.З.Тагиев

Во второй половине XIX века неприметный средневековый город Баку превратился в исключительное явление не только на Кавказе, но и в мировом масштабе. Стремительный рост на мировой арене спроса на нефть привёл к нефтяному буму, превратившему нефтяной Баку в крупный промышленный центр, мощный железнодорожный узел и важнейший порт на Каспии.

Всевозрастающими темпами росла численность населения города. Если в 1860 г. население Баку составляло 12260 чел., то к 1897 г. этот показатель возрос до 112,2 тыс., а в 1915 г. достиг 262,4 тыс. человек. Баку стал одним из самых крупных городов мира.

Природа, щедро наградившая Баку богатейшими залежами нефти, обделила его чистой пресной питьевой водой.

К концу XVIII века в Баку продолжала существовать средневековая система водоснабжения. Основным источником воды являлись колодцы, которых в то время в Баку насчитывалось около 600. Однако только 100 из них могли использоваться, как источник питьевой воды. В остальных колодцах вода была солоноватой, жёсткой и использовалась лишь в хозяйственно-бытовых целях. Отсутствие в городе канализационной системы повышало вероятность загрязнения колодцев.

К концу XVIII века Баку снабжался водой из трёх водопроводов:

«Шах» (в некоторых источниках – «Хан»), «Мамедгулухан» и «Гусейнгулухан». Они были проведены из источников в окрестностях города. Водопровод «Шах» («Хан») снабжал питьевой водой население Ичери-Шехер. Он брал начало из 3-х родников в местечке Гараколлуг в плоскогорье в 4 верстах* к северу от Баку. Вода стекала в водоём в Ичери-Шехер и в баню в комплексе Дворца ширваншахов.

Водопровод «Гусейнгулухан» брал начало из двух источников на территории нынешней улицы «Азербайджан». Один из них и сегодня существует недалеко от площади Физули. Эта вода через Шемахинские ворота («Гоша гапы») поступала в город.

Водопровод «Мамедгулухан» был сооружён в конце XVIII века. Он был протянут от 2-х источников в районе нынешнего «Шехидлар Хиябаны» и вода по нему поступала в город ниже здания Филармонии.

Эти водопроводы представляли собой, в основном, систему кягризов. В 1859 г. в связи с разрушением Шемахи в результате землетрясения центр губернии был перенесён в Баку, что, безусловно, усилило дефицит питьевой воды в городе. В 1860 г. примерно в районе нынешнего памятника Низами был сооружён бассейн. При денежной поддержке состоятельных бакинцев Гаджи Шихали и Гаджиаги Дадашова для увеличения объёма воды в канале «Шах» были вырыты несколько колодцев, вода из которых поступала в указанный бассейн. Таким образом, городской форштадт, образовавшийся в результате разрастания города за пределы крепостных стен, был снабжён отдельным резервуаром воды.

В 1865 г. была подведена вода в Комендантский (впоследствии – Михайловский, ныне – Филармонии) сад.

Кроме того, в Баку существовала также система водосборников для сбора дождевой воды.

Таким образом, к концу 70-х годов XIX века город Баку, ставший к тому времени губернским центром, снабжался водой посредством кягризов, колодцев, бассейнов и др. водоёмов (абданов). Почти в каждом дворе был колодец, однако в подавляющем большинстве случаев вода в них была горько-солонатовой и использовалась, в ос-

* 1 верста=1,067 км.

новном, для хозяйственных нужд.

Мощное и стремительное развитие нефтяной промышленности в Баку привело к тому, что в водоснабжении Баку наступила новая эра: устаревшая система водоснабжения отошла на второй план, а претерпевший и продолжавший претерпевать значительные изменения Баку требовал разрешения злободневного вопроса о питьевой воде в соответствии с потребностями нового времени.

С самого начала своей деятельности созданные в 1878 г. органы самоуправления Баку предпринимали шаги к решению вопроса водоснабжения города. В сентябре 1879 года на заседании Бакинской городской думы гласный Г.З.Тагиев предложил ассигновать на изыскание воды и составление проекта будущего водопровода сумму в 1.000 руб. Дума создала также специальную комиссию для руководства всеми работами по водоснабжению.

В результате объявленного ещё в конце 70-х годов конкурса на лучший водопровод для Баку, до 1893 г. в городскую управу были представлены около 40 различных проектов. На начальном этапе городское самоуправление приступило к поискам артезианской воды, что не привело ни к каким результатам. В мае 1880 года Бакинская дума создала комиссию по поискам воды в окрестностях Баку. В 1881 г. был обнаружен источник воды в Загульбе. Однако этот проект был отвергнут думой, так как реализация его требовала непосильных для города расходов. К тому же объём воды в Загульбе был недостаточным, а сама вода была жёсткой.

В 1884 г. инженером Отто Ленцем была найдена вода в сёлах Маштага и Бузовна, но и она оказалась непригодной для питья из-за высокого содержания солей. Были предложены также проекты водопроводов из источников Алтыгаджа, Гейгёля и др. мест. Однако и эти проекты были отвергнуты из-за дороговизны и неэффективности.

Эпидемия холеры 1892 года подстегнула думу к более активным поискам питьевой воды. Нефтепромышленник Людвиг Нобель предложил думе провести воду из Волги. Но этот проект оказался невыполнимым как в техническом, так и коммерческом плане. Тем не менее, морское ведомство доставляло для своих сотрудников воду с Волги, пропуская её через опреснитель. Воду доставляли также из

Куры, которая также очищалась. Привозная вода из Волги и Куры была очень дорогой и не решала проблему водоснабжения города.

В 1892 г. Комиссия по водоснабжению привлекла трёх инженеров – автора московского водопровода М.И.Алтухова, автора парижского водопровода Дюмона и тифлисского инженера Г.Г.Ройта к подготовке проектов водопровода из реки Кура. Как и предыдущие проекты, примерно по тем же причинам и эти проекты не были приняты думой.

До конца XIX века органами городского самоуправления было израсходовано более 320 тыс. рублей на улучшение водоснабжения города. Однако эта проблема не была решена и её острота стремительно усиливалась. В связи со стремительным ростом населения города и развитием капиталистического производства все меры, принятые органами городского самоуправления, теряли свою эффективность ещё до их осуществления.

Когда, наконец, городская дума решила перейти к сооружению постоянного водопровода, первоначально было отдано предпочтение концессионному пути. Однако уже на заседании думы 29 апреля 1899 года член управы Смоленский настаивает на решении строить водопровод хозяйственно-подрядным способом и не иначе, как вместе с канализацией. Отказ от концессионного способа был обоснован тем, что «несколько лет назад город был беден и другого способа, как концессионный и не было. Теперь же в городскую кассу ожидалось поступление до 20 млн. руб., которых вполне достаточно для выполнения нужд города».¹

В 1899 г. городская дума приняла решение провести в город воду из Самура и Куры. Для составления проектов было принято решение пригласить инженера, возглавлявшего компанию по поискам воды во Франкфурте-на – Майне, англичанина Уильяма Гарлейна Линдлея. Он был очень известным специалистом по водопроводному делу и единственным на то время специалистом по устройству канализации.

В октябре 1899 года У.Линдлей начинает изыскательные рабо-

¹ Каспий, 1899, №91, 9 мая.

ты в богатом родниками Губинском уезде. Так, близ Худата на площади в 250 кв. вёрст было обнаружено необычайно много полноводных источников. У.Линдлей выяснил, что примерно в 180 км от Баку в районе селений Шоллар и Фарзали имеется сильное течение подпочвенных вод. Затем У.Линдлей продолжил свои изыскания в направлении рек Самур и Кура.

Вскоре У.Линдлей заболел малярией, а затем тифом. Оправившись от болезней, во время своего следующего визита в Баку он представил доклад в Бакинскую думу, в котором он высказал мнение, что проведение водопровода из Куры нерационально, более предпочтителен вариант из Самура. Однако приступать непосредственно к сооружению Самурского водопровода он тоже не рекомендовал, так как считал более приемлемым вариантом подпочвенные грунтовые воды. Придавая большое значение правильному выбору источника воды, У.Линдлей утверждал, что если даже подведение к городу родниковой воды обойдётся дороже, чем речная вода, более благоприятными являются подпочвенные течения. Что касается Шолларского варианта, то по утверждению У.Линдлея, он должен обойтись даже дешевле, так как в целом территория нахождения родников имеет уклон с севера на юг, а это значило, что вода могла придти в город самотеком. К тому же, по сравнению с Куринской и Самурской речными водами, шолларская вода была всегда прозрачной, свежей и имела постоянную годовую температуру в 14,7.⁰ На этой территории имелись также берущие своё начало со снежных горных вершин 12 рек, что, по мнению У.Линдлея, являлось очень важным фактором. Он утверждал, что если его предположения о грунтовых водах окажутся ошибочными, то из этих речек можно будет доставить воду в Баку. Своё несогласие с куринским и самурским проектами он обосновал несовершенством очистительных сооружений того времени. Таким образом, подпочвенные воды У.Линдлей считал предпочтительнее по техническим, санитарным и финансовым соображениям.

У.Линдлей обещал, что в случае принятия его предложения, к марту 1901 года будет выработан окончательный проект шолларского водопровода. На предварительные изыскания, бурение разведывательных скважин он попросил выделить 100 тыс. рублей. По расчё-

там У.Линдлея, городу требовалось 3 млн. вёдер* воды в сутки (12 вёдер на человека).

Бакинская городская комиссия по водоснабжению крайне неохотно отнеслась к новым предложениям. У У.Линдлея спросили, может ли он составить Самурский проект и в течение какого времени. Он ответил, что это, конечно же, возможно, но он не может взять на себя ответственность за неправильное решение такого важного вопроса, как водоснабжение Баку. Он просил, чтобы всю ответственность за такой неверный, на его взгляд, выбор источника воды приняло на себя общественное управление города.

Доклад У.Линдлея вызвал бурную реакцию, как среди гласных думы, так и на страницах газеты «Каспий».¹ Высказывались мнения о жесткости воды в ур. Гусары, сомнения по поводу возможности подведения воды самотеком, говорили, что пробным бурением нельзя определить количество подпочвенной воды и многое другое.

На заседании думы от 7 декабря 1899 года гласный Махмудбеков призвал отказаться от этих изысканий, так как У.Линдлей определил стоимость водопровода в 15 млн. рублей. Для города с годовым бюджетом в 1 млн. 300 тыс. руб. эта сумма, по мнению гласного, была непосильна. Он высказался за водопровод из Куры, обосновав это следующим образом: «Пьют же многие города воду из Волги, на которой стоят 9 губерний. Там вода более загрязнена, чем в Куре. А водопровод из Куры обойдется не дороже 6 млн. рублей».²

Дума на этом своем заседании постановила поручить У.Линдлею составление проекта кура-и самурско-бакинского водопроводов, а относительно изысканий подпочвенной воды – отложить до следующего заседания.

Принять решение по данному вопросу органам бакинского городского самоуправления мешала некомпетентность. Достаточно указать на тот факт, что председатель комиссии по водоснабжению гор. Баку Х.С.Антонов 11 декабря обратился к бакинскому городско-

* 1 ведро= 12,5 литр

¹ Каспий, 1899, №261, 3 декабря; №264, 6 декабря и др.

² Деятельность Г.Б.Зардаби (Меликова) в Бакинской городской думе (1897-1907 гг.). Баку, 2015, с. 153; Каспий, 1899, №265, 9 декабря.

му голове с просьбой подыскать лицо вполне компетентное в водопроводном деле и ему поручить пост руководителя комиссии по водоснабжению.

По водопроводному делу к этому времени в органах городского самоуправления сложилась кризисная ситуация, при которой дума не доверяла ни комиссии по водоснабжению, ни У.Линдлею.

Вот что пишет об этом сам У.Линдлей в одном из своих писем: «Баку не первый город, который поручает мне работы по исследованиям и составлению проектов водоснабжения... Но ни в одном из этих городов не встречал я такие препятствия, какие я должен был преодолеть в Баку. И без того было немало затруднений естественного свойства: далекое расстояние, малодоступность местности водоприёма, необыкновенно тяжёлые климатические условия... Но все эти затруднения можно было преодолеть, если бы пользовался поддержкой, какой следовало ожидать инженеру, который приглашен городским самоуправлением для решения такой важной и трудной задачи.

Я не могу понять, почему мои советы и предложения у некоторой части самоуправления, и часто у влиятельной ее половины, встречали такое сопротивление, которое требовало такой упорной борьбы для расширения подготовительных работ и окончательного составления проектов. Мои советы и предложения имели единственную цель – в полном объеме применить мой опыт и дать городу из всех комбинаций и решений самое лучшее и целесообразное. Если обращаются к совету специалиста, то нужно признать его решение вопроса о выборе источника воды».¹

На заседании думы 25 января 1900 года состав комиссии по водоснабжению был обновлен. В его состав вошли Топчибашев, Таманосов, Мехтиев, Кянджунцев, Сапаров, Гасан бек Меликов (Зардаби) и Бенкендорф.

Однако обновленная комиссия была вынуждена идти по тому же пути, что и старая комиссия. Дело в том, что механизм изысканий источников воды был включен старой комиссией в нескольких направлениях одновременно, и отказ от любого из этих направлений

¹ ГИА АР, ф. 389, оп. 7, д. 21, лл. 54 об. – 55 об.

повлек бы за собой для города неоправданные убытки.

В конце марта 1901 года истёк срок договора с У.Линдлеем, а 8 апреля комиссия постановила послать инженеру У.Линдлею письмо, назначив ему срок прибытия в Баку 10 мая. У.Линдлей приехал с докладами, чертежами, таблицами, сметами и проектами Самурского, Куринского водопроводов, а также с проектом канализации.

Интересен тот факт, что при рассмотрении и обсуждении данных документов члены комиссии по водоснабжению и специалисты не уделили особого внимания проектам У.Линдлея для изысканий на Самуре и Куре. Особые дебаты вызвал именно вариант, связанный с подпочвенной водой, который, как уже отмечалось, в конце 1899 г. был решительно не принят думой. Дума тогда отклонила это предложение, найдя его слабо разработанным с технической, химической, бактериологической и финансовой стороны.

Полтора года новая комиссия занималась изысканиями на р.Самур, которые производились особым бюро во главе с заместителем У.Линдлея – инж. Шоллем. Члены комиссии проявляли недовольство, когда Шолл сообщал, что параллельно с изысканиями на Самуре он делал наблюдения и в связи с подпочвенной водой.

Таким образом, даже после решительного отклонения Думой варианта подпочвенных вод, как источника водоснабжения Баку, У.Линдлей не отказался от этой идеи и его агенты, между прочим, производили изыскания и на подпочвенную воду.

Весной 1901 года в своём выступлении в городской думе У.Линдлей вновь настаивает на шолларском варианте. При этом на руках у У.Линдлея были лишь химические и биологические анализы родниковых вод, которые свидетельствовали об их высоком качестве. Никаких точных расчетов о стоимости этого варианта, о количестве воды в родниках он не имел.

В связи с этим ряд гласных в своих выступлениях выразили недоверие У.Линдлею, требовали от него точные расчеты, на что У.Линдлей отвечал, что для точных расчетов ему нужно пробурить пробные скважины и просил на это дополнительные средства. Дума отказывалась выделить ему эти средства, опасаясь, что результаты изысканий могут быть отрицательными и тогда эти средства будут

затрачены зря. В июне 1901 года дума отвергла предложение У.Линдлея произвести пробное бурение для отыскания подпочвенной воды. Однако гласный, член водопроводной комиссии З.А.Тагиев обратился к городскому голове с письмом, в котором предлагал передать в распоряжение городской комиссии по водоснабжению 25 тыс. рублей на производство пробного бурения с условием возврата ему этих денег, если результат бурения будет благоприятным. В случае же неудачи З.А.Тагиев отказывался от возврата ему этих денег. Дума в сентябре 1901 года постановила 25 тыс. от З.А.Тагиева принять с благодарностью на предложенном условии.

В своём письме к городскому голове М.А.Белявскому Г.З.Тагиев писал, что 25 тыс. рублей представляются им городу не в качестве пожертвования, так как он знает, что город имеет достаточно средств, чтобы удовлетворить свои насущные потребности, к которым относится и водоснабжение. «Я, как коренной житель, принимающий близко к сердцу нужды родного города, вынужден был сделать это предложение, с целью склонить городское общественное управление к принятию предложения У.Линдлея... Видимо, большинство членов думы не имеют никакого представления о тех местах, где предполагается провести изыскания, и поэтому они сомневаются в том, что найденной здесь водой можно постоянно снабжать городское население питьевой водой. Здесь следует объяснить, что обсуждаемая территория является склоном известной горы Шахдаг, это место постоянно подпитывается талой водой с ледников. А это значит, что пока Шахдаг не снимет свою снежную папаху, в этих местах не иссякнут подземные воды».¹

Людская молва, и даже некоторые научные издания приписывают Г.З.Тагиеву строительство Шолларского водопровода. Конечно, такое грандиозное сооружение, каковым является Шоллар-Бакинский водопровод, невозможно было бы осуществить на средства одного человека. Однако, следует признать, что, если бы в этот решающий момент Г.З.Тагиев не предложил городскому управлению это компромиссное решение проблемы, продиктованное его патриотиз-

¹ ГИА АР, ф., с. 81.

мом, человечностью, любовью к родному городу и просто человеческой мудростью, скорее всего Шоллар-Бакинский водопровод не состоялся бы.

Говоря о Шоллар-Бакинском водопроводе мы обязаны отдать должное инициативности, дальнорзости Г.З.Тагиева, его умению защитить интересы своего народа.

Уже к весне 1902 года стало очевидно, что результаты изысканий подтвердили правоту У.Линдлея и Г.З.Тагиева: объём подпочвенной воды в 10 раз превышал потребности Баку в пресной воде.

24 сентября 1902 года городской голова А.И.Новиков сообщил на очередном заседании городской думы, что он обратился к главноначальствующему гражданской частью на Кавказе, князю Г.С.Голицину с докладом о необходимости позаимствования 182 тыс. руб. из запасного капитала на производство изысканий в районе шолларских родников для снабжения Баку родниковой водой. Главноначальствующий ответил, что решение этого вопроса зависит от точного выяснения прав на воду и землю в районе родников, необходимо выяснить, пользуется ли родниками местное население для орошения полей. Было принято решение немедленно заняться выяснением юридических прав города на землю и воды шолларских источников. Для этих целей было решено создать особую комиссию.

В декабре 1902 года городской голова просит съезд инженеров-гидравликов разрешить г.Баку взять из шолларских источников от 18 до 20 баш.* воды в секунду, а взамен предлагал доставить местным жителям воду из р.Самур в том же объёме.

Инспекция вод предложила городской думе Баку следующие условия: «Баку разрешается взять из шолларских источников воду. Суточная производительность этих источников равна 52 млн. [ведер-авт.]. Но так как эту воду сельчане употребляют наполовину для орошения своих посевов, то город обязуется взамен взятой воды, доставить из реки Самур, находящейся в 24 верстах от названных родников, – воду проведением трубопровода, – причем в случае порчи его и, следовательно, за недоставление городом сельчанам воды,

*1 баш=60-80 литр/секунды.

город платит штраф в размере 500 рублей в сутки».¹

Гласные Г.б.Меликов (Зардаби) и др. высказали опасения по поводу невыгодности условия о штрафе. Но Г.З.Тагиев возразил, что городу «предлагают чистую, здоровую родниковую воду и взамен получают грязную речную воду. Не будь этого условия город провел бы водопровод из Самура в Баку. Помимо громадного расхода на этот водопровод потратились бы на фильтрацию такой воды, очистку и т.д., что также сопряжено с расходами», и предложил принять условие о неустойке. Большинством 13 голосов против 12 было принято решение принять предложение инспекции с указанной оговоркой.²

В ноябре 1903 года городская управа заключила договор с У.Линдлеем о составлении проекта Шолларского водопровода.³

Дума ассигновала на строительство водопровода 182 тыс. руб. Управа заключила договор с Французским бурильным товариществом, которое обязалось вырубить 40 скважин глубиной в 20-100 саж. по 55 руб. за каждую сажень.⁴

Чтобы контролировать работу иностранных фирм и специалистов, задействованных в работах по постройке водопровода, дума создала специальную комиссию в составе: Г.б.Меликов, М.А.Унанов, И.б.Гаджинский и И.Б.Гаджиев.⁵

Работы по сооружению Шолларского водопровода начались в 1904 г. Однако Французское бурильное общество из-за слабого оборудования срывало все графики работы и не выполняло взятые на себя обязательства. Городская управа 9 июня 1904 года вынуждена была разорвать договор с указанным обществом. Строительным работам помешала также начавшаяся вскоре революция. Работа шла очень медленно. К лету 1907 г. были выбурены всего 3 скважины.

Лишь в 1909 г. органы бакинского городского самоуправления вновь активизировали деятельность по постройке Шоллар-Бакинского водопровода. При Управе был создан Отдел по постройке водоп-

¹ Каспий, 1902, №267, 12 декабря.

² Каспий, 1902, №267, 12 декабря; Очерк развития водоснабжения г.Баку, с. 12.

³ Каспий, 1904, 5 января.

⁴ Оджагова К. Указ. раб., с. 107.

⁵ Там же, с. 108.

ровода. В марте 1909 года У.Линдлей представил городской управе первичный проект Шолларского водопровода. В 1909 г. на проводившемся в Тифлисе IX съезде гидравликов был заслушан и одобрен доклад У.Линдлея. Съезд рекомендовал бакинскому городскому управлению принять проект Шолларского водопровода, который предусматривал снабжение Баку 3 млн. ведер (около 37 тыс. т.) воды в сутки и увеличение этого показателя в будущем до 6 (около 75 тыс. т.), 9 (около 111 тыс. т.) и 12 млн. (более 147 тыс. т.) ведер. Осенью 1909 г. бакинская дума получила разрешение Совета Министров и императора на выпуск двух облигационных займов на сумму 27 млн. рублей на постройку водопровода. 14 марта 1911 года Бакинская городская управа заключила договор с Обществом «Гриффитс и К⁰», признав за этим акционерным обществом права и обязанности подрядчика, обязанного осуществить работы по постройке для г.Баку водопровода и всех необходимых для его функционирования сооружений. Согласно договору, Общество обязано было завершить все подрядные работы до февраля 1914 года.

Для осуществления строительства «Общество Гриффитс и К⁰» построило в Хачмазе и Девечи завода по производству бетонных труб по особой системе Джаггера. До лета 1913 г. подрядчик, в основном, завершил строительство двух туннелей – Атачайского и Баладжарского, и установку чугунных труб диаметром в 800 мм и сифонов водонапорной линии на пересечении оврагов, через которые проходил водопровод. Помимо бетонной линии и необходимых сооружений, общество обязано было также создать резервуары и водонапорную линию в городе, построить в Сумгаите насосную станцию и установить на этой станции машины и оборудование, заказанные городом немецкой фирме «Ашерслебен». Для создания водопроводной сети в самом городе 29 мая 1912 года городская дума приняла решение заказать 846 тыс. пудов чугунных труб российской фирме «Горно-промысловый металлургический унион».

Однако «Общество Гриффитс и К⁰» работало очень медленно. К лету 1913 г. Общество выполнило лишь 30% предусмотренных работ. Вскоре стали известны факты, свидетельствующие о том, что подрядчик проводит строительные работы одновременно на несколь-

ких объектах. К тому же, Комиссия технического контроля обнаружила множество технических ошибок и некачественное выполнение работ. Городская управа в июне 1913 года подписала распоряжение о разрыве договора с «Гриффитс и К⁰». После долгих судебных тяжб и вмешательства Министерства внутренних дел, Общество вынуждено было покинуть территорию стройки.

Комиссия по водоснабжению для ускорения проведения работ по сооружению водопровода в ноябре 1913 года разделила строительные работы на 10 различных участков и для выполнения работ на каждом из них подписала договор с несколькими подрядчиками. Среди них можно назвать: фирму «Колобов и К⁰», на которую было возложено проведение водопровода в городе; «Акционерное общество Вейс и Фрейтаг», занимавшегося строительством городских резервуаров; «Техническо-промышленное акционерное общество», осуществлявшее рытьё траншей через территорию Яшмы, и другие. Для сооружения Шоллар-Бакинского водопровода городское управление заключило договоры с 35 подрядчиками, сделало около 170 крупных заказов.

Одним из сложных вопросов, решаемых в ходе строительства водопровода, являлся вопрос о приобретении городом права собственности на землю, через которую должен был пройти водопровод.

В январе 1912 года, в связи с представленным бакинской думой ходатайством, император Николай II издал указ о переходе определённого количества земель в собственность Баку. В общей сложности город выкупил 780 дес.* земли.

Начало первой мировой войны значительно усложнило постройку водопровода. В связи с перестройкой работы транспорта в соответствии с требованиями войны значительно усложнилась доставка стройматериалов. Кроме того, 244 человека, задействованных в строительстве водопровода, были призваны на войну. Среди них были 7 инженеров и 6 техников. В условиях дефицита инженерно-технических кадров это также негативно отразилось на ходе строительных работ.

* 1 десятина=2400 кв.саж.=1,036 га(10360 м²).

Но все же, за 1914-1916 гг. был проложен 131 км. водопровода, пробурено ещё 8 новых скважин в Шолларе, установлены водонасосы, привезённые из Швеции, построены два водохранилища. Городу не хватило выделенных денег. В 1915 году пришлось занять ещё 12 млн. рублей.

Наконец, после многолетних обсуждений, дебатов, сомнений и надежд, в результате сложнейших строительных работ, 21 января 1917 года в Баку, на Красноводской улице (ныне – ул. С.Вургунa) появилась первая шолларская вода. В итоге, общая стоимость Шоллар-Бакинского водопровода составила 33 млн. рублей, а протяженность от Шоллара до посёлка Насосный (ныне – посёлок «Г.З. Тагиева») в Сумгаите – около 190 км. По своей протяженности этот водопровод превосходил все водопроводы Европы того времени.

Вода, поступающая в город, наполнялась в два резервуара, расположенных на высоте 110 и 69 метров над уровнем моря. Вместимость одного из них составляла 4,3, а другого – 3,8 млн. ведер. Так как рельеф города имеет различную высоту, для обеспечения в трубопроводе давления не выше 6-ти атмосфер территория города была разделена на три пояса. В первый входили Баил, Биби-Эйбат, Чёрный город, Белый город. Эти районы города получали воду из резервуара, расположенного на высоте 69 м. над уровнем моря. Второй пояс охватывал Балаханы, Сабунчи и Сураханы. Эти районы получали воду из резервуара, расположенного на высоте 110 метров над уровнем моря. В третий пояс вошли самые высокие районы города, которые ещё не были заселены. Но и эта часть города не осталась вне поля зрения У.Линдлея. Его проект предусматривал для обеспечения водой этой части города в будущем построить резервуар на высоте 160 м. над уровнем моря, вместимостью в 500 тыс. ведер.

В целом Шоллар-Бакинский водопровод состоял из следующих построек и сооружений:

- расположенная в 186,5 км.от Баку водоприёмная камера, вода в которую поступала из 8-ми артезианских колодцев глубиной в 51-58 метров;
- бетонный коллектор длиной в 147,1 км;
- дюкеры, устроенные под реками;
- водонапорная линия длиной 18,4 км от насосной станции «Сумгаит» (ныне – «Тагиев-1») до стабилизационной камеры;

- самотечный водопровод длиной в 17 км от стабилизационной камеры до резервуара;

- два городских резервуара (+69 «Запад» и +110 «Запад»);

- водораспределительные линии, охватывавшие город и промышленные районы.

22 января 1917 года состоялось торжественное открытие водопровода, на котором присутствовали городской голова, гласные Думы, члены городской управы и представители широкой общественности. Торжественное нажатие кнопки, направляющей воду в резервуар, было предоставлено автору проекта этого беспрецедентного водопровода – У.Г.Линдлею.

По утверждению самого У.Линдлея, составившего проекты и осуществившего руководство строительством водопроводов в 35 городах Европы, Шоллар-Бакинский водопровод с технической точки зрения был более грандиозным и более сложным, чем его аналоги в Европе. Баку, являвшийся мощным промышленным центром, портом, железнодорожным узлом, с непрерывно возрастающим населением требовал неординарного решения данной проблемы. Кроме того, эта проблема решалась в условиях острого дефицита компетентных специалистов и материальных средств. Мощным препятствием явились также российская революция 1905-1907 годов и Первая мировая война.

Как свидетельствуют архивные материалы и публикации в периодической печати, общественность города очень часто выражала недовольство методами и темпами решения проблемы водоснабжения Баку органами городского самоуправления. Критика и недоверие высказывались и в адрес У.Линдлея.

Однако, самой высокой оценкой их деятельности является благодарность потомков за шолларскую воду, которая уже 100 лет несёт жизнь в Баку, которая и сегодня является одной из самых важных «водных артерий» города.

Вода – это стратегическое достояние, имеющее глобальное значение. С ростом численности населения в мире возрастает потребность в питьевой воде, запасы которого ограничены. С каждым годом все большее количество людей в мире испытывают недостаток

питьевой воды.

В Азербайджане также стремительно растёт численность населения, как в стране – в целом, так и в Баку – в частности, что требует перманентного решения сложнейшей задачи водоснабжения населения.

Сегодня система централизованного водоснабжения Апшерона, помимо Шоллар-Бакинского, состоит также из Хачмаз-Бакинского водопровода, сооружённого в 1937-1958 годах; комплекса Джейранбатанских водопроводов, строительство которых было начато в 1857 г., а реконструкция и переоснащение продолжается по сегодняшний день; Куринских водопроводов, первая очередь которых была пущена в эксплуатацию в 1971 г. и др.

После восстановления независимости Азербайджана и, особенно, после избрания в 1993 г. президентом Азербайджанской Республики Гейдара Алиева, решение проблемы водоснабжения Апшерона получило «новое дыхание». Были проведены эффективные меры по реконструкции и переоснащению старых водопроводов.

Особо хотелось бы отметить пуск в октябре 2015 года в эксплуатацию уникального, самого большого в мире Комплекса Ультрафильтровых Водоочистительных Устройств, который в апреле 2016 года на Глобальном Водном Саммите в Абу-Даби был признан весомым вкладом в мировую водную индустрию.

Всё это ещё раз убедительно продемонстрировало, что для руководства современного Азербайджана благополучие народа – высшая цель.

Президент Азербайджанской Республики – Ильхам Алиев, выступая на открытии Джейранбатанского комплекса Ультрафильтровых Водоочистительных Устройств, сказал, что считает важной целью – стабильное обеспечение всех городов и всего населения Азербайджана круглосуточно чистой питьевой водой. В решении этой благородной задачи и сегодня, спустя 100 лет со дня завершения строительства, важная роль принадлежит Шоллар-Бакинскому водопроводу.

SHOLLAR-BAKU-100

*Academic Akif ALİZADE,
The prezident of ANAS
Qorkhmaz HUSEYNOV,
Chairman of the OJSC "Azersu"*

***“...Until the Mount Shahdagh keeps its
eternal snow cap on, there will be its
glaciers and consequently the subsoil water
will never dry up in the area.”***

H.Z.Taghiyev

In the second half of the XIX century a nondescript medieval city of Baku had become a unique phenomenon, not only in the Caucasus but also on a global scale. The rapid growth in demand for oil led to the oil boom in the global arena, which turned the oil Baku into a large industrial center, a powerful railway junction and a major port on the Caspian Sea.

The population size of the city was growing with increasing paces. If the population of Baku was 12260 people in 1860, then this figure had increased to 112.2 thousand by 1897 and reached 262.4 thousand people in 1915. Baku became one of the biggest cities of the world.

Nature, generously endowed Baku with the richest deposits of oil, but deprived it of clean fresh potable water.

To the end of the XVIII century medieval water-line had still existed in Baku. Main sources of water were the wells, which at that time were about 600 in Baku. However, only 100 of them could be used as a source of drinking water. In rest of the wells, water was brackish, hard and was used only for household purposes. Lack of sewerage system in the city increased the probability of these wells' pollution.

By the end of the XVIII century three water-lines supplied Baku with water: “Shah” (in some sources – “Khan”), “Mammad Qulu khan” and “Hussein Qulu khan”. They were laid from the sources in the vicinities of the city. The water-line “Shah” (“Khan”) supplied the population of Icheri Sheher (Old city) with drinking water. It originated from the 3

springs in a place called Garakollug in the highlands, at a 4 versts* distance to the north of Baku.

The water flowed into the reservoir in Icheri Sheher and the bathhouse in Palace Complex of the Shirvanshahs.

The “Hussein Qulu khan” water-line sprang from two sources on the territory of the present “Azerbaijan” street. One of them still exists not far from the Fizuli square. This water entered the city through the Shamakhy gates (“Goshagapi/double doors”-A.A.).

The “Mahammad Qulu khan” water-line was constructed in the late XVIII century. It was laid from 2 sources in the area of the present “Shehidler Khiyabani (Martyrs Avenue)” and water came into the city below the Philharmonic building.

These water-lines were mainly *kehriz* (subsoil water sources) systems. In 1859, in view of destruction of Shamakhy as a result of the earthquake the province center was moved to Baku, which certainly increased the shortage of drinking water in the city. In 1860, roughly in the area of the present monument to Nizami was built a reservoir. With the material support of the wealthy Baku dwellers Haji Shikhali and Hajiagha Dadashov were dug several wells in order to increase the capacity of water in the “Shah” channel, the water from which came in the mentioned reservoir. Thus, the *forschtadt* (suburb settlement emerged due to the fact that town has mushroomed outside the limits of the fortress walls-A.A.), was supplied with a separate water reservoir.

In 1865, water was supplied to the Commandant (afterwards-Mikhaylovski, now - the Philharmonic) garden. In addition, there was also a catchment system in Baku to collect rainwater.

Thus, by the end of the 70s of the XIX century, the city of Baku, which by that time had become the provincial center, was supplied with water by the use of *kehrizes*, wells, reservoirs and other water bodies (*abdans*=storage ponds- A.A.).

Almost every yard has its well, but in most cases, the water in them was brackish (of the taste of sea-water) and was used mainly for household needs.

* 1 verst=1,067 km

Powerful and rapid development of oil industry in Baku led to a new era in the water supply of Baku: an old system receded into the background, and Baku endured and continuing to undergo significant changes required the solution of pressing issue of drinking water in accordance with the needs of modern times.

From the very first days of operation, the self-government institutions of Baku that were created in 1878, took steps to solve the water supply issue of the city. In September 1879, at a meeting of the Baku City Duma, the member of municipal дума H.Z.Taghiyev proposed to allocate 1,000 rubles for water prospecting and drafting of the future water-line. The Duma also set up a special committee to manage all the works concerning water supply.

As a result, of the competition announced in the late 70's for the best water-line for Baku, about 40 various projects were proposed to the municipal дума until 1893. Initially, the city municipality began the search for artesian well water, which did not yield any results. In May 1880 the Baku Duma set up a committee to search for water in the vicinities of Baku. In 1881, a water source was discovered in Zugulba. However, this project was rejected by Duma, since its realization required expenses beyond the city's strength. In addition, the volume of water in Zugulba was insufficient, and the water was hard.

In 1884, the engineer Otto Lenz found water in the villages of Mashtaga and Buzovna, but because of its high salt content it was also unfit for drinking. Projects had also been proposed for water pipelines from the sources of Altiagaj, Goygol and others. However, because of high expenses and inefficiency, these projects were not accepted.

The cholera epidemic of 1892 urged the City Duma on more active search of drinking water. Oilman Ludwig Nobel suggested the Duma to lay water pipe from the Volga River on. But this project was impracticable both in technical and commercial terms. Nevertheless, the naval office provided its employees with the water from the Volga, after running it through water distiller. Water was also supplied from the Kura River, which was also purified. Water brought from the Volga and Kura Rivers was very expensive and did not solve the city's water supply problem.

In 1892, the Water Committee involved three water engineers in water supply - author of the Moscow water-line M.I.Altukhov, author of

the Paris water pipe Dumont and engineer from Tiflis G.G.Royt- to prepare water pipe projects from the Kura River. As with previous projects, for the same reasons, these had not been accepted by Duma.

Till the end of the XIX century city municipality spent more than 320 thousand rubles for the improvement of the city's water supply. However, this problem was not solved and rapidly got much more acute. Due to the rapid growth of the city population and the development of capitalist production, all the measures taken by the city municipality authorities lost its effectiveness before implementation.

When, finally, the municipal дума decided to pass to the construction of a permanent water supply system, initially it was given preference to concessional means. However, at the meeting of the Duma on April 29, 1899 member of the municipal дума insisted on taking a decision to build a water pipe by means of self-financing service-contract and no other way than with sewage. Refusal from the concessional method was based on the fact that "a few years ago the city was poor and there was no other way but the concession. Now, the city's cash flow was expected up to 20 million rubles, which was sufficient to meet the needs of the city."¹

In 1899 the municipal дума decided to provide the city with water from the Samur and Kura Rivers. For drafting, was decided to invite the engineer, who led the company in search of water in Frankfurt am Main, an Englishman William Garlane Lindley. He was a well-known specialist in water-supplying, and the only specialist in construction of sewerage system at that time.

In October 1899, W.Lindley began the exploration work in Guba uyezd that was rich with springs. So, was found very many full-flowing sources near Khudat, on 250 sq/versts area. W.Lindley found out that about 180 km from Baku in the area of Shollar and Farzali villages was a strong current of subsoil waters. Then W.Lindley continued his explorations towards the Samur and Kura Rivers.

Soon W.Lindley was taken ill at first with malaria, then with typhoid. Having recovered from the illnesses, during his next visit to Baku, he introduced to the Baku Duma his report, in which he expressed the

¹Каспий, 1899, №91, 9 мая.

view that the laying of running water pipes from the Kura was irrational, but the version from the Samur River was more preferred. However, he also did not recommend beginning the construction of Samur water pipe directly, since he considered the underground waters as more acceptable option. Attaching great importance to making a good choice of a water source, W.Lindley insisted that even if the bringing of spring water to the town costs more than the river water, the more favorable are the subterranean currents. As to the Shollar option, then according to W.Lindley, it would cost even cheaper, as the slope of the whole area where these springs found was from north to south, which meant that water could come into the city by gravity flow. Moreover, compared to waters of the Kura and Samur Rivers, the Shollar water was always limpid, fresh and had a constant annual temperature of 14,7⁰. There were also 12 rivers in the area taking their origin from the snowy peaks, which according to V. Lindley was a very important factor. He asserted that even if his assumptions about underground waters were wrong, then water could be brought to Baku from some of these rivers. He grounded his disagreement with the Kura and Samur projects with imperfection of treatment facilities at the time.

Thus, for technical, health and financial reasons W.Lindley considered the subsoil water more preferable.

W.Lindley promised that in case his proposal accepted, the final project of Shollar water pipe would have been drawn up by March 1901.

He asked for preliminary explorations, drilling of prospecting wells to allocate 100 thousand rubles. According to W.Lindley's calculations, the city needed 3 million buckets* of water per day (12 buckets per person).

Baku city Water Committee approached these new proposals very unwillingly. W.Lindley was asked if he could make the Samur project and how long it would take to do this. He replied that it was, of course, possible, but he cannot take responsibility for the wrong decision of such an important issue as water supply of Baku. He requested that the entire responsibility for this, in his view wrong choice of water source to be assumed by the public administration of the city.

W.Lindley's report caused a strong reaction, both among the mem-

* 1 bucket=12,5 l

bers of municipal дума, and on the pages of the newspaper “*Kaspiy*”¹. Views on the hardness of the water in Gusar and doubts about the possibility of bringing up water by gravity flow were expressed; it was said that one cannot to determine the amount of subsoil water and many others by a trial drilling.

At a meeting of the municipal дума on December 7, 1899, member of the city дума Mahmudbeyov called to abandon from these explorations, since W.Lindley had determined the cost of the water pipe worth a total of 15 million rubles. In the city дума member’s opinion, for a city with an annual budget of 1 million 300 thousand rubles it was beyond the strength. He called for water-line from the Kura River, justifying it as follows: “Many cities drink water of the Volga, where there are 9 provinces on.

The water is much more polluted there than in Kura. And the water-line from the Kura will cost no more than 6 million rubles.”²

In this meeting Дума decided to entrust the drafting of Kura and Samur-Baku water-lines to W.Lindley, but in regard the exploration of subsoil water, to postpone it until the next meeting.

Due to its incompetence the Baku municipal bodies were not able to make a decision on the issue. Suffice it to mention the fact that the head of the Committee on water supply of Baku city Kh.S.Antonov on December 11, appealed to the Baku mayor with a request to find a person fully competent in water supply and to entrust him with the position of the head of the Committee on water.

There was a crisis in the city administration on the case of water pipe at that time, so, the Дума trusted neither the Committee on water-line, nor W.Lindley.

That is what W.Lindley writes personally about it in one of his letters: “Baku is not the first city that charges me with work on the exploration and preparation of water pipe projects ... But in these cities I have never met such obstacles, which I had to overcome in Baku. And without that there were many natural difficulties: the far distance, not easily accessible water, unusually severe weather conditions... But all these difficulties could have

¹Каспий, 1899, №261, 3 декабря; №264, 6 декабря и др.

² Деятельность Г.Б.Зардаби (Меликова) в Бакинской городской думе (1897-1907 гг.). Баку, 2015, с. 153; Каспий, 1899, №265, 9 декабря.

been overcome if the engineer was invited by city government to solve such an important and difficult issue and got the support that he expected.

I cannot understand why my advice and suggestions were met with such resistance by some of the self-government authorities and often by its influential ones, who had to show a stubborn resistance for the expansion of the preparatory work and the finalization of the projects. My advice and suggestions had a single goal - fully to apply my experience and to give the city the best and most rational of all the combinations. If you consult a specialist, then you must admit his decision on the choice of the water source.”¹

At a meeting of the Duma on January 25, 1900, the committee staff on water was renewed. Topchubashov, Tamanosov, Mehdiyev, Ganjuntsev, Saparov, Hassan bey Melikov (Zardabi) and Benckendorff were included there.

However, the renewed Committee had to go with the same path as the old one. The fact was that the mechanism for the search of water sources had been begun by the old Committee simultaneously in several directions, and abandonment from any of these areas would entail serious consequences for the city.

At the end of March 1901, time of the contracts with W.Lindley was up, and on 8 April, the Committee decided to send to the engineer W.Lindley a letter fixing him the day of arrival in Baku on May 10.

W.Lindley came with reports, drawings, tables, estimates and projects of Samur, Kura water-lines and sewerage project as well.

An interesting fact is that while reviewing and discussing these documents, members of the Committee on Water and specialists did not pay much attention to W.Lindley's projects for search on Samur and Kura Rivers. Special debates called just the option associated with the subsoil water, which was already mentioned, but at the end of 1899 its acceptance was resolutely refused by the Duma. Then, finding it poorly designed from technical, chemical, bacteriological and financial aspects, the Duma rejected this proposal.

One and a half years the new Committee was engaged in prospecting

¹ ГИА АР, ф. 389, оп. 7, д. 21, лл. 54 об. – 55 об.

on Samur River, which was made by a special bureau headed by W.Lindley's assistant - engineer Scholl.

The committee members showed dissatisfaction when Scholl reported that in parallel with the searches on the Samur River he made observations in connection with subsoil water.

Thus, even after the version of subsoil water as a source of water supply of Baku was decisively rejected by Duma, W.Lindley did not give up this idea, and his agents, made searches for subsoil water as well.

In the spring of 1901, in his speech in the City Duma W.Lindley again insists on Shollar version. At the same time W.Lindley had just the chemical and biological analyzes of spring waters, which testified to their high quality. He had no precise calculations on the cost of this option and the amount of water in these springs.

In this regard, a number of municipal дума members in their speeches expressed distrust to W.Lindley, demanded from him exact calculations, to what W.Lindley replied that for accurate calculations it needs to drill test wells and requested additional funding for this.

The Duma refused to provide him with the funds, fearing that results of these searches could have been negative, and then the funds would have been spent in vain. In June 1901, the Duma rejected W.Lindley's proposal to produce test drilling for finding subsoil water.

However, the member of municipal дума and the water-line committee Z.A.Taghiyev appealed to the city mayor with letter in which he proposed to give 25 thousand rubles to the disposal of the City Committee on water supply for test drilling providing to return him the money if the results of drilling were favorable. In case of failure Z.A.Taghiyev would refuse from this money. In September 1901, Duma decided with gratitude to accept Z.A.Taghiyev's 25 thousand on the proposed terms.

In his letter to the city mayor M.A.Belyavski H.Z.Taghiyev writes that he makes these 25 thousand rubles to the city not as a donation, because he knows that the city has sufficient funds to meet the barest needs, among which is the water supply.

"As a native dweller, taking needs of my native city to heart, I had to make this proposal to persuade the city public administration to accept W.Lindley's proposals...Apparently, the majority of Duma members have

no idea about the places where we want to carry out searches, so, they had some doubts about the water found here would be able to supply the urban population with continuous drinking water. It should be explained here that the disputed area is a slope of famous Mount Shahdag, and the place is constantly fed by water from melted glaciers. This means that until Shahdag keeps its eternal snow cap, the subsoil water in these places will not run dry.”¹

The common talk and even some scientific publications attributed the construction of Shollar water pipe to H.Z.Taghiyev. Of course, such a grand structure as the Shollar-Baku water pipeline could have not been implemented at the expense of one person.

However, it must be admitted that, if H.Z.Taghiyev did not offer to city administration this compromise solution of the problem in this decisive moment, dictated by his patriotism, humanity and love for his hometown and simply by human wisdom, probably the Shollar-Baku water-line could have not been realized.

Speaking about the Shollar-Baku water pipeline, we are obliged to render H.Z.Taghiyev his due for his initiatory step, foresight and his ability to defend the interests of his people.

By the spring of 1902, it became clear that the results of searches confirmed rightness of W.Lindley and H.Z.Taghiyev: the volume of subsoil water was 10 times much than the needs of Baku in fresh water.

On September 24, 1902, at the next meeting of the city Duma the city mayor A.I.Novikov reported, that he had appealed to the Commander in Chief of the civil unit in the Caucasus Prince G.S.Golitsin on the necessity of borrowing 182 thousand rubles from the reserve capital for explorations in the area of Shollar springs to supply Baku with spring water. Commander in Chief answered that solution of this question depends on the precise definition of the rights to water and land in the area of springs; it is necessary to find out whether the local population uses these springs to irrigate their fields or not.

It was decided to clarify immediately the legal rights of the city over the land and water of Shollar sources. It was decided to set a special

¹ ГИА АР, ф., с. 81.

Committee for this purpose.

In December 1902, the city mayor asks the Congress of hydraulic engineers to allow Baku to take from 18 to 20 *bashes*¹ of water per second from Shollar sources, and instead offered to provide the local dwellers with water to the same extent from the Samur River.

Water Inspectorate proposed the city Duma of Baku the following conditions: "Baku is allowed to take water from Shollar sources. The daily output of these sources is equal to 52 million [buckets -Authors].

But as the villagers use half of the water to irrigate their sown areas, the city undertakes to provide them instead of the taken water by that brought from the Samur River, located at 24 versts away from these springs - the water brought through the pipe - and in case of its damage and for not delivering water to the villagers by city, the city pays a fine in the amount of 500 rubles a day."²

Members of municipal дума H.b.Melikov (Zardabi) and others expressed their concerns about the unfavorable terms of the fine. But H.Z.Taghiyev objected saying that the city is "offered clean and healthy spring water and in return receive the foul river water. Without this term, the city would have brought water to Baku from the Samur River.

In addition to the huge expense for this water pipe they would have spent money for filtering, purification of such water which was also associated with costs," and he proposed to accept the forfeit. With the majority of votes -13 against 12 it was decided to accept the Inspectorate's offer with this reserve.³

In November 1903, the city council signed an agreement with W.Lindley on drafting of the Shollar water-line.⁴

For the construction of this water-line Duma allocated 182 thousand rubles. Town council signed an agreement with French drilling partnership, which undertook to dig 40 wells each 20-100 sazhen (*measure of length = 2.34 metres*) deep, and 55 rubles for every sazhen.⁵

¹bash = 60-80 l of water in a second

²Каспий, 1902, №267, 12 декабря.

³ Каспий, 1902, №267, 12 декабря; Очерк развития водоснабжения г.Баку, с. 12.

⁴ Каспий, 1904, 5 января.

⁵Оджагова К. Указ. раб., с. 107.

To control the operation of foreign firms and professionals involved in the construction of water-pipe Duma set up a special committee formed of: H.b.Melikov, M.A.Unanov, I.b.Hajinsky and I.B.Hajiyev.¹

The construction work of Shollar water-pipe began in 1904. However, because of poor machinery the French drilling company hampered all the work graphics and did not fulfill its obligations.

On June 9, 1904 the city council had to break off the contract with the afore-mentioned company. The revolution that started shortly after hampered the construction works as well.

The works went very slowly. By the summer of 1907 only 3 wells had been drilled out.

Only in 1909 the local governments of Baku city again livened up the work in the construction of the Shollar-Baku water-line. A department was set under the city council for the construction of the water-line. In March 1909 W.Lindley submitted primary project of Shollar water-line for consideration to the town council. In 1909, W.Lindley's report was heard and approved at the IX Congress of hydraulic technicians in Tiflis. The congress recommended the Baku city administration to approve the draft of Shollar water-pipe, which considered to supply Baku with 3 million buckets (about 37 thousand tons) of water a day, and to increase this figure in the future to 6 (about 74 thousand tons), 9 (about 111 thousand tons) and 12 million (about 147 thousand tons) buckets. In the autumn of 1909 the Baku Duma got permission from the Council of Ministers and the emperor to issue two bonded loans in the amount of 27 million rubles and 23.5 million rubles for the construction of the water- pipe.

On March 14, 1911, Baku town council signed an agreement with the company "Griffiths and K⁰", recognizing the rights and obligations of the contractor for this joint-stock company, which had undertaken to carry out work on the construction of Baku water-line and all the necessary facilities for its functioning. Under the agreement, the Company was obliged to complete all the contract works till February 1914.

In order to realize this construction the Company "Griffiths and K⁰" built a plant for the production of concrete pipes by a special Jugger system in Khachmaz and Devechi. The contractor had completed the cons-

¹Ibid, c. 108.

truction of two tunnels - Atagay and Bilajari - by the summer of 1913, and installation of cast iron pipes in diameter of 800 mm and flushing valves of the water gravity line at the intersection of the ravine through which the water supply passed. In addition to the concrete lines and the necessary facilities, the company was obliged to build reservoirs and a water line in the city, to build a pumping station in Sumgait and install on the station the machinery and facilities, ordered to the German company "Aschersleben" by the city. To create a water supply system in the city on May 29, 1912 city council came to a decision to order the Russian company "Mining and metallurgical Unión" 846 thousand poods (16.8 kg) of cast iron pipes.

However, the "Griffiths and K⁰" company worked very slowly. By the summer of 1913 the Company had fulfilled only 30% of planned works. Soon it became known facts showing that the contractor carries out construction work simultaneously on several construction projects. Besides it, the Technical Control Board found a number of technical errors and unsatisfactory implementation of the work.

In June 1913 the town council signed an order on breaking off the contract with the "Griffiths and K⁰" company. After lasting litigations, and the interference of the Ministry of Internal Affairs the Company was forced to leave the construction site.

In November 1913, in order to speed up work on the construction of water –pipe the Water Supply Committee divided the construction work on 10 different sites and signed a contract with several contractors to carry out work on each of them.

These included: the company "Kolobov and K⁰", which was entrusted with laying out the water pipe in the city; "Joint Stock Company Weiss and Freitag", engaged in the construction of town reservoirs; "Technical-industrial Joint Stock Company", carrying out digging trenches through Yashma, and others. For the construction of the Shollar-Baku water pipe the town council concluded agreements with 35 contractors and made about 170 orders.

One of the difficult issues to be solved in the construction of the water pipe was the acquisition of the ownership by the city over the land through which the water pipe had to pass.

In January 1912, in connection with the application submitted by Baku Duma, the emperor Nicholas II issued a decree in relation of transfer of certain lands to Baku's ownership. In total, the city purchased 780 desiatinas* of land.

The outbreak of World War I impeded the construction of the water pipe. The restructuring of transport in accordance with the requirements of the war impeded delivery of building materials. Moreover, 244 people involved in the construction of the water pipe were called up for war. Among them were 7 engineers and 6 technicians. In the shortage of engineering and technical personnel also had a negative impact on the progress of construction works.

Yet, during the 1914-1916 years, 131 km of water pipe was laid, another 8 new wells were drilled in Shollar, water pumps imported from Sweden were installed, two reservoirs were built. The allocated money was not enough for the city. In 1915, it needed to borrow 12 million rubles more.

Finally, after of many years discussions, debates, doubts and hopes, as a result of hardest construction works, on January 21, 1917 appeared first Shollar water in Baku, in Krasnovodsk Street (now - S.Vurgun str.).

As a result, the total cost of Shollar-Baku water pipe was 33 million rubles, and the length from Shollar to the village of Nasosniy (Now - "H.Z.Taghiyev settlement") in Sumgayit - about 190 km. According to its length, this pipeline surpassed all the water pipes of Europe at that time.

Water, flowing into the city, was filled into the two water reservoirs located at a height of 110 m and 69 m above sea level. Capacity of one was 4.3 million, and of the other - to 3.8 million buckets. Since the relief of the city has a different height, in order to ensure the pressure in the pipe not exceed 6 atmospheres, the city was divided into three zones. The first consisted of Bayil, Bibi-Heybat, Black City and White City.

These areas of the city received water from the reservoir located at a height of 69 m above sea level. The second zone covered Balakhany, Sabunchu and Surakhany. These areas received water from the reservoir located at 110 m above sea level. The third zone included the highest parts

* dessiatina = 2400sq/sazhen= 1,036 hectare (10360 sq/m)

of the city that had not been settled yet. But this part of the city did not remain out of W.Lindley's sight. His project considered for provision of this part of the city with water to build a reservoir in the future at 160 m above sea level, with a capacity of 500 thousand buckets.

On the whole, the Shollar-Baku water-pipe consisted of the following structures and facilities:

- Water inlet chamber located at 186,5 km from Baku, the water came there from 51-58 m deep the 8 artesian wells;
- 147,1 km long concrete collector;
- Pipe canals arranged under rivers;
- water gravity line of 18.4 km length from the pumping station "Sumgait"(now – "Taghiyev-1") till the stabilizer chamber;
- Gravity flow water pipe with length of 17 km from the water distribution chamber to the reservoir;
- Two town reservoirs (+69 "West" and +110 "West");
- Water distribution lines, covering the city and field areas.

On January 22, 1917 there took place the grand opening of the water pipeline, where the mayor, the members of municipal дума, the Дума and the public representatives participated. The ceremonial pushing of the button turning the jet of water into the reservoir was entrusted to V.G.Lindley - the author of the project of this unprecedented water pipe.

According to W.Lindley himself, who had projected and implemented the construction of water-lines in 35 cities of Europe, the Shollar-Baku water-pipeline from a technical point of view was more grandiose and more complex than its analogues in Europe. Baku, a powerful industrial center, port, railway junction, with a continuously increasing population required an extraordinary solution for this problem. In addition, this problem was being solved under conditions of acute shortage of competent staff and material resources. The revolutions of 1905-1907 in Russia and the First World War also put obstacles in this way.

As archival materials and publications in the periodical press inform us, the city public often expressed dissatisfaction with the methods and slow pace in the solution of the problem of water supply of Baku by authorities of municipal administration. W.Lindley was criticized and mistrusted as well.

However, the highest estimate of their activities is thanks of the progeny for Shollar water, which already 100 years brings life to Baku, and which today is one of the most important “water arteries” of the city.

Water is a strategic property of global importance. With the growing size of population in the world increases the need for drinking water - reserves of which are limited. Every year more and more peoples in the world experience the shortage in drinking water.

In Azerbaijan, where the population is growing rapidly as well, both in the country - in general and in Baku - in particular, it demands permanent solution of complex problems on water supply of the population.

It should be noted in particular, that the launch of a unique, the world's largest Complex of Ultraviolet Water-purifying facilities in October 2015, which in April 2016, at the Global Water Summit in Abu Dhabi was recognized as a weighty contribution to the global water industry.

Along with Shollar- Baku today the system of centralized water supply of Absheron, also consists of Khachmaz-Baku water pipeline that was built in 1937-1958; the complex of Jeyranbatan water pipe, construction of which began in 1857, and the reconstruction and re-equipment continues to the present day; Kura water pipes, the first phase of which was put into operation in 1971 and others.

After the restoration of independence of Azerbaijan, and especially after the election of Heydar Aliyev as the President of Azerbaijan in 1993, the solution of the water supply problem of Absheron got a “new wind”. Effective measures on the reconstruction and re-equipment of old water pipes were implemented.

All this once again convincingly demonstrated that welfare of the people is the highest goal for the head of modern Azerbaijan.

President of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev, speaking at the opening of the Jeyranbatan Complex of Water-purifying facilities with filters, said that he considers an important goal - a stable supply of all the cities and the entire Azerbaijani population with clean drinking water twenty-four-hour.

Today, after 100 years from the date of completion of the construction in dealing with this noble goal an important role belongs to Shollar-Baku water-pipeline.

ŞOLLAR-BAKİ SU KƏMƏRİNİN 100 İLLİYİ ƏRƏFƏSİNDƏ

Çingiz ABDULLAYEV

Bakı Slavyan Universitetinin professoru

XIX əsrin sonundan başlayaraq Qafqaz bölgəsinin ən iri sənaye-ticarət mərkəzi olan Bakının suya olan tələbatının gündən-günə sürətlə artmasına baxmayaraq, ötən əsrin 1860-cı illərinə qədər şəhərin su təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində, demək olar ki, heç bir ciddi tədbir görülməmiş və şəhər orta əsrlərdən qalma su mənbələrinin ümidinə qalmışdı. Bakıda neft bumu ərəfəsi və dövründə şəhər əhalisinin böyük sürətlə artması Bakı Dumasını narahat edirdi. Çünki şəhər əhalisinin suya olan kəskin tələbatı sürətlə artmaqda idi.

Bakı şəhəri və onun ətraf sənaye rayonlarının su təchizatı, habelə Abşeron kəndlərində sudan istifadənin üsulları, su təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, bu istiqamətdə görülmüş işlərin müxtəlif mərhələlərinin səciyyəsinə əhatə edir.

1892-ci ildə Bakıda vəba epidemiyası yayılması ilə bağlı şəhərin quyu və kəhriz suları yararsız hesab edilərək istifadəyə qadağan olunmuşdu. Həmin dövrdə şəhərin su təminatını reallaşdırmaq üçün mühəndislərdən təkliflər alınmışdı. Bu məqsədlə Moskvadan Altuxov, Parisdən Dyumon və Tiflisdən Royt Bakı Dumasına Kür suyunun şəhərə gətirilməsinə dair üç layihə təklif etmişdilər. Lakin bu layihələr Sankt-Peterburqdakı Texniki-İnşaat İnstitutu tərəfindən bir sıra texniki qüsurlara və smeta xərclərinin düzgün hesablanmamasına görə qəbul olunmamışdır.

Bu ərəfədə Bakının su təchizatı məsələlərinin həllində yerli şəraitə yaxşı bələd olan və yerli əhali arasında böyük nüfuza malik neft milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev də yaxından iştirak edirdi. Avropa ölkələrinə səfər edən Tağıyev istirahətlə yanaşı, eyni zamanda, müxtəlif sahələri əhatə edən yeniliklərlə də maraqlanırdı. Tağıyev xaricə səfəri zamanı Bakıdakı içməli su probleminin tənzimlənməsi üçün Almanıyanın və Fransanın şəhərlərində su və kanalizasiya qurğuları ilə yaxından tanış olurdu.

Şəhərin su təchizatı problemini həll etmək üçün 1899-cu ilin aprelində şəhər duması Kür və ya Samur çayından su kəməri çəkmək, şəhər kanalizasiyasını quraşdırmaq üçün vəsait ayırmaq haqqında qərar çıxararaq,

təklif layihəsinin hazırlanması üçün digər əcnəbi mütəxəssislərə də müraciət etmişdir. Kür və Samur çaylarından bu layihələrin hazırlanması üçün Almaniyadan ingilis əslli mühəndis Vilyams Lindley məsenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin də təşəbbüsü ilə şəhər duması 1899-cu ildə Almaniyanın Frankfurt-na-Mayn şəhərindən Bakıya dəvət olunur.

Bu dəvətdən öncə arxiv sənədlərinə istinadən U.H.Lindley 1899-cu ildə Almaniyanın Manhaym və Frankfurt-na-Mayn şəhərlərindən alman və fransız dillərində Bakı Dumasına və Bakı şəhərinin memarı, polkovnik Nikolay Avqustoviç fon der Nonneyə ünvanladığı teleqram-məktublarda ərazi ilə bağlı xəritə və sənədləri hazırlamağı xahiş etmişdir.

Şimali Azərbaycanda Bakıdan təxminən 187 km məsafədə olan Xudat dəmiryolu stansiyası yaxınlığında içməyə yararlı su bulaqlarının çoxluğu Lindleyin diqqətini cəlb edir. Çay suyundansa yeraltı qrunut sularına üstünlük verən Lindley Şəhər Dumasına bu ərazinin yeraltı suları ilə Bakının su təminatının reallaşdırılmasına üstünlük verilməsini təklif edir. Şəhər Duması bu təklif üçün maliyyə ayırmır və Lindleyə yalnız Kür və Samur çaylarından su çəkilişinin tədqiqi ilə məşğul olmağı məsləhət görür.

Bu ərəfədə Quba qəzasında, Şahdağın ətəyində yeraltı su axtarışları ilə məşğul olan tədqiqat qrupunun üzvü alman mühəndis Şoll 1902-ci ildə malyariyaya xəstəliyi yoluxduğundan Azərbaycanı tərk etməli olur. Daha sonra Şollun işlərini cənab fon Pfiffer davam edərək çəkiləcək su xəttinin ilkin layihəsini Lindleyə təqdim edir.

U.Lindley yeni hidroloji axtarışlarından sonra təklif olunan layihəni Şəhər Dumasına Şollar su mənbəyindən Bakıya su xəttinin çəkilişi variantını təklif edir. Bu proseslərin gedişində müxtəlif səbəblər üzündən görülməli işlər müvəqqəti təxirə salınır.

1907-ci ildə Lindley yenidən Bakıya dəvət olunur və ona Şollar su mənbəyindən yeraltı sularla Bakının su təminatının tam araşdırılması və layihənin hazırlanması həvalə olunur.

Nəhayət, 1909-cu ildə Tiflis şəhərində keçirilən IX hidravliklər qurultayında U.Lindley Şollar layihəsini təqdim edir və uzun mübahisələrdən sonra qurultay da bu layihəni dəstəkləyir.

Şollar-Bakı su kəmərinin inşası haqqında qərar 5 may 1909-cu ildə Bakı Şəhər Dumasında qəbul olunur. Bu qərarə əsasən Şəhər Dumasına

uzun məşəqqətlərdən sonra bu layihənin maliyyələşdirilməsi üçün xarici çoxmilyonluq istiqraz buraxmağa icazə verilir.

Belə bir mürəkkəb və unikal layihənin həyata keçirilməsi üçün cənab U.Lindley bu işə xaricdən bacarıqlı mütəxəssisləri cəlb etməklə yanaşı, yerli mütəxəssislərin də əməyindən istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, bu möhtəşəm tikintinin gedişində bir çox problemlərin həllində U.Lindley çox israrlı olmuşdur.

1916-cı ildə su kəməri öz axarı ilə Nasosnı stansiyasına qədər çəkilərək Bakıda tikilmiş su anbarlarına nasos vasitəsilə axıdılmışdır. 1917-ci ilin fevral ayında, Novruz Bayramı öncəsi Bakıda müxtəlif məhəllələrdə tikilmiş su köşkləri vasitəsilə əhaliyə təmiz içməli sular vedrələrdə paylanmışdır.

Şollar-Bakı Su Qurğuları Kompleksinin inşasında ümumiyyətlə hər hansı xidməti olmuş hər bir kəsin, ələlxüsus da U.Lindleyin əziz xatirəsi xalqımız tərəfindən hər zaman anılır və adı uca tutulur.

Bakı Dumasının düzgün olaraq seçdiyi bu istedadlı mühəndisin həyat tərzinə nəzər salsaq, görərik ki, o, son dərəcə hazırlıqlı və böyük məktəb keçmiş mühəndis ailəsindəndir. Ailəlikcə mühəndis olan ingilis əslli U.H.Lindleyin atası U.Lindley Almaniyanın Hamburq şəhərinin su sistemini qurduğu dövrdə, 1853-cü ildə kiçik Lindley dünyaya gəlmişdir.

Ata Lindleyin Almaniya və Avropanın digər ölkələrində reallaşdırdığı layihələri uğurlu olduğu üçün sonralar onun xatirəsini əbədləşdirmək üçün Hamburq şəhərində heykəli qoyulmuş və 2008-ci ildə alman dilində “Konstrukteur der modernen Stadt. William Lindley in Hamburg und Europa 1808-1900” (“Müasir şəhərin konstrukturu. Uiliam Lindley Hamburq və Avropada 1808-1900”) adlı fundamental kitab nəşr olunmuşdur.

Frankfurt Mayn şəhərinin arxivində aparılan araşdırmalardan da görünür ki, U.Lindleyin Qafqaza ilk səfəri 1895-ci ildə Tiflis şəhərinə olmuşdur. Frankfurt Mayn və Manhaym Şəhər arxivlərindəki sənədlərə əsasən, onun Bakı ilə bağlı yazışmaları və əlaqələri 1899-cu ildən başlamışdır. Lindley Şollar-Bakı layihəsini hazırladığı dövrdə paralel olaraq bir neçə şəhərdə, əsasən də Manhaym şəhərində su və elektrik sisteminin qurulmasını həyata keçirmiş. Onun adı ilə bağlı olan Varşava, Budapeşt, Praqa və çoxsaylı digər layihələri unikalılığı ilə tarixə həkk olunmuşdur. Frankfurt am Mayn şəhərində küçələrin biri onun adı ilə adlandırılmış, Londonda vaxtilə yaşadığı evin önündə isə xatirə lövhəsi asılmışdır.

Atasının uğurlu məktəbini keçən ser U.H.Lindleyin son layihəsi Bakı şəhərinin su təchizatı ilə bağlı olmuşdur. Atası kimi, əsasən Avropa-nın mərkəzi şəhərlərində öz mühəndislik fəaliyyəti ilə uğur qazanmış U.H.Lindleyin adını əbədiləşdirmək üçün Varşavada parkda onun heykəli qoyulmuş və adına küçə ünvanlanmışdır. Prof. R.Zelikovski tərəfindən polyak dilində onun da fəaliyyətini əks etdirən “Lindleyowie. Dzieje inżynierskiego rodu” kitabı çap olunmuşdur. Qürurverici haldır ki, kitabda Lindleyin Şollar-Bakı Su Qurğuları Kompleksi haqqında ətraflı yazılmış və kitabın bu hissəsi fotosəkillərlə daha da zənginləşdirilmişdir.

2014-cü ildə Şollar su xəttinin 100 illiyi öncəsi mühəndis U.Lindleyin nəticələrinin Bakıya səfər etmələri də tarixi hadisə idi. Onlar babalarının hələ keçmişdə Azərbaycanda multikultural mühitdə yaşamasını, Azərbaycan mədəniyyətinə və qonaqpərvərliyinə aşıq olmalarını, öz təşəkkür məktublarında heyranlıqla ifadə etmişdilər.

Nümayəndə heyətinin tərkibində Bakıya səfər edən “Lindleylər Cəmiyyəti”nin sədri polşalı alim professor Riçard Zeliçovski Bakı ilə bağlı xatirələrində yazır:

“Cənab Sədr, mən özüm də Sizə bizim Bakıdakı səfərimizin belə gözəl qonaqpərvərlik və mükəmməl təşkilatçılıqla həyata keçirilməsinə görə təşəkkür edirəm. Lindley ailəsinin tarixinə dair bir çox nəşrlərin müəllifi kimi Şollar su təchizatını və ümumiyyətlə Uilyam Herleyn Lindley tərəfindən hazırlanmış su təchizatı sistemini görmək mənə xüsusilə maraqlı idi. Sistemin bütün elementlərinin qorunub saxlandığını və hələ də işlədiyini görəndə mən çox təəccübləndim. Varşavada olduğu kimi. Qədim də olsa keyfiyyətli! “Azərsu”dan bizə ev sahibliyi və bələdçilik edən hər kəs sanki onları əhatə edən tarixdən qürur hissi keçirirdi. Onların uzun müddət öncə - Lindleyin gördüyü işlər haqqında bu qədər məlumatlı olmaları məni heyrətləndirdi.

Cənab Sədr, Sizə növbəti illərdə “Azərsu”nun idarə olunmasında və 2017-ci ildə U.H.Lindley tərəfindən hazırlanmış su təchizatı sisteminin 100 illiyinin təntənəli qeyd olunmasında uğurlar arzu edirəm”.

Lindleyin nəticələri geriye döndükdən sonra öz təşəkkürlərini bir daha “Azərsu” ASC-nin sədri Qorxmaz Hüseynova ünvanlamışdılar.

“Azərsu”ASC də öz növbəsində bu tarixi və unikal qurğuda zəhməti olmuş şəxslərin daim xatirəsini uca tutur. İstər Bakı Dumasının üzvləri,

istərsə də Hacı Zeynalabdin Tağıyev, İsa bəy Hacınski və başqalarının da xidmətləri tarixdə əbədi yaşayacaqdır. Vaxtilə Bakıda Lindleyin rəhbərliyi ilə çalışan polşalı mühəndis Stefan Skjivanın da Lodz şəhərində xatirə lövhəsinin açılması “Azərsu” ASC-nin dəstəyi ilə ərsəyə gəlmişdir.

Hal-hazırda unikalılığı ilə insanları heyran edən Şollar-Bakı su qurğuları kompleksi saat kimi işləməkdədir. Bakıda tikilib istifadəyə verilmiş su anbarları, su paylayıcı köşklər, ümumiyyətlə Şollar su kəməri ilə bağlı tikililər abidə xarakterli olmaqla, XX əsrin əvvəllərini əks etdirən nümunələrdəndir.

Müasir dövrümüzdə də Azərbaycanda aparılan genişmiqyaslı su təchizatı və kanalizasiya layihələri həyata keçirilərkən layihələrin keyfiyyətli icrasını təmin etmək üçün “Azərsu” podratçı təşkilatlara “Şollar” layihəsinə nümunə göstərir.

Düşünürəm ki, unikal qurğunun tarixini əbədləşdirmək üçün Şollar Su Qurğuları Kompleksinin 100 illiyi ərəfəsində silsilə elmi və publisistik yazılar dərc olunacaq, kitablar yazılacaq, filmlər göstəriləcək, sərgi və konfranslar təşkil olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Frankfurt Şəhər Tarixi İnstitutu (Institut für Stadtgeschichte Frankfurt)
2. “Lindleyowie. Dzieje inżynierskiego rodu” Varşava, 2002, R.Zelikovski
3. “Azərsu” ASC arxivinin materialları
4. Alman-Azərbaycan əlaqələri, Bakı, 2000, Ç.Abdullayev

AM VORABEND VON DEM 100 JAHRESTAG DER WASSERLEITUNG SCHOLLAR-BAKU

SUMMARY

In diesem Artikel geht es um die alte Geschichte der Wasserleitung Schollar und die Bedeutung dieser Wasserleitung im Leben der Stadt Baku. Die Tätigkeit von englischem Ingenieur W.H.Lindley in Baku und der Bau der Wasserleitung Schollar sind die Haupttrichtungen des Artikels. Die Archivmaterialien über die Tätigkeit W.H.Lindley von den Städten Frankfurt am Main und Mannheim wurde in diesem Artikel benutzt. Der Autor schrieb in diesem Artikel die Erinnerungen von Professor R.Zelichowski über Baku.

ŞOLLAR SU KƏMƏRİNİN 100 İLLİYİ

Riçard ZELİKOVSKI

Prof., Dr. Polşa Elmlər Akademiyası

Şollar su kəməri-Vilyam Harleyn Lindleyin sonuncu işidir.

19-cu əsrin sonlarında Bakıda şəhərsalma mütəxəssisləri çox ciddi bir problemlə-su qıtlığı ilə üzləşdilər. Onlar təmiz və etibarlı su mənbəyi tapmağa ümidlərini artıq itirmişdilər. Bu problem artıq 19-cu əsrin ortalarında xeyli kəskinləşmişdi. 1870-ci illərdə neft bumu başlamışdı, Bakı şəhərsalma mütəxəssisləri artıq məlum olan bütün üsullardan-subirinləşdirici qurğuları tikməkdən, yaxınlıqda yerləşən çaylardan suyun gəmilərlə şəhərə gətirilməsindən yorulmuşdular. Nəhayət ki, onlar beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq qərarına gəldilər və bir neçə il axtarış və müzakirələrdən sonra belə bir nəticəyə gəlindi ki, Bakıya su Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərindən çəkilsin.

İngilis mühəndis Uilyam Harleyn Lindleyin (1853-1917) 1899-cu ildən başlayaraq gərgin şəkildə işləyərək Bakı şəhərinin su təchizatı sisteminin layihəsini hazırladı. O, Avropada bir çox su sistemlərini layihələndirdiyindən belə bir hesablamalar apardı ki, Qafqaz dağlarında yerləşən bulaqlar Bakı şəhəri və onun əhalisini kifayət qədər su ilə təmin edəcək. Lindley əvvəllər hətta Avropada belə heç vaxt sınaqdan keçirilməyən bir layihəni həyata keçirmək istəyirdi. O, Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində su mənbəyindən Bakı şəhərinin cənubuna qədər təxminən 187 km uzunluğunda su kəməri xətti inşa etmişdir. Hətta bu gün də Şollar su kəməri mərkəzi Bakının su təchizatı sistemində çox böyük əhəmiyyətə malikdir və bütün şəhərdə etibarlı və təmiz su mənbəyi hesab olunur.

1899-cu il yanvarın 28-də Bakı Dumasının Su Təchizatı Komissiyası məlumat verdi ki, Bakı Duması şəhər üçün kanalizasiya və su təchizatını təmin edə biləcək layihə axtarışındadır. Bu su təchizatı sistemi Samur və Kür çaylarının böyük su ehtiyatlarından istifadə edərək şəhəri gün ərzində 3 milyon vedrə su ilə təmin etməyə kifayət edəcəkdi.

Bu məqsədlə də Komissiya Avropanın 3 mühəndisinə müraciət etdi, onlardan biri Uilyam Harleyn Lindley olmuşdur. Lindley və onun ailəsi Avropada mühəndislik üzrə böyük nailiyyətləri ilə tanınmışdı. Bu ailə Al-

maniyada fəaliyyətə başlayandan sonra Mərkəzi və Şərqi Avropanın 30-dan çox şəhərində layihələr həyata keçirmişdi.

Lindley Dumanın məktubunu 1899-cu il iyunun 3-də cavablandırmışdır. Onun şərtlərini qəbul edən Duma tez bir zamanda Lindleyi teleqrafla Bakıya dəvət etdi. Lindley oktyabrda Bakıya gəldi və iki ay burada qaldı. Səfər zamanı o, Bakı şəhərinin ətraf ərazilərinin geoloji strukturunu təhlil etmək üçün kəndlərə də getdi. O, belə bir qərara gəldi ki, Kür çayı ən çox su ehtiyatlarına malikdir və şəhəri su ilə təchiz edəcək ən uyğun mənbədir. Təəssüf ki, Kür çayı Bakıdan 120 km məsafədə yerləşir və əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazidən axırdı. Kür çayı ilə bağlı layihədə suyun Bakıya ötürülməsi və təmizlənməsi üçün çox mürəkkəb və bahalı bir sistem tələb olunurdu.

Şollar bulaqları

Araşdırmaların nəticəsini Dumaya məruzə edərkən Lindley Qafqaz dağlarından, xüsusilə də Qusarçay və Gil meşəsindən suyun əldə edilməsinin mümkünliyünü qeyd etmişdi. Kazak dəstəsinin köməyi ilə Şollar və Fərzalıoba adlanan bulaqlara səfər etmişdi. O, düşünürdü ki, bulaqlarda indi və hətta gələcəkdə Bakının su ehtiyaclarını ödəyəcək qədər təmiz su vardır. Lindleyin Bakıya növbəti səfəri 1901-ci ilin may ayında olmuşdur. Dumanın üzvləri üçün mükəmməl və peşəkar şəkildə hazırlanmış mühazirə ilə o hökumət nümayəndələrini layihəni davam etdirməyə inandırır.

1901-ci il iyunun 23-də o Bakı şəhəri ilə bu barədə müqavilə imzaladı. Bu su sisteminin layihəsini hazırlayıb həyata keçirmək üçün Lindleyə 35.000 rubl pul təklif edilmişdi. Məbləğin 25.000 rublu Azərbaycan milyonçusu və xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən təklif edilmişdi.

Lindleyin layihəsinin reallaşdırılmağa başlanması 1 yanvar 1902-ci il tarixə planlaşdırılmışdı. Bu dövrdə şəhər qlavası A.İ.Novikov Almanıyanın Frankfurt şəhərinin U.Lindley və atası Uilyam Lindley (1808-1900) tərəfindən layihələndirilmiş və tikintisi reallaşdırılmış su təchizatı müəssisələri tanış olmaq üçün uzun səyahətə başladı. Su qurğularını gördükdən sonra Novikov Şollar qaynağından Bakı üçün su götürülməsinin tərəfdarı oldu. Bakıya geri qayıtdıqdan sonra o, Lindleyin su təchizatı layihəsinə həm yeraltı, su qatlarını həm də bulaq sugötürücüyə daxil olunmasını tə-

kid etdi. 1903-cü ilin payızında Lindleyin nümayəndəsi yekun layihəplanla Bakıya gəldi. Layihə üçün lazım olan formal işlər həmin ilin oktyabrın 23-də yekunlaşdı. Qazma işləri Fransa şirkətinə tapşırıldı və işlərə Lindley nəzarət edirdi. Nəhayət ki, 1904-cü il fevralın 3-də real iş başladı.

İnqilab işləri ləngidir

Rusiyada baş verən (1905-1907-ci) inqilabı Bakıda həyata keçirilən su layihəsinə də mənfi təsir göstərdi. Həmin inqilab Avropada sənaye erasında birinci inqilab idi. Həmin inqilab “Qanlı bazar” deyilən (9 yanvar, 1905-ci il) gündə başlamış və imperiyanın sənaye regionlarında kütləvi həmrəylik tətillərinə gətirib çıxarmışdı.

Həmin vaxtlar Bakı şəhər Dumasının orqanı olan “İzvestiya Bakinskoy Gorodskoy Dumı” yazırdı ki, qanlı hadisələr Bakıda iqtisadiyyatın iflic olmasına gətirib çıxardı və şəhərin su təchizatının qurulması üzrə həyata keçirilən işlər dayandırıldı. Yalnız N.V.Rayevsky 1908-ci ildən yeni şəhər qlavası təyin edildikdən sonra Lindley işləri davam etdirməyə müvəffəq oldu. Bu vaxt Bakıda daha ciddi problemlər yarandı. 1907, 1908, 1909 və 1910-cu illərdə əhali arasında yenidən vəba xəstəliyi yayıldı. Bu xəstəliyin başlıca yayılma səbəbi məhz şəhərdə su təchizatı və kanalizasiya sisteminin bərhad halda olması idi. Bakı sakinləri hətta iki müxtəlif söz istifadə edirdilər: pis su və yaxşı su. Lindley hətta qeyd edirdi ki, sakinlər çirkli suyu “gara su” və təmiz suyu “agh su” adlandırırdılar.

Böyük layihə

Lindley Bakı şəhərinin su ilə təchiz olunmasının çətinliyini tez-tez dilə gətirirdi. O, hesabatlarından birində qeyd edirdi ki, “təkcə mən Qərbi Avropanın 35 şəhərində su və kanalizasiya xətlərinin çəkilməsini həyata keçirmişəm. Lakin texniki cəhətdən belə böyük və mürəkkəb su xəttinin tikintisi ilə heç bir zaman qarşılaşmamışam ”

Londonda çıxan “News” (“Yeniliklər”) qəzetinin 1912-ci il saylarından birində belə bir başlıqlı məqalə çapdan çıxmışdır: “Möhtəşəm Neft şəhəri üçün Su: Avropanın ən uzun su kəməri tikilir.” Bakı şəhərinin su xətti və su anbarlarının tikintisi tək Rusiyada yox, Avropada belə bənzəri olmayan mühəndislik incisi idi. Su borusunun çəkilişi Vilyam Lindley tərəfindən layihələndirilib və həyata keçirilib, Vilyam gördüyü bu işlər nəti-

cəsində son 100 il ərzində dünyanın hər bir ölkəsində tanınır. Boru xəttinin əsas diametri insan boyumdadır və minimum hər metrədə 25 ton suyu ötürmə gücünə malikdir.

I Dünya müharibəsinin başlamasına baxmayaraq, boru xətti üzrə işlər davam etdirildi. Çunki şəhərin suya olan tələbatı günü-gündən artırdı.

Duma jurnalının məlumatlarına əsasən, Lindley 1916-cı ilin yanvar ayında Bakıya səfər etmişdi. 1918-ci ilin yanvar ayında Şollar sugötürücü qurğusundan Bakının Binəqədi və Suraxanı sənaye rayonlarının su ilə təmin edilməsi barədə məruzə oxumuşdu. Müharibə şəraitinin davam etməsinə və bəzi hadisələrin tam nəzarətdən çıxmasına baxmayaraq Lindley bu su kəmərinin möhtəşəm açılışda iştirak etmişdi. 1917-ci il yanvarın 21-də (köhnə stillə -R.Z.) H.Z. Tağıyev çox saylı səlahiyyətli və nüfuzlu şəxslərin yanında kranı işlək vəziyyətə gətirdi və indiki Səməd Vurğun küçəsində Şollar suyu “fəvvarə” vurdu.*

Növbəti gün Vilyam Lindley böyük fəxrlə siyirtməni açdı və su 4.5 milyon vedrə həcminə malik olan su böyük anbarına dolmağa başladı.

Hətta indiki də Şollar su təchizatı sistemi Bakının mərkəzi üçün həm yüksək keyfiyyətli, həm də etibarlı olduğuna görə ən yaxşı sistem kimi qəbul edilir.

Bu, həmin görkəmli mütəxəssisin Rusiya imperiyasının ucqar ərazisinə son səyahəti idi. Vladıqafqaz dəmir yolu Lindleyə ömrünün sonuna qədər pulsuz istifadə edə biləcəyi kimi xüsusi jeton vermişdi. Cəbhə xəttindən gələn məlumatlar, sonrada Bolşevik İnqilabı, onun alışdığı dünyanın dəyişilməsi demək idi. Lindley 1917-ci ilin dekabr ayında Londonda öz evində 62 yaşında dünyasını dəyişdi.

Bu acı xəbər tezliklə Bakıya çatdı. Şəhərin səlayihətli şəxslərindən ibarət nümayəndə heyəti yığılıb Ser Vilyam Lindleyi bir dəqiqəlik sükutla yad etdilər. Onun xatirəsini əbədləşdirmək üçün Azərbaycan Demokratik Respublikanın nümayəndələri Romanov prospektinə Lindleyin adını verdilər. 1923-cü ildə sovet rejimi Lindley küçəsinin adı dəyişərək Bolşevik küçəsi adlandırdı. Hal-hazırda bu küçənin adı 28 May adlanır, 1918-ci ildə 1-ci Respublikanın yaradılmasına həsr edilib.

* Bəzi məlumatlarına görə görkəmli xeyriyyəçi, El atası Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu şərəfli böyük lütfkarlığa V.Lindeyə həvalə etmişdir. – Red.

Ser Vilyam Lindley həyatı boyunca həm Londonda, həm də Avropanın digər yerlərində bir neçə zəruri şəxsi sosial funksiyaları həyata keçirmişdir. Lindley Avropanın 32 peşəkar Komissiyasının və İctimai birliklərin üzvü olub. Böyük Britaniya kralı V Georq 1911 –ci ildə ona cəngavər titulu vermişdi. 1914-cü ildə o, Darmşadta (Almaniya) Hessen Ali Texniki Məktəbində mühəndisi elmlər üzrə fəxri doktor rütbəsinə layiq görülmüşdü.

DER 100 JAHRESTAG DER WASSERLEITUNG SCHOLLAR

SUMMARY

Sir William Heerlein Lindley war ein englischer Ingenieur, der um die Jahrhundertwende vom 19. zum 20. Jh. zusammen mit seinem Vater William Lindley, aber auch selbständig, Wasserversorgungs- und Kanalisationssysteme in großen europäischen Städten schuf. Lindley schuf das gesamte unterirdische Abwasserreinigungssystem Prags.

An dem Wasserversorgungssystem für Baku arbeitete er von 1899 an bis zu seinem Tod.

**“XIX ƏSRDƏ BAKI ŞƏHƏRİNİN
SU TƏCHİZATININ TARİXİNDƏN
(80-ci illərin ortalarındanək)**

Fuad TAĞIYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Su təchizatının təşkilihər bir şəhər üçün təkə onun abad olmasının göstəricisi və fəaliyyətinin əsas tərkib hissələrindən biri deyil, həmçinin şəhər sakinlərinin rifah və sağlamlığı məsələsidir. Bəhs edəcəyimiz Bakı şəhərinin su ilə təchizatı tarixi öz kökləri ilə şəhərin çoxəsirlik tarixinin orta əslər dövrünə və ola bilər ki, daha da erkən zamanlara gedir çıxır.

Bakının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal zamanı şəhər şirin su ilə öz hüdudlarından uzaqda yerləşən mənbələrdən üç su kəməri vasitəsilə təchiz olunurdu. Azərbaycan alimləri kəhriz deyilən bu kəmərlərin salınması tarixini onların adlarını əsas kimi götürməyərək Bakının tarixinin daha əski vaxtlarına aid edirlər [Bax: 6, s.89; 7, s.94; 11, s.229]. Abşeron-da orta əsrlərdə su təchizatının ən yayılmış növləri kəhriz sistemi, ovdanlar və quyular idi [6, s.89].

Orta əsr Azərbaycan şəhərləri öz dövrləri üçün kifayət qədər münasib su təchizatına malik idilər. Kəhriz kəmərlərinə Bakıda, Gəncədə, Şəkiddə, Qarabağda, Naxçıvanda, Ordubadda və Azərbaycanın digər yerlərində rast gəlinir. Kəhriz yeraltı hidrotexniki qurğu olaraq süxur suyunu kəmərlər vasitəsilə onu öz axarı ilə yerin üzərinə çıxarır [10, s.182-187].

Orta əslər dövrünün hidrotexniki biliklərinə görə Bakı əhalisi üçün suyun götürülməsi yeri şəhər hüdudlarından uzaqda seçilmişdi. XX əsrin əvvəllərinə aid müvafiq ədəbiyyatda qeyd edilirdi ki, məsələnin məhz belə həlli düzgün idi. Baxmayaraq ki, o zamanlarda Bakıda əhalinin sıxlığı da az idi və buna görə də şəhər quyularının çirklənməsi barəsində “söhbət belə gedə bilməzdi” [5, s.17-18].

Bunu hətta XX əsrin əvvəllərində Rusiya şəhərlərinin su təchizatının vəziyyəti ilə müqayisə etsək, görürük ki, şəhərlərin “çoxusunun” su kəmərləri yox idi və sakinlər suyu quyulardan, çaylardan və ya su ətrafındakı mənbələrdən çəkilməşdirsə onda “bir neçə ictimai hovuzdan” götürürdülər [9, s.104].

Təsvir etdiyimiz dövrdə Bakının Qala hissəsinin, yəni İçərişəhərin, əhalisi “çox yaxşı” “Xan” (əslində Şirvanşahları nəzərdə tutaraq “Şah”, buna baxmayaraq sənədlərdə bu kəmərlər “Xan” adlandırılırlar) su kəmərinin quyu suyu ilə təchiz olunurdu. Bu kəmərlər “bütün rəylərə görə, mükəmməl içməli su verirdi” [8, s.36, 44]. Bakıda “əhalinin tələbatına cavab verən dağlardan borularla çəkilmiş şirin, sağlam su ilə doldurulan hovuz və kəmərin on ikiyə qədər quyusu var idi” [2, fond 389, siyahı 7, iş 14, vv.56-56arx.]. Köhnə Bakı haqqında bizə öz xatirələrini qoymuş məşhur Azərbaycan aktyoru H.Sarabski onu Şirin ovdan (abdan) adlandırırdı. Bu müəllifə görə, əvvəllər İçərişəhərin əhalisi nə zaman tikildiyi və kimin tikdiyi bəlli olmayan bu ovdandan istifadə edirdi. Su ovdana kəhriz üsulu ilə qurulmuş və şəhərin hüdudlarından kənarda olan quyulardan gəlirdi. Sarabskinin məlumatlarına görə, Qarakolluq deyilən yerdən Yuxarı Qəbristanlıq (indiki H.Seyidbəyli) küçəsi ilə yerin altında Nağı kühulu adlı boru keçirdi. Quyu suyu bu boru ilə İçərişəhərdəki ovdana və Şirin hamama, yəni Şirvanşahların hamamına, axırdı [3, s.122]. Xatirələrdən göründüyü kimi, İçərişəhərdə yalnız bir ovdan – həmin Xan ovdan var idi. Bakının su təchizatının tarixinin icmalının müəllifi də “yeganə xan su saxlancının” olması qeydi ilə bunu təsdiq edir. Axırıncı qeyd etdiyimiz mənbənin dəyəri ondadır ki, burada bu saxlancın-ovdanın dərinliyi barədə məlumat verilir. Ovdanın dərinliyi, məlum olduğu kimi, pilləkənlərin sayı ilə ölçülür. Həmin ovdanda “su yer səthindən 30 pilləkən aşağı idi” [2, fond 389, siyahı 7, iş 14, v.56arx.]. Bakının təsvirlərində Xan (Şah) ovdanı fərqli adlarla – fontan, quyu, saxlanc kimi qeyd olunur və deyə bilərik ki, göstərilən dövrdə şəhərin görməli yerlərindən idi. Rus şərqşünası İ.Berezin XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində qeyd edirdi ki, “Bakı, şəhərdən 4 verst (bir verst 1066,80 m bərabərdir [Bax: 15, s.259]) aralıda olan bulaqdan yeraltı yolla şah quyusuna çəkilən yaxşı sudan istifadə edir” [4, s.30]. A.Uxtomski həmin əsrdə, lakin artıq 60-cı illərin əvvəllərində, öz yol qeydlərində suyun götürülməsi prosesini göstərmişdir: “Xan fontanı indiki zamanda bütün şəhəri su ilə qidalandırır. Onun ətrafında növbə gözləyən camaat vəsudaşıyanlar var idi” [14, s.85].

1854-cü ildə tərtib olunmuş planda üç Bakı su kəmərinə digəri, Hüseynquluxan kəməri Şamaxı sakini Ağamikayıl tərəfindən çəkilmiş şəxsi kəmərlər kimi göstərilir. Belə addəyişməni Azərbaycan alimi A.Sa-

lamzadə onunla izah edirdi ki, yəqin ki istifadə olunmayan kəməri Ağamikayıl təmir və bərpa etmişdir [11, s.229]. Ola bilsin ki, həmin illərdə bu kəməş Şah (Xan) kəmərinin olduğuna görə İçərişəhər əhalisinin su ilə təmin olunmasında iştirak etmirdi və yəqin ki, ancaq müəyyən gurgulara, məsələn, İçəri-Şəhərdə tanınan adıçəkilən Ağamikayılın hamamına bağlı idi.

Şəhərdəki quyulara gəldikdə isə, o dövrdəki şəhər administariyasının məmuru Spasski-Avtonomov onların qala və forşatdakı (Bayırşəhər) demək olar ki, bütün evlərdə olmasını qeyd edirdi. Onların suyu “çox və ya az dərəcədə duzludur və içmək, habelə yeməyin bişirilməsi üçün ancaq böyük ehtiyac duyulduqda istifadə etmək olar” [12, s.303]. Onunla yuxarıda adını çəkdiyimiz Berezin və Bakının təsvirinin müəllifi həkim Q. Novitski həmrəy idilər [Bax: 4, s.30; 1, inv.№782, qutu 284, s.221]. Buna baxmayaraq, qızdırmalarla bağlı tərtib edilən Qafqazın “tibbi coğrafiyasına” görə, Bakı Rusiyanın bütün dörd Xəzəryanı şəhərləri arasında “ən sağlam” hesab edilirdi. “Lakin çox və ya az duzlu olan” quyu suyu isə, “adətəkar olanlara əsasən təsir etməyərək, gəlmələr üçün işlədici təsirə malik idi” [13, s.105, 220].

1859-cu ildə Şamaxı hərbi qubernatoru knyaz Tarxan-Mouravov Qafqaz canişini knyaz Baryatinskiyə təqdimatında şəhərin suya olan “güclü tələbatını” qeyd edirdi. Nəzərdə tutulurdu ki, Xan kəmərinin mənbəyindən “şəhərdən bir neçə verst aralıqdan” “başqa kanal” ilə su çəkilsin və qala ilə forşatda “suyun kranlar vasitəsilə götürüldüyü” örtülü hovuzlar qurulsun. Həmin ilin 30 noyabrında, yəni o zamanki quberniya mərkəzinin Şamaxıdan köçürülməsi məsələsi həll olunurdu və mərkəzin qəti olaraq hələ təyin edilmədiyinə baxmayaraq quberniya idarələrinin çoxu Bakıya köçürülməyə başlamışdı, Bakının quberniya mərkəzi statusunda təsdiqinin təşəbbüsçüsü Baryatinski şəhərin gəlirlərinin qalıqlarından qaytarılma hesabına 6000 rubl həcmində kreditin verilməsinə icazə vermişdi. 1860-cı ildə Sisianovun heykəli yaxınlığında (təxminən indiki Nizaminin heykəlinin qoyulduğu ərazidə) hovuz inşa edilmişdir. “Həmçinin” tanınmış Bakı sakinləri Hacı Şıxəli və Hacı Ağa Dadaşovlar tərəfindən ianə olunan 200 rubl hesabına “xan kanalında su axının güclənməsi üçün bir neçə quyu qazılmışdır” [2, fond 389, siyahı 7, iş 14, v.56arx.]. Bakı qubernatorunun 1860-cı il üçün hesabatında bu hovuzdan “sakinlərin minnətdarlıqla istifadə etmələrindən” [2, fond 45, siyahı 2, iş 77a, v.35arx.] deyilməsinə

baxmayaraq, Bakının su təchizatının tarixi icmalında onun suyunun “xan” quyuları ilə müqayisədə “xeyli” dərəcədə aşağı keyfiyyətli olması qeyd edilirdi [8, s.37]. Beləliklə, qala divarlarının hüdudlarından böyüyən şəhərin forşadtıözünün ayrıca su rezervuarına malik olurdu. Buna baxmayaraq, göründüyü kimi, knyaz Tarxan-Mouravovun ilkin fikirləri dəyişikliyə məruz qalmışdı. Bu barədə biz Sisianov su kəmərinin mənbəyinin ərazisi məsələsini işıqlandıranda bəhs edəcəyik. Bircə onu deyək ki, qalada əlavə rezervuarlar inşa edilməyərək Xan kəməri üçün yeni quyuların qazılması ilə kifayətlənilmişdir.

1859-cu ildə ayrılan 6000 rublun qalığının hesabına 1864-cü ildə “balaca vəmənasib olmayan” Sisianov hovuzunun “yenidənqurulması” və kəmərin “gücləndirilməsi” (“genişləndirilməsi”) işləri görülmüşdür. Suyun miqdarı kəmərdə “üçqat” artmışdı, yonulmuş daşdan düzəldilən yeni hovuz isə “suyu on kranla verməyə başlamışdı” [Bax: 2, fond 389, siyahı 7, iş 14, v.56arx.; 8, s.37]. 1865-ci ildə 500 rubl həcmində buraxılmış vəsait ilə Komendant (sonralar Mixaylov, indiki Filarmoniya) bağına su çəkilmişdi [2, fond 389, siyahı 7, iş 14, v.56arx.]. Bu dövrdə şəhər üç hovuzla malik idi: Xan, Sisianov və Komendant.

1867-ci ildə Bakı qubernatoru qeneral Kolyubakinə şəhərin ehtiyat kapitalından (55880 rubl) “yeni yerlərə suyun çəkilməsi və hovuzların tikilməsi üçün” 5000 rubl götürməsinə icazə verilmişdir. Bakı quberniyası arxitektorunun köməkçisi Qasım bəy Hacibababəyov tərəfindən 2450 rubl 34 qəpik məbləğinə Xan kəmərinə “gəmilərin yan aldığı daş körpüyə” su kəməri çəkilməmiş, burada saxlancla fontan tikilmiş və digər işlər görülmüşdür. Sonralar Mariinski bağına (vaxtilə bəkililər arasında “Malakan” bağı kimi məşhur olan, indiki “Xəqani” bağı) su kəməri çəkilməmiş və hovuz inşa edilmişdir [2, fond 389, siyahı 7, iş 14, vv.56arx.-57; 8, s.38]. Beləliklə, Bakıda 70-ci illərin sonunda şəhər özünüidarəçiliyin tətbiqi zamanı üçün beş hovuz var idi.

Bakının XIX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərinə aid təsvirlərdə yağış suyunun yığılması üçün qurulan sisternlər barəsində məlumat vardır. Belə ki, dənizçilik idarəsi “Bayıl burnunun sakinlərini (söhbət hərbi-dəniz kontingentindən gedir-F.T.) su ilə təchiz etmək üçün bütün gücünü sərf edirdi”. Bunun üçün 20000 vedrə tutumu olan sistern qurulmuşdur, “lakin bir neçə il keçməsinə baxmayaraq su yığılmamışdı” və suyu “əvvəllərdə ol-

duğu kimi şəhərdən daşımağa məcburdurlar” [14, s.86]. Başqa mənbədə oxuyuruq ki, yağış suyunu “Qafqazın heç bir yerində məhz Bakı ətrafında olduğu kimi belə səylə toplayırlar, harada ki bu məqsəd üçün çoxlu qurğular vardır” [13, s.220].

1878-ci ildə Bakıda ictimai özünüidaretmə sistemi tətbiq edilir. Təsvir edilən dövrün materiallarında qeyd edilir ki, mövcud olan su kəmərlərindən bəzisi tamamilə istifadəyə yararsız hala düşmüşdür, bəzisi isə tükənərək suyu az miqdarda verirdi. Əhalinin sayının artması ilə su quyularının sayının artmasına baxmayaraq, şəhərin suya olan tələbatı ödənilmirdi. Həmçinin quyuların böyük əksəriyyətinin suyu duzlu və cod, o zamanlar şəhəri “əsas etibarilə” içməli su ilə təmin edən Sisuanov kəmərinin suyu isə “zərərli” idi [Bax: 2, fond 389, siyahı 7, iş 14, v.57; 8, s.38-39, 46]. İrəli gedərək bildirək ki, 1890-cı il üçün bu kəmərin suyu “tamamilə” kəsilmişdi və şəhər idarəsi fontandan istifadəyə qadağa qoymuşdu. Həmin ildə Bakı şəhər dumasının qərarı ilə onun təmirinə, bir məlumata görə, 3500 rubl (28 iyun tarixli qərar) [Bax: 2, fond 389, siyahı 7, iş 1, v.20], digərinə görə isə 3000 rubl (12 noyabr tarixli qərar: “təmir və H.Z.A.Tağıyevin göstərdiyi quyu ilə birləşdirilməsi”) [Bax: 8, s.42] pul buraxılmışdı.

1879-cu il yanvarın 11-də Bakı şəhər dumasının iclasında şəhər başçısı “suya olan ehtiyac” haqqında və “su kəmərinə və mənbələrin özlərinə yerində baxış keçirmək” göstərişi barəsində məlumat vermişdir. Məlum olmuşdur ki, “Xan suyu o dərəcədə çoxdur ki, şəhərə kifayət edir, lakin bu suyu şəhərə çuqun borularla çəkmək lazımdır”. Buna görə də şəhər idarəsi “boruların alınması və kəmərlər üzrə işlər üçün” vəsait ayrılmasını xahiş edirdi. O vaxtlar şəhər dumasının üzvü olan H.Z.Tağıyev bildirmişdir ki, “Xan suyu doğrudan da böyükdür və şəhər üçün kifayətdir”, lakin “əvvəlcədən yeni su kəmərinin layihəsinin və təxmini xərclər cədvəlinin olması lazımdır”. O, “yeni su mənbəyinin axtarışı” və habelə “yeni su kəmərlərinin” layihələrinin tərtibi üçün “mütəxəssislərin dəvət edilməsinə” 1000 rubl vəsaitin ayrılmasını təklif etmişdir. Tağıyev çıxışında əlavə etmişdir ki, “ola bilsin ki, şəhərə Xan suyundan daha yaxşı olan yeni su çəkə biləcək adamlar tapılacaqdır”. Duma səs çoxluğu ilə “su axtarışı və yeni su kəmərinin ən yaxşı layihəsini təqdim edənə mükafat üçün” şəhər idarəsinin sərəncamına 1000 rubl verilməsinə qərar verərək, bu məbləği 1879-cu il üçün xərclər siyahısına daxil etmişdir [2, fond 389, siyahı 7, iş 1, vv.1-1arx.].

1882-ci ildə dağ-mədən mühəndisləri Batseviç və Sokolovski tərəfindən dördaylıq axtarışların nəticəsi olaraq hesabat tərtib edilmişdir. Bakının su təchizatının tarixinin icmalında deyildiyi kimi, bu hesabat “ola bilər ki, müəlliflərin istəyi olmadan Bakıətrafı yeraltı suları məsələsini” “birdəfəlik” “həll etmişdir və bu, tamamilə mənfi həll idi” [8, s.41-42]. Bu hesabatda bizim üçün maraq kəsb edən məlumatlar Xan və Sisianov su kəmərlərinin trayektoriyası, sululuğu və vəziyyəti ilə bağlıdır.

Hesabatda qeyd edilirdi ki, “vaxtilə dəniz kənarındakı fontana və Qaladakı (İşərişəhər-F.T.) Xan (Şirvanşahlar-F.T.) sarayına şirin su verən” Xan kəməmindən “1882-ci ildə cəmi 12 quyu salamat qalmışdır”. Yerli sakinlər və “quyuçular” hesabatın müəlliflərindən olan Sokolovski-yə bildirmişdilər ki, “bir dəfə güclü leysan zamanı su xan lağım yoluna daxil olaraq onu bütünlüklə dağıtmışdır”. “O vaxtdan” Xan kəməri lağım yolu ilə “daha” su vermirdi. Ərazi olaraq sakinlərə düşən on iki quyunun suyundan isə şəxsi ehtiyaclar üçün istifadə edilirdi və susatanlara buraxılırdı. Sokolovski belə hesab edirdi ki, hidrotexniki nöqtəyi-nəzərdən Xan yeraltı yolu “qatın sulu hissəsinin minimum açılmasıyla suyun maksimum alınması üçün” düzgün salınmamışdır və bunun izahını belə verirdi ki, yeraltı yol elə bir üfüqdə salınmışdır ki, onun ancaq yuxarı hissəsi su saxlayan qata daxil olur və o da onun yuxarı, suyun kəsad olan üfüyündən keçir. Yeraltı yolun qalan hissəsi isə, altıncı quyudan aşağı, boş süxurdan keçir və buna görə tamamilə mənasızdır”. Bununla əlaqədar Sokolovski yeraltı yolun bərkidilməsini və debetinin təyin olunması məqsədilə müəyyən yerlərdə dərinləşdirilməsini təklif edərək bu işlərə 1500 rubl ayrılmasını xahiş edirdi. Lakin bu, qəbul edilməmişdir [8, s.48,50].

Həmin hesabatla görə, Sisianov su kəməri suyu lağım yolu ilə şəhərin yuxarı hissəsində yerləşən quyulardan Çadrovı (M.Əliyev) küçəsi ilə şəhərin Sisianov və Malakan fontanlarına çatdırırdı. Quyuların sayı qırx biridi. Birinci quyulardan lağım yolu Çadrovı küçəsi ilə aşağı enərək Təzəpir küçəsinin (burada söhbət Aşağı Təzəpir küçəsindən gedir, indiki Mirzə Fətəli) boyunca davam edərək Qubernskaya (Nizami) dönürdü və Bazarmaya ilə kəsişərək, supaylaşdırıcı hovuzların qurulduğu Sisianov bağçasına çatırdı. Bu hovuzlardan su saxsı borularla Malakan bağına çəkilməmişdi. Quyular daş tavalar ilə örtülmüş və torpaqla basdırılmışdılar; onların çoxusu küçənin ortasına “düşürdü”, ikisi isə “hətta” tikililərin altında qal-

mışdı. Bu su kəməri 1882-ci ildə “təxminən” 12500 vedrə (bir vedrə təqribən 12,3 litrə bərabərdir[Bax: 15, s.259]) “olduqca pis keyfiyyətə malik” su verirdi. Həmin su gün ərzində fontanlar üzrə “təxmini” olaraq belə paylaşırdırlardı: Sisianov – 11500 vedrə və Malakan – 1000-1200 vedrə. Sokolovski bu kəmərdə su axınını tədqiq edərkən, Təzəpir küçəsi ilə lağım yolu ilə birləşdirilən, “gündə 500 vedreyə qədər” su verən on iki “qədimi” quyunun olduğunu qeyd edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, Sisianov su kəmərinin Xan kəmərinin mənbələrindən götürmək nəzərdə tutulurdu, lakin, gördüyümüz kimi, bu, baş vermir, belə ki, sonuncunu qidalandıran quyular şirin su ərazisində yerləşirdi. Buna baxmayaraq, quyuların “qədimliyi” belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, hərhalda Sisianov kəmərinin çəkilməsində (məhz başlanğıc kimi) hansısa köhnə və ya atılmışsu kəmərinin lağım yolundan istifadə olunmuşdur. Sisianov kəmərinin “daha yeni” olan iyirmi doqquz quyusu isə 6000 vedrəyə “yaxın” su verirdi, qalan 6000 vedrə su isə “lağım yolu boyunca süxur divarlarından keçərək oraya axırdı”. “Texniki cəhətdən” kəmə “olduqca yarıtılmaz vəziyyətdə idi”. Suyun keyfiyyəti də “son dərəcə qeyri-qənaətbəxş” idi. Bu, onunla izah olunurdu ki, kəməri qidalandıran quyular “bütün” quyuları şor su verən ərazidə yerləşirdi. “Kimyəvi analizlərinə görə çox pis suyu olan” quyular “məhz” bu ərazidə idi[8, s.47-48].

Dağ-mədən mühəndisləri “həm quyu, həm də yığılan yağış suları ilə qidalanan” su kəmərinin layihəsini tərtib etmişdilər. Lakin layihədə nə kəmərin suyunun debeti, nə də ki qurğuların qiyməti öz əksini tapmamışdı. 1883-cü il noyabrın 3-də, yəni layihənin təqdimatından bir il sonra, Batseviç tərəfindən layihəyə belə bir əlavə edilmişdir: “Bütün işləri gördükdən sonra Bakı şəhərində içməyə yararlı olan suyun miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar. Hər halda Bakı şəhərində və ona ən yaxın ərazilərdə yığılan torpaq suyunun miqdarı şəhər sakinlərinin ancaq evdə istifadəsi üçün kifayət edəcəkdir. Bakının su təchizatının icmalının müəllifi haqlı olaraq qeyd edirdi ki: “Məhz bu edilən əlavə layihənin müqəddəratını bərdəfəlik həll etmiş oldu” [8, s.46]. Sokolovskinin Xan kəməri ilə bağlı təklifini nəzərə alsaq, belə hesab etmək olar ki, məsələ əvvəlki məcrasına qayıdırdı, yəni fiziki və mənəvi olaraq köhnələn kəmərin yenidənqurulmasına, bu isənə böyüyən şəhərin tələblərinə cavab verirdi, nə də şəhərin hakim dairələrinin maraqlarına uyğun gəlirdi.

Belə qəbul etmək olar ki, bu zaman kəsiyindən etibarən Bakının su təchizatında yeni bir era başlayır – köhnəlmiş sistem arxa plana keçir və onun yerinə başqası, dövrün tələblərinə daha uyğun olan özünə yer etməyə başlayır. Burada sonralar şəhərin və bütövlükdə millətin “atası” olacaq H.Z.Tağıyevin təşəbbüskarlığı və uzaqgörənliyini qeyd etmək lazımdır, hansı ki hələ o vaxtlarda doğma şəhərin gələcəyini görür və xalqının diləklərini ifadə etməyi bacarırdı.

Əks etdirdiyimiz mənzərə bəhs olunan dövrdəinkişafda olan şəhərin su təchizatı sahəsindəki çətinlikləri və həmin dövrdə su məsələsinin nə qədər aktual olduğunu əyani olaraq göstərir.

İstifadə edilən mənbə və ədəbiyyatın siyahısı

1. AMEA A.A.Bakıxanov ad.Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi
3. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, Yazıçı, 1982-ci il, 253 s.
4. Березин И. Путешествие по Востоку. Т.1. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Изд.2. Казань, 1850
5. Вардзигулов А.Н. Фильтровальная станция Саруханово-Куринского Акционерного Общества – Известия Бакинской Городской Думы, №4, апрель 1915 г. II-я часть, с.13-30
6. Исмизаде О.Ш. Мансуров М.М. Новые данные о водоснабжении города Баку в прошлом – Доклады АН Азербайджанской ССР, т.19, №7, 1963, с.89-92
7. Исмизаде О. Ш., Османов Ф. Л. Еще один рукав средневекового подземного водопровода города Баку – Доклады АН Азербайджанской ССР, т. 21, №6, 1965, с.90-95
8. Лукомский Н. К истории Бакинского водопровода – Известия Бакинской Городской Думы, №№5-6, май-июнь 1915 г.. I-я часть, с.36-50
9. Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. М., Книгоиздательство «Польза» В.Антик и К°, 1908, 110 с.
10. Салаева Р. Нахчыван – наследие архитектуры. Баку, издательство “Азербайджан”, 2002, 240 с.
11. Саламзаде А. В. О бакинском водопроводе феодального периода – Доклады АН Азербайджанской ССР, т. 12, №3, 1956,с.225-231
12. Спасский-Автономов К. Баку – Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис, 1851
13. Торопов Н. Опыт медицинской географии Кавказа относительно перемежающихся лихорадок. СанктПетербург, 1864
14. Ухтомский А. Устья Волги и Каспийское море: Путевые заметки. – Морской сборник, т.108, №6, 1870, с.41-94
15. Шостьин Н.А. Очерки русской метрологии. XI–начало XX века. М., Издательство стандартов, 1975, 272 с.

Тагиев Фуад

ИЗ ИСТОРИИ ВОДОСНАБЖЕНИЯ ГОРОДА БАКУ В XIX ВЕКЕ

(до середины 80-х гг.)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о водоснабжении Баку традиционной кяхризной системой водопровода; создании новых водных бассейнов в 60-х годах XIX века; нехватке питьевой воды для удовлетворения потребностей растущего города и в результате этого, начале поиска новых источников воды.

Tagiyev Fuad

ON THE HISTORY OF WATER SUPPLY OF BAKU CITY IN THE 19th

CENTURY (until the mid-80'sw)

SUMMARY

The article deals with traditional water pipe– kyahriz – the underground water supply system of Baku; the creation of new water reservoirs in the 60-es of the XIX century; the shortage of drinking water, to meet the needs of the growing city and as a result began to search for new sources of water.

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BÖYÜK BAKI SƏNAYE RAYONUNUN SU TƏCHİZATI ÜZRƏ LAYİHƏLƏR VƏ ONLARIN TALEYİ

Polad XƏLİLOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin böyük elmi işçisi

polad-xalilov@mail.ru

Açar sözlər: sənaye, su, layihə, şəhər, şirkət

Ключевые слова: промышленность, вода, проект, город, предприятие

Key words: industry, water, projekt, city, firm

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Böyük Bakı sənaye rayonunda əhalinin sayının artması, sənaye sahələrinin, xüsusilə neft sənayesinin sürətli inkişafı, ümumilikdə Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında kapitalist münasibətlərinin özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olması kimi hadisələrə müşayiət olunan böyük dəyişikliklər dövrü olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə Bakı şəhər əhalisinin suya olan tələbatı ildən-ilə artsa da, mövcud su mənbələri bu tələbatı tamamilə ödəmək gücünə malik olmamış, şəhərin su təchizati üzrə yeni layihələr işlənilib hazırlanmışdır.

XIX əsrin 90-cı illərinə qədər olan dövrdə Bakı şəhərinin su ilə təmin olunması işi quyu suları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Hələ əsrin əvvəllərində şəhər ətrafındakı bulaqlardan qaladakı quyulara çəkilmiş “Şah”, “Məmmədqulu xan” və “Hüseynqulu xan” su kəmərləri (kəhrizlər) fəaliyyət göstərirdi [1, 12]. [“Şah” su kəməri XV əsrdə, “Məmmədqulu xan” su kəməri 1791-1792-ci illərdə, “Hüseynqulu xan” su kəməri isə XVIII əsrin sonlarında çəkilmişdir. Bu su kəmərləri öz mənbəyini indiki Şəhidlər Xiyabanında, Koledəznı və Hüsü Hacıyev küçələri ərazisində o vaxtlar fəaliyyətdə olan bulaqlardan götürürdü] [2, 21].

İlk vaxtlar quyu suları şəhər əhalisinin suya olan tələbatını tamamilə ödəsə də, XIX əsrin ortalarına doğru şəhərin genişlənməsi, əhalinin say etibarilə sürətlə artmasına baxmayaraq, su təsərrüfatı sahəsində heç bir layihə həyata keçirilmədiyindən şəhərin su ilə təmin olunması məsələsi kəskin bir problemə çevrilmişdi. 1859-cu ildə quberniya mərkəzinə çevrilmiş Bakı şəhəri hələ xanlıq dövründən qalma yeganə su anbarı ilə təchiz

olunurdu. Lakin bu su anbarının səviyyəsi xeyli endiyindən və həddindən artıq çirkləndiyindən istifadə üçün yararsız hala düşmüşdü. Hətta XIX əsrin 60-cı illərində tikilən su anbarları da şəhərin suya olan tələbatını ödəyə bilmir, onların tərkibi getdikcə şorlaşır və codluğu artırdı. Quyu sularından istifadə olunan zaman sanitariya qaydalarına riayət olunmadığından, onların tərkibi çirklənir və istifadə üçün yararsız hala düşürdü. Həmin vaxt şəhərdə fəaliyyətdə olan 800 quyudan yalnız 100-də su içmək üçün yararlı idi] [2, 22-23].

1878-ci ildə Bakıda şəhər Əsasnaməsi tətbiq edildikdən sonra şəhərin su ilə təmin olunması işi Bakı şəhər idarəsinin sərəncamına keçmişdi. Yeni təsis olunan Bakı şəhər idarəsi öz fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq şəhərə su kəməri çəkilməsi üçün mənbələrin axtarılması işinə başlamışdı. 1879-cu ildə Azərbaycan milli burjuaziyasının nümayəndəsi H.Z.Tağıyevin təklifinə müvafiq olaraq şəhərin su kəməri layihəsinin tərtib olunması üçün Bakı şəhər Duması tərəfindən 1000 rubl vəsait ayrılmışdı. Bu məbləğin müsabiqədə qalib gələn ən yaxşı layihə müəllifinə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu] [2, 24].

1880-ci ildə təşkil edilən su təchizatı komissiyasının təklifinə müvafiq olaraq mühəndis Batseviç və O.K.Lents tərəfindən Bakı ətrafında yeni su mənbələrinin aşkar edilməsi üçün axtarışlar aparılsa da, neft sahibkarları və tacirlərin bu işə maliyyə yardımı göstərməmələri səbəbindən həmin tədbirlər heç bir nəticə verməmişdi. Lakin axtarışların nəticəsindən Bakı ətrafında kifayət qədər su ehtiyatının olmaması, istifadə olunan suyun isə içmək üçün yararsızlığı məlum olmuşdur] [3, v. 15].

1881-ci ildə bu komissiya yenisi ilə əvəz olunmuş, yeni yaradılan komissiyanın tərkibi isə 1885-ci ilə qədər olan müddət ərzində 5 dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Beləliklə, hədəf yerə 2 min rublun xərclənməsinə baxmayaraq şəhərin su ilə təmin olunması istiqamətində heç bir iş görülməmişdi.] Halbuki XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində Bakıya dəmir yol xəttinin çəkilməsi və neft sənayesinin kapitalist inkişaf mərhələsinə daxil olması ilə bağlı olaraq suya olan tələbat daha da artmışdı [2, 24].

Bəhs olunan dövrdə neft müəssisələrinə malik olan iri burjuaziya nümayəndələrinin özləri də su kəmərinin çəkilməsi işində maraqlı olsalar da, böyük xərc tələb edən bu tədbiri zəhmətkeş kütlənin hesabına həyata keçirməyə çalışırdılar. 1881-ci ildə yenə də H.Z.Tağıyevin təklifinə əsa-

sən şəhərə su kəməri çəkilməsi işinə dair layihənin tərtib edilməsi üçün Bakı şəhər Duması tərəfindən müsabiqə elan edilmişdi. Bakı şəhər idarəsinə təklif olunan 40-dan çox layihədə 1893-cü ilə qədər Kür, Araz, Samur, Zugulba, Altıağac və Göygöl mənbələrindən şəhərə su çəkilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin təklif olunan layihələrin böyük xərc tələb etməsi ilə bağlı olaraq bu təkliflərin hamısı Bakı şəhər Duması tərəfindən rədd edilmişdir [2, 25].

Beləliklə, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Böyük Bakı sənaye rayonunun iqtisadi həyatında baş verən köklü dəyişikliklərə baxmayaraq su təsərrüfatı sahəsi hələ də orta əsr səviyyəsində qalmaqda idi [2, 25]. 1892-ci ildə Bakı şəhərində [vəba xəstəliyinin] yayılması ilə bağlı olaraq Bakı şəhər idarəsi tərəfindən su təchizatı işinə dair bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdi [1, 13]. [90-cı illərdə kapitalistlər, o cümlədən bir çox xarici müəssisə sahibkarları Bakıda şor suyu şirənləşdirən qurğunun qurulması üçün konsessiya (dövlət tərəfindən verilən müəyyən hüquq və imtiyaz – P.X.) əldə etmişdilər. Gündəlik gücü 100 min vedrə* olan ilk qurğu yalnız 1893-cü ildə qurulmuşdu. Tərkibi bir çox mineral qalıqlarından ibarət və dadsız olan həmin suyun bir vedrəsi yüksək qiymətə - ½ qəpiyə satılırdı. Əhalinin aşağı təbəqəsi üçün əlçatmaz olan bu suyun qiyməti 1894-cü ildə də qaldırılmışdı [4, 208].

Bəhs olunan dövrdə Bakı sənaye rayonunun su təchizatı məsələsi gündəlikdən düşmür, getdikcə kəskinləşir və bu barədə yeni-yeni layihələr irəli sürülürdü. Məsələn, V.İ.Meqvinov, P.A.Aslanov, M.İ.Altuxov, F.Dümon və Q.Q.Royt Kür çayından, M.A.Unanov Göygöldən, Sorokin isə Altıağacdən Bakı şəhərinə qədər su kəməri çəkmək haqqında layihələr təklif etsələr də, bu layihələr bir sıra səbəblər, xüsusilə maliyyə çətinliyi səbəbindən həyata keçməmişdi [3, v. 15]. 1893-cü ildə hər 3 layihə hazır olsa da, sonradan müəyyən olunmuşdur ki, göstərilən layihələr texniki və iqtisadi baxımdan düzgün əsaslandırılmayıb. Qeyd edək ki, hər 3 layihə Bakı şəhər idarəsinin sifarişinə əsasən hazırlanmışdı [2, 26]. Məlum olur ki, göstərilən layihələrin həyata keçməməsinin səbəbi təkcə maliyyə çətinliyi ilə bağlı olmayıb, həm də texniki və iqtisadi baxımdan düzgün işlənilib hazırlanmaması ilə də əlaqədar idi.

* 1 vedrə = 12,5 lit.

Beləliklə, kapitalist inkişafı yoluna qədəm qoymuş Böyük Bakı sənaye rayonunun su təchizatı məsələsi 1893-cü ilə qədər olan müddətdə hələ də yalnız quyu sularının ümidinə qalmışdı. Azərbaycan milli burjuaziya nümayəndələri tərəfindən bu sahədə bir sıra təşəbbüslərin irəli sürülməsinə baxmayaraq, heç bir layihə həyata keçirilməmişdi.

1893-cü ildən sonrakı dövrdə isə Böyük Bakı sənaye rayonunun su təchizatı işi quyu sularından başqa suşirnləşdirici qurğulardan, Kür və Volqa çaylarından gəmilərlə daşınan sudan istifadə olunmasına əsaslanırdı. 1893-cü ildə Bakı şəhər idarəsinin vəsaiti hesabına sutkada gücü 3 min vedrəyə bərabər olan suşirnləşdirici qurğunun tikdirilməsi işinə başlanılmış və artıq 1894-cü ildə bu qurğu istifadəyə verilmişdir [2, 26].

XIX əsrin sonuna doğru Bakı şəhər əhalisinin sayı 112 mini keçdiyindən, şəhər idarəsi tərəfindən təşkil olunmuş su təchizatı mənbələri əhalinin tələbatını artıq ödəmirdi [1, 13]. [Kapitalistlərin yalnız öz mənfəətlərini güdməsi səbəbindən şəhərin su təsərrüfatı sahəsi istehlakçıların tələbatını ödəyə bilmirdi. Buna müvafiq olaraq 1898-ci ildə Bakı şəhər idarəsi ilə “Artur Koppel” şirkəti arasında gündəlik istehsal gücü 5 min vedrəyə bərabər olan yeni suşirnləşdirici qurğunun tikilməsi barədə müqavilə bağlanmışdı.] Artıq 1899-cu ilin avqustunda yeni qurğu fəaliyyətə başlamışdı [2, 27-28]. [Lakin yuxarıda göstərilən qurğulardan alınan su dadsız və qoxulu, içmək üçün yararsız olduğundan, şəhərin su təsərrüfatında mühüm dəyişikliklər edə bilməmişdi [1, 13].

1899-cu ilin aprelində Bakı şəhər Dumasının büdcəsindən su təchizatı işinin təkmilləşdirilməsi üçün 70 min rubl kredit ayrılmışdır ki, bu vəsaitin də hesabına Kür və ya Samur çayından su kəmərinin çəkilməsi, şəhərdə çirkab sularının axıdılması şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Buna müvafiq olaraq şəhər su təchizatı komissiyası əcnəbi mütəxəssislərdən Sterkerə, Dümona və Lindleyə su kəməri və kanalizasiya layihələrini tərtib etmək üçün təklif məktubları göndərmişdi. Bəhs olunan dövrdə Rusiya imperiyasında peşəkar texniki kadrların çatışmaması səbəbindən su təchizatı işinin təkmilləşdirilməsi üçün şəhərə xarici mütəxəssislər dədəvət olunurdular [2, 29-30].

Qeyd edək ki, hələ XIX əsrin 60-cı illərinin sonunda və 70-ci illərdə şəhər ətrafında Buzovna kəndi yaxınlığındakı Zuğulba ərazisində yeni su mənbəyinin axtarılması işi heç bir nəticə verməmişdir [3, v. 15]. Lakin

buna baxmayaraq, 1881-ci ildə Böyük Bakı sənaye rayonunun su ilə təchiz olunması işini həyata keçirmək üçün “Zuğulba” mənbəyindən də istifadə edilməsi təşəbbüsü irəli sürülmüşdü. Bir müddət sonra, yəni 1889, 1896 və 1898-ci illərdə bu barədə yenidən məsələ qaldırılsa da, bu təşəbbüslər heç bir nəticə verməmişdi. Belə ki, Zuğulba suyunun tədqiq olunması zamanı onun tərkibində kükürd turşusu və xlorlu duzların həddindən artıq çox olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq məcburiyyət qarşısında qalan Bakı şəhər idarəsi 1903-cü ildə Zuğulba mənbəyindən şəhərə su kəməri çəkmək üçün A.S.Məlikovla müqavilə bağlamışdı. Müqavilədə göstərilən şərtlərə görə, Zuğulba suyu şirənləşdirilmiş dəniz suyu ilə qatışdırıldıqdan sonra istehlakçıların istifadəsinə buraxılmalı idi. Artıq 1904-cü ilin sonlarında Zuğulba su kəməri işə salınmışdı və sutka ərzində mədən rayonlarını 45 min vedrə su ilə təmin etmək gücünə malik idi. Lakin Zuğulba suyunun tərkibinin həddindən artıq cod olması onun istifadəsini məhdudlaşdırırdı. 1908-ci ildə “Artur Koppel” su şirənləşdirici qurğusu artıq sutka ərzində 90 min vedrə su verdiyindən, Zuğulba su kəməridən yalnız mədən rayonlarında istifadə olunurdu [2, 35-36]. [Bundan başqa 1888-ci ildə su mühəndisi V.İ.Meqvinov tərəfindən də Kür-Bakı su kəmərinin çəkilməsi barədə təklif irəli sürülmüşdü. Həmin ilin oktyabrında mühəndis P.A.Aslanov bu kəmərin çəkilməsi üçün ona konsessiya verilməsini xahiş etmişdi. 1890-cı ildə V.İ.Meqvinov tərəfindən bu konsessiyanın alınması barədə yenidən vəsatət qaldırılsa da, bu vəsatət] Bakı şəhər Duması tərəfindən rədd edilmişdir] [2, 37-38].

Kür-Bakı su kəmərinin çəkilməsi tədbiri baş tutmasa da, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müxtəlif yollarla daşınan Kür suyu Böyük Bakı sənaye rayonu əhalisinin suya olan tələbatını müəyyən qədər ödəmişdi. Kür çayından gətirilən su ilə əsasən 100 min nəfər əhalinin yaşadığı Bibiheybət, Ağşəhər, Qaraşəhər, Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Zabrat mədən-zavod rayonu təmin olunurdu [2, 38].

1908-ci ildə Pırşağıda su mənbəyinin axtarılması işi həyata keçirilsə də bu tədbir heç bir nəticə verməmişdir. [Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasının maliyyə-təftiş komissiyası tərəfindən “müəmmalı müəssisə” adlandırılan və Bakı neft sənayeçilərinin növbəti qurultayında qızgın müzakirələrə səbəb olan su mənbəyinin axtarılması işinə 12 min rubl vəsaitin sərf olunmasına baxmayaraq, Pırşağı suyu istifadə üçün yararsız hesab ol-

unmuşdur. 1908-ci ilin oktyabında tərkibi qurultay Şurası su təchizatı bölməsinin müdiri Y.F.Tağıanosov, qurultay Şurası texniki cəmiyyətin kimyaçısı Her və mühəndis Xazanoviçdən ibarət olan komissiya Pirşağı suyunu müayinə etmək məqsədilə həmin əraziyə ezam olunmuşdular. Sudan götürülən analizlər quyulardakı suyun duzlu olduğunu göstərmişdir ki, bunun da səbəbi həmin suyun dəniz suyu ilə torpaqaltı qarışığının əmələ gəlməsi ilə bağlı idi. Bu suyun tədricən dəniz suyuna çevrilməsi təhlükəsi olduğundan, ondan istifadə edilməsi qeyri-mümkün hesab olunmuşdur. Hətta belə bir fakt da var ki, bir qrup şəxs öz şəxsi işləri ilə bağlı olaraq quyulardan suyu çəkib çıxarsalar da, artıq 3 həftə idi ki, ondan istifadə edə bilməmişdilər [5].

1915-ci ildə Böyük Bakı sənaye rayonunun su ilə təchiz olunması işi “Artur Koppel” firmasının suşirirləşdirici müəssisəsi (sutkalıq gücü 90 min vedrə), “Suraxanı-Kür” inhisarçı cəmiyyətinin şəhərin cənubunda yerləşən su anbarı (sutkalıq gücü 50 min vedrə), şəhərin əsasən yuxarı hissəsində yerləşən və istifadə üçün demək olar ki, yararsız vəziyyətdə olan quyu suları, Balaxanı, Sabunçu və Ramana neft mədənləri rayonlarının əhalisi üçün “Zuğulba” şirkətinin xüsusi su kəməri (sutkalıq gücü 40 min vedrə) vasitəsilə həyata keçirilirdi [2, 39-40].

Çar hökumətinin ucqarlarda tətbiq etdiyi müstəmləkəçilik siyasəti su təchizatı işində də özünü göstərirdi. Su təchizatı işinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərə çar xəzinəsindən bir qəpik də olsun vəsait ayrılmaz, bütün xərclər Bakı şəhər idarəsi və digər icraçı qurumların üzərinə düşürdü. Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, mövcud su mənbələri Bakı sənaye rayonu əhalisinin suya olan tələbatını tamamilə ödəmək gücündə deyildi [1, 16-17].

Yuxarıda göstərilən layihələrdən fərqli olaraq, XIX əsrin sonunda Bakıya dəvət olunmuş ingilis mütəxəssisi U.H.Lindleyin təklif etdiyi su təchizatı layihəsi daha uğurla başa çatdırılmış və “Şollar-Bakı” su kəmərinin çəkilməsi işi həyata keçirilmişdir.

Lindley Samur dairəsi və Quba qəzası ərazisində hidrogeoloji araşdırmalar apardıqdan sonra, Şollar və Fərzəlioba ərazisində güclü yeraltı su axınının olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Kür və Samur çaylarını da müayinə etdikdən sonra, Lindley Şollar su mənbəyinin ən əlverişli variant olması üzərində qəti olaraq dayanmışdır. Şollar suyunun öz keyfiyyətinə

görə Kür və Samur çaylarından daha üstün olması, bulaqlıq ərazisinin güclü yeraltı su ehtiyatına malik olması və şimaldan cənuba doğru meyli etməsi səbəbindən su kəmərinin daha ucuz başa gəlməsi kimi amillər Lindleyin irəli sürdüyü fikirlərin əsasında dayanırdı [2, 30-31].

Lakin bəhs olunan dövrdə mövcud yeraltı sular torpaq sahiblərinin xüsusi mülkiyyəti sayıldığından, Bakı şəhər Duması Lindleyin təklifini rədd etmiş və ona “Kür”, “Samur” variantları üzrə su kəməri layihələrini hazırlamaq tapşırığını vermişdi. Lindleyin “Kür” və “Samur” variantları üzrə verilən tapşırıqla razılaşmamasının səbəbi o idi ki, həmin vaxt çay suyunu təmizləmək üçün istifadə olunan qurğular keyfiyyətli deyildi. Yeraltı sular isə bu prosesi keçmədən əhalinin istifadəsinə verilə bilirdi [2, 31]. [Bundan başqa Lindley su təchizatı üzrə komissiya tərəfindən vəsaitin ayrılmasını və indiyə qədər heç bir yerdə belə bir münasibətlə rastlaşmadığını da qeyd etmişdir] [6, 41].

1900-1902-ci illərdə Bakı şəhərində yayılan vəba xəstəliyi Bakı şəhər idarəsini “Şollar” bulaqlığından su kəməri çəkmək üçün Lindleylə layihə tərtib etmək haqqında müqavilə bağlamağa məcbur etdi [2, 32]. İlk vaxtlar müqavilədə nəzərdə tutulan işlər həyata keçirilsə də, Quba qəzası əhalisinin Şollar suyundan suvarma məqsədi üçün istifadə etməsi, fransız qazma firmasının müqavilədə göstərilən müddət ərzində işin yalnız 8%-ni görməsi, su kəmərinin çəkilişi üçün tələb olunan miqdarda kapitalın çatışmaması səbəbləri üzündən işlər dayandırılmışdı. Beləliklə, 20 min rubl vəsaitin sərf olunmasına baxmayaraq, [su kəməri çəkilməsi məsələsi yenə də həll edilməmiş qalmışdı] [2, 34-35].

1904-cü ildə Lindleylə əlaqələr tamamilə kəsilsə də, 1907-ci ildə Bakı şəhər idarəsi yenidən onunla danışıqları bərpa etmişdi [6, 42]. [Bakı şəhər Dumasının 1909-cu il martın 25-də keçirilən növbəti iclasında mühəndis Lindley öz məruzəsində Kür və Samur çaylarının suyunu nisbətən Şollar suyunun həm gigiyenik, həm sənaye, həm də maliyyə baxımından daha üstün olduğunu qeyd etmişdir [7].

Şollar su kəmərinin çəkilməsini çətinləşdirən digər bir amil ondan ibarət idi ki, bu kəmərin keçdiyi torpaq sahələri icarəyə verilməmişdi və sahibkarlar bu sahələrə görə külli miqdarda pul tələb edirdilər. Nəhayət, 1912-ci ilin yanvarında çar II Nikolayın verdiyi fərmana müvafiq olaraq su kəmərinin keçdiyi 770 desyatin torpaq sahəsi müsadirə edilmişdi [2, 41].

Bundan bir qədər əvvəl, 1911-ci ildə “Şollar-Bakı” su kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı olaraq “Bunqe, Braykeviç və Palaşkovski”, “Mühəndis Plats” Rusiya şirkətləri və “Luici Fakkanoni” adlı italyan şirkəti, “Vuker və K⁰” adlı iri ingilis şirkəti ilə danışıqlara başlanılmışdı. Bu danışıqların gedişində “Qriffits və K⁰” ingilis şirkəti tərəfindən Şollar su kəmərinin tikintisi barədə Bakı şəhər idarəsinə daha bir təklif daxil olmuşdur. “Qriffits və K⁰” şirkətinin şərtləri maliyyə baxımından daha əlverişli olduğundan su təchizatı üzrə Nəzarət Komissiyasının 1911-ci il 21 yanvar tarixli iclasında Bakı şəhər Dumasına bu şirkətin təklifini qəbul edib, “Şollar-Bakı” su kəməri tikintisi işini həmin podrata təhvil verilməsi həvalə olunmuşdur [8, v. 77-77-arxa, 78-78-arxa, 79-79-arxa, 80-80-arxa].

Lakin yuxarıda göstərilən tikinti şirkətlərinin Şollar su kəmərinin çəkilməsi işini gecikdirməsi səbəbindən yalnız 1917-ci ilin əvvəllərində uzunluğu 186,5 km olan Şollar su kəmərinin birinci növbəsi başa çatdırılmışdır. Bəhs olunan dövrdə Avropanın ən uzun su kəməri olan Şollar-Bakı kəmərinin tikintisi zamanı 35 podratçı ilə müqavilələr bağlanmış, 170 müxtəlif sifarişlər verilmişdi. Tikinti üçün alınan təkcə müxtəlif istiqrazların ümumi məbləği təxminən 32 milyon rubla bərabər olmuşdur [2, 41-45].

Beləliklə, XIX əsrin 90-cı illərinə qədər olan dövrdə yalnız orta əsr quyuları ilə təchiz olunan Bakı şəhəri əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində quyu suyu, gəmi və dəmir yolu ilə gətirilən, şirənləşdirici qurğulardan alınan su ilə bərabər olaraq, Zuğulba və Şollar kimi su kəmərləri ilə də təchiz olunur, gün ərzində şəhərə milyonlarla vedrə su verilirdi. Lakin XX əsrin əvvəllərində şəhərin su təchizatı işini təkmilləşdirmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, ənənəvi su mənbələri və yeni su kəməri nəhəng Böyük Bakı sənaye rayonunun suya olan tələbatını tamamilə ödəmək gücündə deyildi [2, 46].

Bəhs olunan dövrdə Rusiya imperiyası ərazisində su təchizatı üzrə kifayət qədər təcrübəli mütəxəssislərin olmaması, texniki avadanlıqların yeni tələblərə cavab verməməsi, müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün maliyyə yardımı göstərənlərin sayının az olması və s. amillər üzündən istehlakçıların suya olan tələbatı tamamilə ödənilməmişdir. Bu çatışmazlıqlar bir daha onu göstərir ki, Rusiya imperiyası ərazisində təhsilin səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən texniki savada malik olan mütəxəs-

sislər yetişmir, şəhərin su təsərrüfatı sahəsinə nəzarət olunması işi həyata keçirilmirdi. Su təchizatı işi üzrə əcnəbi mütəxəssislərin dəvət olunmasına gəldikdə, şəhərdə yalnız hər hansı bir epidemiyanın yayılması təhlükəsi yarandıqda, təklif olunan layihələrin maliyyələşdirilməsi işinə yerli inzibati idarəçilik orqanları tərəfindən diqqət ayrılırdı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Xanəliyev V.M. Bakı şəhərinin su təchizatı tarixi (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin 70-ci illəri). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 1994, 32 s.
2. Xanəliyev V.M. Bakı şəhərinin su təchizatı tarixi (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin 70-ci illəri). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı: 1993, 174 s.
3. AMEA TİEA, № 5456, qutu 313.
4. Стригунов И.В. Из истории формирования бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 289 с.
5. «Каспий», 1908, 8 октября, № 158.
6. К вопросу об устройстве канализации в г. Баку. Баку: Издание Коммунального Отдела Бакинского Совета, 1924, 48 с.
7. «Баку», 1909, 27 марта, № 69.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 389, s. 7, iş 17.

Polad Xəlilov

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BÖYÜK BAKI SƏNAYE RAYONUNUN SU TƏCHİZATI ÜZRƏ LAYİHƏLƏR VƏ ONLARIN TALEYİ

XÜLASƏ

Məqalədə Şimali Azərbaycan sənayesində kapitalist münasibətlərinin ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədər qoyduğu bir dövrdə Böyük Bakı sənaye rayonunun su ilə təchiz olunması məsələsi öz əksini tapmışdır. Müxtəlif inzibati idarəçilik orqanları tərəfindən Bakı şəhərinin su təsərrüfatı sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirilsə də, şəhər əhalisinin sayının artması, neft sənayesinin sürətli inkişafı səbəbindən mövcud su mənbələri əhalinin suya olan tələbatını tamamilə ödəyə bilməmişdir. Bir sıra mütəxəssislər tərəfindən su təchizatı üzrə təklif olunan layihələrin qəbul edilməməsi və ya zaman baxımından gec həyata keçirilməsi isə həmin layihələrin texniki və iqtisadi baxımdan düzgün işlənilib hazırlanmaması və maliyyə problemləri ilə bağlı olmuşdur.

Полад Халилов

**ПРОЕКТЫ ПО ВОДОСНАБЖЕНИЮ ПРОМЫШЛЕННОГО РАЙОНА
БОЛЬШОГО БАКУ В КОНЦЕ XIX– НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ И ИХ СУДЬБА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос водоснабжения промышленного района Большого Баку в период начала высшего этапа развития капиталистических отношений в Северном Азербайджане. Несмотря на то, что со стороны административных органов управления были реализованы различные мероприятия в области водного хозяйства города Баку, из-за роста числа городского населения, быстрого развития нефтяной промышленности существующие водные источники не могли обеспечить полностью потребность населения в воде. Ряд предложенных для принятия экспертами проектов по водообеспечению или же осуществленные позднее технические и экономические аспекты этих проектов не были должным образом подготовлены из-за финансовых проблем.

Polad Khalilov

**PROJECTS IN THE FIELD OF WATER SUPPLY IN INDUSTRIAL DISTRICT OF
GREAT BAKU AND THEIR FATE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH
CENTURIES**

SUMMARY

The article considers water supply in the industrial district of Great Baku during the period of the *highest stage* of *capitalist* development in North Azerbaijan. Although various activities in water supply of Baku were implemented by administrative authority, existing water sources could not satisfy the demand of population for water because of the growth of urban population, the rapid development of the oil industry. A number of projects on water supplies suggested by the experts, or carried out in a later time technical and economical aspects of these projects were not prepared duly because of the financial problems.

**HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEV- ŞOLLAR-BAKİ SU
KƏMƏRİNİN TİKİNTİSİNİN ƏSAS TƏŞƏBBÜSKARIDIR**

Hacı HƏSƏNOV

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d.,
Dövlət mükafatı laureatı*

Xəzərin sahilində, Abşeron yarımadasının cənub-qərb hissəsində yerləşən qədim Bakı uzun əsrlər boyu nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında böyük rol oynamış Azərbaycan şəhərlərindən biridir. O, Dərbənd, Hacıtərxan (Həştərxan) və Ənzəli şəhərləri ilə birlikdə Xəzər hövzəsinin ən əhəmiyyətli limanlarından biridir. Bakı orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin (816-1538) mərkəzlərindən, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin (1501-1736) qalasından və nəhayət coxsaylı işğalçıların can atdığı, həmçinin 1806-cı ilin fevralında şəhərin qala divarlarının önündə- Naxırbulaq adlı yerdə öldürülmüş infanteriya generalı P.D.Sisyanovun qətlə yetirildiyi liman-qala olmuşdur.

Bakı şəhəri 1806-cı ilin oktyabrından işğal olunmuş, əvvəlcə eyniadlı əyalətin (1806-1840): sonra Xəzər əyalətinin (1841-1846) tərkibində eyniadlı qəzanın (1841-1917) və Şamaxı quberniyasının (1846-1859) mərkəzinə çevrilmişdir. 1859-cu ildə baş verən dəhşətli Şamaxı zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Şamaxı şəhərindən Bakıya köçürülmüşdür. Bu şəhər Şimali Azərbaycanda işğalçı Romanovlar rejiminin süqutuna qədər eyniadlı quberniyanın mərkəzi olmuşdur. 1859-cu ilə qədər əhalinin sayı 9 min nəfərdən az olan, sadə əyalət şəhəri olan Bakı 1872-ci ildə neft sənayesində iltizam sisteminin ləğvindən (bax:2;3;5) sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Çox qısa müddət ərzində XIX əsrin son otuzilliyində əhalisinin sayı 110 min nəfərdən çox olan Bakı nəinki Rusiya imperiyasında nəhəng sənaye mərkəzinə, eləcə də bütün dünyada “Neft Akademiyasına” çevrilmişdir (bax:2;3;5).

Lakin bu nəhəng sənaye şəhərinin yenidən qurulması, xüsusən də su təminatı acınacaqlı vəziyyətdə qalırdı. Tez-tez vəba və digər yoluxucu xəstəliklərin yayılması ilə müşayiət olunan antisanitariyanın hökm sürməsi nəticəsində yüzlərlə insan həyatına son qoyulurdu.

Xan hakimiyyəti dövründən qalmış kəhriz və quyular zəruri su tələbatını belə ödəmək qabiliyyətində deyildi(1,v.56-56arx.). Hələ 1859-cu ildə Şamaxının hərbi qubernatoru knyaz Tarxan-Mouravovun canişin Baryatinskiyə “Bakı şəhərində su təchizatının inkişafı məsələsinin icmalı” adlı məruzəsində qeyd edirlidi ki, Bakı şəhər idarəsinin su təchizatı üzrə komissiyası şəhərin suya güclü tələbatının olmasını etiraf edir (1,v.56arx.). Qubernator yazırdı ki, “yeganə Xan su anbarında su yer səthindən 30 pillə aşağıdadır; susatanların bəzən çirkli qablarla buradan götürdükləri su pillələrə dağılır, aşağıya axır və bu su hövzəsini çirkləndirir” (1,v.56 arx.). Qubernator suyu şəhərdən bir neçə verst aralı olan bulaqdan “başqa kanalla şəhərə gətirməyi, qala və forşadtda yerin üzərində örtülü hovuzlar inşa olunmasını təklif edirdi. Bu hovuzlardan suyu kranlarla götürmək mümkün olardı; canişin tərəfindən 1859-cu il noyabrın 30-da bu iş üçün 6000 rublluq kreditə icazə verilirdi ki, həmin kredit də şəhər gəlirlərinin qalıqları hesabına geri qaytarılmalı idi(1,56 arx.).

1860-cı ildə knyaz Sisianovun heykəli yaxınlığında hovuz tikildi, eyni zamanda Bakı sakinləri Hacı Şeyxəli və Hacı Ağa Dadaşovun 200 rublluq ianəsi hesabına Xan kəhrizinə axan suyun gücləndirilməsi üçün bir neçə quyu qazıldı.

1864-cü ildə Sisianov hovuzunun yenidən qurulması həyata keçirildi, 1859-cu ildə ayrılmış 6 min rubldan qalan vəsaitin hesabına su kəmərinin gücləndirilməsi həyata keçirildi. 1865-ci ildə su “Komendant bağına (indiki Mixaylov bağı)* çəkilməmişdi ki, buna da . 500 rubl ayrılmışdı”.

Bu vaxt şəhərdə üç-Xan, Sisianov və Komendant su anbarları mövcud idi.

1867-ci ildə qubernator Kolyubakinə hovuzların tikintisi və yeni yerlərə su çəkilməsi üçün ehtiyat kapitalın (55880 rub.) 5000 rublundan istifadə etməyə icazə verilir. Quberniya arxitektorunun köməkçisi Qasım bəy Hacıbababəyov tərəfindən Xan su anbarından daş körpüyə qədər su kəməri çəkilişi üzrə işlər yerinə yetirilmişdi. Burada ümumi məbləği 2450 rubl 34 qəpik olan işlər görülmüş, bu vəsaitlə gəmiləri və qayıqları su ilə təmin etmək üçün fəvvarəli su anbarı tikilmiş, bu anbarı körpü ilə birləşdirən və fəvvarəni su anbarı ilə əlaqələndirən kanal çəkilməmişdi.

*Söhbət indiki Filarmoniya bağından gedirdi –H.H.

Bundan sonra Mariinski (Malakan)* bağına su kəməri çəkildi və burada hovuz tikildi.

Qubernator Kolyubakin haqlı olaraq hesab edirdi ki, əhalinin durmadan artdığı şəraitdə şəhər quyularından çıxarılan su şəhərin su ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət etməyəcəkdir. Ona görə də o, 1869-cu ildə mühəndis-hidravlik Şabanova Abşeron yarımadasında içməli su axtarılması ilə bağlı göstəriş verdi.

Buzovnada tapılmış qaynağının gündəlik su verimi 27000 vedrə** təşkil edirdi, buradan Bakıya su kəmərinin çəkilməsi isə 160.000 rubla başa gələ bilərdi. Gündə 64000 vedrə həcmində su verə biləcək mənbə isə “Batman bostanları” adlı yerdə, Bakıdan 22 verst aralıda aşkar edildi. Hər iki layihə bəhə olduğu üçün həyata keçirilmədi. Hidravlik Şabanov belə hesab edirdi ki, su şəhərin özündə artezian quyuları və ya sadə quyular vasitəsi çıxarılıdır. Bir neçə qazma quyusundan duzlu, içməyə yarasız su çıxdı.

1871-ci ildə şəhərin II hissəsində bulvardakı ağacları sulamaq üçün şəhərin şimal hissəsindəki quyulardan su kəməri çəkildi. Borunun ağzının əksəriyyəti suyun səviyyəsindən yuxarıda yerləşirdi və bunun da nəticəsində borunun maililiyinə baxmayaraq su onun ancaq $3\frac{1}{2}$ hissəsinə çatırdı, özü də bu quyudakı suyun azlığı da özünü göstərirdi.

1878-ci ildə Bakıda Şəhər Əsasnaməsi tətbiq olundu. Şəhərin su təchizatı məsələsi ictimai İdarənin tabeliliyinə keçdi. Bu vaxta kimi suya tələbat güclü şəkildə, xeyli artmışdı (1, v. 57 arx.).

Quyuların çox hissəsi isə duzlu və cod su verirdi. Sisianov fəvvarəsi də, sözsüz ki, ziyanlı idi.

1879-cu ildə H.Z. Tağıyevin təklifi ilə Duma “su axtarılması və ən yaxşı su kəməri layihəsinin mükafatlandırılması” üçün 1000 rubl ayırdı... “Təklif edilən layihələrin demək olar ki, hamısı su kəmərinin bahalılığına görə rədd olundu” (1, v. 58).

1884-ci ildə Duma “ilk növbədə” fəaliyyətsizlik və çəkilmiş xərclərin hesabatını təqdim etmədiyinə görə su kəməri Komissiyasının işini pislədi. Həmin ildə O.K. Lents Abşeron yarmadasının şimal-şərqində yerləşən Pirşağı, Kürdəxanı, Zabrat, Maştağa və Nardaran kəndlərindən su gə-

* İndiki Xəqani bağı – H.H.

** 1 vedrə = 12,5 litr.

tirməyi və şəhəri 40 il müddətinə “gündə 150000 vedrə (hər vedrəsi $\frac{1}{4}$ qəpik olmaqla) su ilə təhciz etməyi öz üzərinə götürdü. 1885-ci ilin sentyabrında “Maştağa bəndi” adlı yerdə sutkada 26000 vedrə su verən sınaq quyusunun qazılması başa çatdırıldı” (1, v. 58 arx.).

Lakin ayrılan vəsaitin azlığı, eləcə də “Maştağa” suyunun codluğu Lentsi bu işdən əl çəkməyə məcbur edir. 1888-ci ildə Tiflis sakini V.İ. Meqvinov və P.A. Aslanov Bakıya 40-50 il ərzində Bakını su ilə təmin edəcək su kəmərinin Kür və Araz çaylarından çəkilməsi barəsində konsesiyanı təklif etdilər.

1889-1891-ci illərdə xüsusi komissiyanın uzun-uzadı iclasları gedir, bu iclaslarda həmin layihələr və digər layihələr nəzərdən keçirilirdi. Bu layihələrin içərisində M.A. Unanovun 1890-cı ildə təklif etdiyi və Göygöldən Bakıya su çəkilməsini nəzərdə tutan layihə də var idi (1, vv. 59-59 arx.).

1890-cı ildə Bakı şəhər duması H.Z. Tağıyevin məsləhəti ilə Sisianov kanalının təmiri üçün 3 min rubl ayırdı. Bu kanala quyular da birləşdirilmişdi. H.Z. Tağıyev az-çox yararlı suya malik olan bu quyuları şəxsən özü seçmişdir (1, v. 59 arx.).

1892-ci ildə Bakı şəhəri və bəkililər dəhşətli vəba epidemiyasını yaşadılar və artıq 1893-cü ildə Bakı şəhər idarəsinin sifarişi ilə Altuxov, Dümon və Royt tərəfindən hazırlanmış Kür-Bakı su kəmərinin layihəsi Moskvadakı “Neptun” texniki kontoruna, 1894-cü ildə isə imperiya Daxili İşlər Nazirliyinin tikinti-texniki komitəsinə texniki ekspertizaya göndərildi (1, vv. 60-65 arx.).

1894 və 1899-cu illərdə Bakı şəhər idarəsi böyük məsrəflərlə (müvafiq olaraq 200000 və 440000 rubl) suyu içməyə yararlı olmayan və baha başa gələn iki şirənləşdirici tikdirdi (1, vv. 59 arx.-61 arx.).

Hələ 1897-ci ildə H.Z. Tağıyev Bakıya Kür suyunun paroxodlarla daşınmasını təklif etmişdi. Mühəndis Q. Royt 1899-cu ildə Sumqayıtçay çayında su anbarının tikilməsini təklif etmişdir.

Nəhayət, 1899-cu il iyulun 3-də (15-də), özünün dediyinə görə, Avropanın 35 şəhərində su təhcizatı sisteminin qurulmasına rəhbərlik etmiş tanınmış ingilis mühəndis-hidravliki 2 nəfər digər mühəndislə birlikdə Bakı şəhərinə dəvət edilirlər. Uilyam Harleyn Lindley özünün 1899-cu il 4 avqust tarixli cavabında şərtlərini bildirir və 1899-cu il oktyabrın birinci yarısında Bakıya gəlir.

Təcrübəli mütəxəssis Bakıya suyun Qusar-Həzrə-Şahdağ-Şahbuzdağ ərazisindən gətirilməsini təklif edir. Həmin ilin dekabrındaca Bakı şəhər duması U.Lindleyə Kür və Samur istiqamətlərində axtarış işlərinin aparılmasını tapşırır. Lakin bununla yanaşı, Bakı şəhər duması su komissiyasının su mənbələrinin axtarışı işlərinə tələb etdiyi 150 min rubl ayrılması təklifinə rədd cavabı verir (1, v. 62 arx.). Bakı şəhər duması ilə Lindley arasında müqavilə imzalanmamış qalır (1, v. 63).

Ancaq su komissiyasının təkidli təkliflərindən sonra U.Lindley 1901-ci il mayın 10-da yenidən Bakıya gəlir və yenidən şəhər duması və şəhər idarəsinə bulaq suyu variantı üzərində dayanmağı təkidlə təklif edir. Su komissiyası isə bu axtarış işləri üçün şəhər dumasından 3 min rubl istəyir (1, v. 63).

1901-ci il iyunun 16-da şəhər duması bu müraciəti rədd edir və əksinə Kür və Samurdan su kəmərlərinin, habelə Bakı şəhərində kanalizasiya xətlərinin çəkilməsi layihələrinin işlənilməsi üçün əlavə maliyyə vəsaiti ayırır. Artıq bir həftədən sonra, 1901-ci il iyunun 23-də Bakı şəhər idarəsi ilə mühəndis U.Lindley arasında Kür və Samur su kəmərlərinin çəkilməsi üzrə axtarış işlərinin aparılması barədə müqavilə imzalanır. Müqaviləyə görə, U.Lindley 1902-ci ilin aprelində axtarış-tədqiqat işlərini başa çatdırmalı və layihələri həmin ilin oktyabrında təhvil verməli idi (1, v. 63).

Bu əhəmiyyətli tarixi anda, yəni bakılıların hansı suyu içmək məsələsi həll olunarkən, böyük vətənpərvər Hacı Zeynalabdin Tağıyevin müdrikliyi və iradəsi bütün gücü ilə özünü təzahür etdirir.

Biz bundan sonrakı hadisələri H.Z.Tağıyevin özünün sözlərinin ixtiyarına vermək istərdik. Xoşbəxtlikdən bu sözlər onu Bakı şəhər Dumasına ünvanlanmış və Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarixi Arxivinin fondlarında günümüzə qədər gəlib çıxmış qəzəbli müraciətlərində qorunub saxlanılmışdır:

“Təcili

Bakı şəhər idarəsinə

Nəslə fəxri vətəndaş 1-ci gildiya Bakı taciri H.Z.Tağıyevdən

22 iyun 1901-ci il № 425 Bakı şəhəri

Bakı şəhər dumasının özünün 19 iyun iclasında mühəndis V.Lindleyin gələcək Bakı su kəməri üçün yeraltı suyun axtarılması məqsədilə sı-

naq quyularının qazılması təklifini müzakirə etdiyi və tələb olunan məbləği ayırmaqdan imtina etdiyini (belə ki, qəsnıların çoxu V.Lindleyin göstərdiyi yerdə şəhər üçün kifayət qədər yeraltı suyun tapılmasına inanmır) təsadüfən eşidərək, mən köhnə yerli sakin kimi doğma şəhərin mənafeələrini ürəyimə yaxın tutaraq və Tiflisin rədd etdiyi Kür və ya Samurun çirkələnmiş, bulanıq sularından yeraltı bulaq suyunun həmişə üstün olduğuna əmin olaraq, Bakı şəhər idarəsindən xahiş edirəm ki, mühəndis V.Lindley tərəfindən yeraltı suların axtarılması üzrə təklif etdiyi işləri mənim hesabıma həyata keçirsin. Bu iş aşağıdakı şərtlərlə mən 25 min rubl vəsait ayırıram: 1.Əgər Lindleyin sınaq axtarışları uğurla nəticələnərsə, yəni sübut etsələr ki, Lindleyin su çıxamağı təklif etdiyi yerlərdə şəhərin tələbatı üçün kifayət qədər su var, onda şəhər mənim hesabıma çəkilmiş xərcləri mənə qaytarmalıdır və 2.Əgər şəhər idarəsi indi mənim bu təklifimi Dumaya məruzə edə bilmirsə, onda idarədən xahiş edirəm ki, mənim təklif etdiyim pulları qəbul etsin və su təchizatı komissiyası vasitəsilə işlərə başlasın ki, bu məsələ sonra Dumada müzakirə olunsun, əgər Duma bunu qəbul etməsə (1, v. 77 arx.), bu xərcləri yenə də şəxsən öz üzərimə götürürəm. Özü də Şəhər idarəsindən xahiş edirəm ki, mənim bu ərizəmə imkan qədər tez cavab versin, belə ki, bu günlərdə mən müəyyən müddətə Bakıdan getməyi nəzərdə tuturam (1, v. 78).

...Yeraltı suların kifayət olmasına şübhə edən Duma qəsnılarının nəzərdən çatdırmaq üçün onu da əlavə etməyi artıq saymıram ki, mən tamamilə əminəm ki, Lindley çoxlu yeraltı su tapacaq və bu su nə qədər ki, külli miqdarda su verən Şahdağ dağı öz buzlaqları ilə mövcuddur, şəhəri əbədi olaraq su ilə təmin edə biləcəkdir.

H.Z.Tağıyev” (1, v.78).

Artıq 1901 il iyunun 9-da şəhər idarəsi katibinin məlumatına görə, “Duma Tağıyevə dumanın tərkibi adından təşəkkür etməklə onun 25 min rubl təklifini qəbul etməyi yekdilliklə qərara alaraq, **şəhər yeraltı sudan istifadə edəcəyi təqdirdə həmin pulları geri qaytarmağa öhdəsinə götürdü**(fərqləndirmə bizimdir-H.H.)(1,v.77). Qərarın son hissəsi Böyük Mesenatın həm qəzəbinə, həm də istehzasına səbəb oldu. O, həmin ilin dekabrında Bakı şəhər idarəsinə yenidən bu haqda müraciət edir:

“Alınub I. XII.1901-ci ildə

H.Z.Tağıyev. 05 dekabr 1901 il. №230

Şəhər İdarəsinə Lütfkər Mixail Ağayeviç Belyavskiyə

Mənim Bakı şəhər idarəsinə bu ilin iyunun 22-də təqdim etdiyim ərizəmdən Sizə bəllidir ki, mən hansı mülahizələr və şərtlər əsasında V.Lindleyin sınaq axtarışlarının mənim hesabıma həyata keçirilməsini təklif etmişəm... Bu məsələ ilə bağlı 25 min rubl ayrılması ilə mən heç də bu məbləğin Bakı şəhərinin xeyrinə ianə etmək məqsədini güdməmişəm, çünki yaxşı bilərəm ki, bu şəhər ilkin tələbatın(bunlara şübhəsiz ki, su təhcizati da aiddir) ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsaitə malikdir, mən belə fikrə düşə bilməzdim(1,v.79). Lakin mən buranın köklü sakini kimi yaxşı sağlam guya möhtac olan doğma şəhərimin ehtiyacını ürəyimə qəbul edərək şəhər ictimai idarəsini V.Lindleyin təklifini qəbul etməyə sövq etmək məqsədi ilə yuxarıda qeyd olunan təklifimi etmək məcburiyyətində qaldım.

Hal-hazırda mən yuxarıda izah olunan təklifi verərək aşağıdakı mülahizələrimi bildirməyi lazımı hesab edirəm: Mən tam əmin idim ki, V.Lindley bu işin mütəxəssisi kimi qeyd olunan yerdə şəhər əhalisinin daimi olaraq qidalanması üçün yeraltı sağlam suyun axtarılmasında vicdanla və şəxsən iştirak edir. Çünki V.Lindleyin izahatından asılı olmayaraq şəxsən mənə məlumdur ki, həmin yer yeraltı su ilə zəngindir, ona görə də mən qeyd olunan məbləği bu iş üçün ayırdım ki, bununla ilk növbədə şəhər ictimai idarəsini V. Lindleyin təkliflərini qəbul etməyin zəruri olması qənaətinə gəlməyə inandırım, ikinci növbədə isə həmin yerdə şəhər əhalisinin qidalanması üçün kifayət edəcək qədər içməli suyun olmasına şübhə edən дума üzvlərinin əksəriyyətini bu fikrindən daşındırım(1,v.80). Görünür ki, дума üzvlərinin əksəriyyəti axtarışların aparılması nəzərdə tutulan yer barədə heç bir təsəvvürə malik deyildir, buna görə də buradan kifayət qədər su tapılırsa belə onun şəhər əhalisini daim içməli su ilə təmin edə biləcəyinə şübhə edirlər. Burada izah etmək lazımdır ki, həmin ərazi məlum Şahdağ dağının yamacı və ya ətəyidir, həmin yer daim Şahdağ buzlaqlarından axan su ilə qidalanır. Deməli, nə qədər ki, Şahdağ özünün daimi qar papağını çıxarmayıb o vaxta qədər onun buzlaqları mövcud olacaqdır və bu yerdə yeraltı su tükənməyəcəkdir. Nəhayət, əgər 25-30 min rubl sərf olunmuş bu su axtarışlarının bir nəticə verməyəcəyini və yaxud suyun az tapılacağını fikirləşsək, onda ən azından yaxşı sağlam suyun axtarışı

üçün tədbir gördüyü, ona görə də barədə şəhər idarəsinin vicdanının təmiz olacaqdır (1,v.79 arx.)...

İndi, Sizin yazdığınız 16 noyabr tarixli 251 sayılı məktubunuzdan belə çıxır ki, mənim ərizəm, təəssüflər olsun ki, xüsusu rəğbət doğurmamışdır. Şəhər duması mənim təkliflərimi müzakirə edərək, gələcəkdə anlaşılmazlıqlardan uzaq olmaq üçün onun qəbulunu bu şərtlə mümkün hesab etmişdi ki, mənim təklif etdiyim 25 min rubl mənə ictimai idarə Bakı şəhərinin qidalanması üçün bulaq (yeraltı) suyundan istifadə edərsə qaytarılmalıdır. Deməli, bu yolla şəhər əhalisini tam təmin edə bilən bu qədər su tapılırsa, lakin ictimai idarə hansı səbəblərdən bu sudan istifadə etmək istəməsə, mənim təklif etdiyim 25 min rubl mənə qaytarılmamalıdır. Bu şərtlərlə mən razılaşa bilmərəm, çünki bu, artıq yuxarıda qeyd etdiyim kimi, heç bir ianəyə ehtiyac duymayan varlı şəhərə utanc verən ianəyə bərabər olardı. Əks halda bizim şəhər əhalisinin maraqları naminə yaxşı suyun axtarılmasına bir neçə on min sərf etmək imkanımız var (1,v.81).

Hər ehtimala qarşı mən bu ilin 22 iyun tarixli ərizəmdə V.Lindleyin yeraltı suyun sınaq axtarışına dair etdiyim təkliflər və orada göstərilən şərtlərdən imtina etmirəm (1, v.81 arxa). Bu göstərilənlər barədə Sizə məlumat verməklə bərabər yuxarıda qeyd olunan 251 sayılı məktubunuza cavab olaraq mənim Sizə olan dərin hislərimi qəbul etməyinizi acizənə şəkildə xahiş edirəm.

H.Z. Tağıyev

1902-ci il 19 avqustda məruzə edilmişdir (1,v.81 arx.).

Təəccüblüdür ki, şəhər orqanlarının astagəlliyi o dərəcədə güclü idi ki, məhşur ictimai xadim, xeyriyyəçi və sənayeçinin belə vacib müraciəti yalnız təxminən 9 aydan sonra – 1902-ci il avqustun 19-da dumaya məruzə edilmişdi (1, v. 81 arx.). Şollarda qazılmış quyuların su verməsi Lindleyin haqlı olduğunu sübut etdi. Yeraltı suyun həcmi Bakının işməli suya olan ehtiyacından on dəfə artıq idi. Uzun sürən və çoxsaylı cəhdlərdən sonra 1910- cu ildə imperiyanın nazirlər şurası Bakı şəhərinə Şollar- Bakı su kəmərinin çəkilişi üçün ümumi həcmi 27 milyon rubl və 13,5 milyon rubl olmaqla iki istiqraz buraxmağa icazə verir. “Sonralar bu pul kifayət etmədiyindən 1915-ci ildə daha 12 milyon rubl borc almalı olmuşdular” (bax: 6).

1916-cı ilin sonuna doğru dünyada ən uzun (təxminən 190 km) su kəməri olan – Şollar–Bakı su kəmərinin tikintisi başa çatdı. “Tikintinin getdiyi bütün müddət ərzində (təxminən 6 il- H.H.) Bakı idarəsi 35 iri müqavilə bağlamış və 170-dən çox sifariş etmişdir... 1917-ci il yanvarın 21-də Bakı şəhərində, Krasnovodsk küçəsində (indiki Səməd Vurğun-H.H.) ilk su göründü, sonrakı gün isə Şollar-Bakı su kəmərinin baş inşaatçısı U.Lindley, Bakı şəhər rəisi L.Bıç və çoxsaylı rəsmi şəxslər,qonaqlar və mətbuatın iştirakı ilə Şollar suyunun şəhərin Şamaxı yolunun arxasında yerləşən baş təzyiq rezervuarına buraxılışını həyata keçirdi (7) . Bəzi məlumatlara görə, bu şərəfli missiya məhz H.Z.Tağıyevə olunmuşdur. Lakin o, bu şərəfi böyük lütfkarlıqla Lindleyə güzəştə getmişdir.

U.Lindley yerinə yetirilmiş işlərin möhtəşəmliyini xatırlayaraq, etiraf edirdi ki, “təkcə Qərbi Avropada 35 şəhərdə mən su kəməri və kanalizasiya şəbəkələri tikmişəm. Lakin mənim qismətimə indiyədək bu su kəməri kimi texniki cəhətdən möhtəşəm və belə çətin iş düşməmişdir” (7). Bu, dahi və çox istedadlı su mühəndisi çoxdan həyatda yoxdur (U.H.Lindley 1917-ci ilin sonunda vəfat etmişdir; onun vəfatı Bakı ictimaiyyəti və mətbuatı tərəfindən çox böyük hörmət və minnətdarlıqla qeyd olunmuşdur – H.H.), Tağıyev də Lindleydən sonra o qədər də çox yaşamadı. Lakin Böyük Azərbaycanlının – Hacıның dediği kimi, əzəmətli Şahdağın ətəklərindən gələn tərtəmiz bulaq suyu indiyədək bəkililərə və hətta bircə günlüyə bu Küləklər Şəhərinə gələn hər kəsə xidmət edir. Hacı haqqında xatirələr o qədr güclü və möhtəşəmdir ki, el yaddaşı və dili hətta Şollar-Bakı su kəmərinin bütün çəkilişini onun adına çıxır.

İstifadə olunmuş qaynaqlar və ədəbiyyatın siyahısı

1. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики, ф. 389, оп. 7, д. 13.
2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. 4-cü cild. Bakı, Elm, 2007.
3. История Азербайджана. В 3-х тт. Т. 2. Баку, 1960.
4. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859 гг.). Баку, Элм, 1999. 196 с.
5. Xanəliyev V. Bakı şəhərinin su təchizatı tarixi (XIX əsrin ikinci yarısı –XX əsrin 70-ci illəri). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1994, 24 s.
6. <http://www.regionplus007.ru/arxivles/view/5513>
7. <http://www.baku.ru/enc-show.php&id=56246&cmm-id=276>

Hacı Həsənov

**H.Z.TAĞIYEV – ŞOLLAR-BAKİ SU KƏMƏRİNİN TİKİNTİSİNİN BAŞLICA
TƏŞƏBBÜSKARI**

XÜLASƏ

Məqalədə XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı və onun qəsəbələrinin su təchizatı tarixinin bəzi məsələləri araşdırılıb. Burada indiyədək az məlum olan qaynaqlar əsasında Azərbaycanın böyük məsenatı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin su təchizatının yaxşılaşdırılmasında rolunun işıqlandırmasına cəhd göstərilir.

Гаджи Гасанов

**ГАДЖИ ЗЕЙНАЛАБДИН ТАГИЕВ – ГЛАВНЫЙ ИНИЦИАТОР
СТРОИТЕЛЬСТВА ШОЛЛАР-БАКИНСКОГО ВОДОПРОВОДА**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются некоторые вопросы водоснабжения городе Баку и его поселков в XIX-начале XX вв. Здесь на основе малоизвестных источников предпринята попытка осветить роль Великого мецената Гаджи Зейналабдина Тагиева в улучшении водоснабжения.

Haji Hassanov

**HAJI ZEYNALABDIN TAGIYEV - THE MAIN INITIATOR OF
CONSTRUCTION OF SCHOLLAR-BAKU WATER SUPPLY**

SUMMARY

The article discusses some of the issues from the history of water supply in Baku and its suburbs in the XIX – early XX centuries. Based on some little-known information sources, attempts to illuminate the role in improving the water supply of the great Maecenas, and the virtue of the Azerbaijani – Haji Zeynalabdin Tagiyev.

ŞOLLARIN SU MƏNBƏLƏRİ HAQQINDA

Ramil NİFTƏLİYEV

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
ramilniftali@rambler.ru*

Dünyada ilk dəfə olaraq Şimali Azərbaycanda (ABŞ-ın Pensilvaniya ştatından 11 il əvvəl) 1848-ci ildə Bibiheybətdə, sonra isə Balaxanıda son elmi nailiyyətlərin tətbiqi ilə ilk neft quyuları qazıldı. Buruq qazma və qazlift kimi yeni texnologiyaları ilk dəfə olaraq sınaqdan keçirildi. Quyuların özüllərinin zərbəstanq üsulu ilə qoyulmasına başlandı. Neft sənayesində ilk dəfə olaraq buxar mühərrikləri tətbiq edildi. Bakıda ilk dəfə olaraq yağlı hudronun krekinqi vasitəsilə benzin və ağ neft istehsal edən sənaye miqyaslı kub qurğusu quraşdırıldı. Neftin saxlanması üçün ilk dəfə polad silindrik çənlər istifadəyə verildi. Bakı elektrik stansiyasının tikintisi zamanı ilk dəfə olaraq 20 min voltluq naqillərin açıq havada ötürülməsi layihəsi həyata keçirildi və s. Görkəmli Azərbaycan maarifçi-demokrati Həsən bəy Zərdabının yazdığı kimi, “...hər tərəfdən buraya kapital və bilik axmağa, keçmiş inzibati sürgün yerində həyat qaynamağa başladı” [1].

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən iri miqyaslı layihələrdən biri də 15 ilə yaxın başa gələn, Avropada ən böyük layihə hesab olunan “Şollar-Bakı” su kəmərinin çəkilməsi oldu. Bu layihənin müəllifi olan ser Uilyam Harleyn Lindley sonralar onun tərəfindən “Avropanın 35 şəhərinə suyun çəkildiyini və “Şollar” qədər texniki cəhətdən nəhəng və çox mürəkkəb işi öhdəsinə götürmədiyini” qeyd edirdi [2, 198].

Bakı şəhərinin içməli suya olan tələbatı həmişə həll olunmaz bir məsələ kimi aktual olmuşdu. Şəhərin Qafqazın ən böyük sənaye mərkəzinə çevrilməsi, burada əcnəbi iş adamların firma və şirkətlərinin yaranması, sürətli urbanizasiya proseslərinin baş verməsi kimi bu və ya digər səbəblər içməli suyun çatışmazlığını ortaya qoyurdu. 1892-ci ildə Bakıda vəba epidemiyasının yayılması [3, 268] ilə əlaqədar olaraq şəhərin bir çox su quyuları su kəhrizlərinin suyunun istifadəsinə qadağa qoyulması vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Bakı şəhər dumasında fəaliyyətə başladığı gün-

dən demək olar ki, bütün iclaslarında su məsələsinin qızğın müzakirələri olurdu [Bax: 4]. Neft sənayeçisi Lüdviq Nobel şəhərə suyun Volqadan çəkilməsi təklifi istər texniki, istərsə də kommersiya baxımından qeyri-mümkün idi. Şəhər dumasının 1892-ci ilin 24 fevral tarixli iclasında növbəti dəfə Kürdən suyun çəkilməsi məsələsinin qaldırması müəyyən canlanmaya gətirib çıxartdı [4, v. 24]. Su kəmərləri üzrə mühəndislər – Moskvadan Altuxov, Parisdən Dümon və Tiflisdən Royt Bakı dumasına Kür suyunun şəhərə gətirilməsinə dair üç layihə təklif etdilər [Bax: 5]. Lakin bu layihələr Daxili İşlər Nazirliyinin Sankt-Peterburqdakı Texniki-İnşaat İnstitutu tərəfindən bir sıra texniki qüsurlarına və smeta xərclərinin düzgün hesablanmadığına görə rədd edildi [6, 30-31].

1893-cü ildə dəniz suyunun (sutkada 30 min vedrə^{*} olmaqla) təmizlənərək şəhərə verilməsi, suyun kənardan gətirilməsi məsələsini bir müddət təxirə saldı. 1899-cu ildə 70 min vedrə dəniz suyunu təmizləyən qurğusun bir qədər gec fəaliyyətə başlaması [6, s.34-35] suyun bir vedrəsinin qiymətini 3/4 qəpikdən 1 qəpiyə qədər qalxmasına gətirib çıxardı. Hətta 1899-cu ilin yayında Volqadan gəmilərlə vedrəsi 1 qəpikdən suyun gətirilməsi məsələsi qaldırıldı [7, 66]. Həmin ilin 10 sentyabr tarixli iclasında işbaz Saruxanovun Kürdən gətirdiyi suyun 1 vedrənin qiymətinin 1,5 qəpiyə satacağını bəyan etməsi (əslində 1 vedrə suyun qiyməti 2 qəpiyə satılırdı) Bakıya kənardan suyun gətirilməsi məsələsini bir daha aktuallaşdırmış oldu [4, v. 49].

1899-cu ilin aprelin 28-də Bakı şəhər dumasında hələ 1880-ci ilin mayında yaradılmış şəhər su təchizatı komissiyasının məruzəsində Kür çayı ilə yanaşı Samur çayından da su kəmərinin çəkilməsi və şəhərdə kanalizasiya işlərinin təşkil edilməsi üçün şəhəri sutkada 3 milyon vedrə su ilə təmin edəcəyi məsələsi həllini tapan texniki layihələrə ehtiyac olduğu bildirilirdi. Bu məqsədlə şəhər duması tərəfindən 70 min rubl kreditin ayrılması haqqında sərəncam verildi. Bakı şəhərində su kəməri və kanalizasiya layihələrini tərtib etmək üçün tanınmış əcnəbi mütəxəssislərdən Sterker, Dümon və Lindleyə müraciətlər göndərildi [6, s.37]. Bakı şəhər duması bir az əvvəl dumanın nümayəndəsi Smolenskini 1899-cu ilin aprelin 4-dən 11-dək Odessada keçirilən Rusiya su mühəndislərinin dördüncü

^{*} 1 vedrə = 12,5 litr

qurultayına Avropadan qoşulan ser Uilyam Lindleyi Bakı şəhərinə su çəkilişi üçün dəvət etməyə göndərmişdi. Mühəndis Lindley “onun şərtləri qəbul olunarsa Kür və Samur çaylarından su kəmərlərinin şəkilişi, şəhərin kanalizasiyasının qurulmasına razılıq verəcəyini” bildirmişdi [6, 37].

1899-cu ilin oktyabrında Bakıya gələn ser U.H.Lindley dərhal işə başladı. Vaxt itirmədən geoloq və mühəndislərin tədqiqat işlərinin nəticələri ilə tanış olan Lindley, müvafiq layihələrin işlənilməsi məqsədilə təklif olunan məntəqələrə, yəni ilk növbədə Samur çayına yola düşdü [6, 38]. Kür çayı barəsində onun hələ Tiflisdə olduğu zamanlardan (1895-ci ildən) məlumatı vardı. Ona görə də əsas diqqətini Samur çayı ətrafında mərkəzləşdirən Lindley oktyabrın 20-dən işlərini məhz bu istiqamətdə qurdu. On gündən çox davam edən axtarışlardan sonra Lindley su təchizatı üzrə Bakı şəhər komissiyasının noyabrın 4-də şəhər başçısı Fon der Nonne, idarə üzvləri M.A.Belyavski, A.Q.Ayvazov və V.S.Smolenski, komissiya üzvləri M.A.Unanov, A.Q.Vaçeyans, F.b.Vəzirov, V.İ.Qurdov, H.Z.Tağıyev, İ.P.Markarov, İ.V.Qoslavski, şəhər kimyaçıları S.U.Paşkovetski və A.N.Sokolovun iştirakı ilə keçirilən iclasında hesabat məzuzəsi ilə çıxış etdi. Lindley çıxışında göstərirdi: “Mən digər üç mühəndis Enqliş, Dürqam və Şoll, həmçinin idarə üzvü Smolenski Qubaya çatan kimi Quba çayını tədqiq etdikdən sonra Alpan çayını keçməklə Qusar çayı axını ilə Əniğ kəndinə, oradan Sudur, Xuluq və Tahircal kəndlərinə, Sudur çayı axını ilə Zuxul kəndinə və Samur çayına, Samur çayı axını ilə Axtıya və bir qədər də yuxarı Kaka kəndinə qədər gedərək, geriye Zuxuldan Həzrə, Yasab, Hil, Gündüzqala istiqamətində Qusara qayıtdıq. Qubadan yenə Rustov və Qonaqkənd, 10 verst yuxarı geriye isə Vəlvələ çayın axını ilə Vəlvələ poçt stansiyasına, oradan Dəvəçi, Qızılburun və Xıdırzindəyə, Göləzi stansiyasından dəmir yolu ilə Bakıya qayıtdıq” [8, v. 30-31]. Axtarışlar nəticəsində Alpan çayı ərazisində su bulaqlarının, Qusardan Əniğ çayı istiqamətində bir sıra yerlərdə 6 min funta qədər qalınlığı olan çınqıl yatağının, yəni təbii su təmizləyicisinin, Sudur çayı vadisində çoxsaylı bulaqlar və böyük su mənbələrinin olduğu müəyyən edildiyini, Samur çayına gəldikdə bu çayın yuxarı axarında suyun miqdarının 30 kub metr / saniyə olduğu və Bakı şəhərinin yalnız 3 faizini təmin edəcəyini göstərən Lindley duma üzvlərini təmiz suyun axtarışlarını davam etdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu onun tərəfinfən əldə etdiyi dəlillərlə inandırmağa çalışırdı

[8, v. 31-31 arx]. Komissiyanın təkidi ilə Samur çayından su kəmərinin çəkilməsi məsələsini şərh edən Lindley bunun böyük texniki çətinliklərlə 15-16 milyon rubla başa gələcəyini göstərirdi.

Su təchizatı üzrə Bakı şəhər komissiyasının 1899-cu ilin noyabrın 12-də keçirilən iclasında Lindley ikinci dəfə idarə üzvü Smolenski və mühəndis Şolla birlikdə su axtarışına çıxdığını və Xudat stansiyasından Vələmir kəndini keçməklə Xəzər dənizi sahilinə, oradan geriye Xudata qayıdaraq Şollar və Qullar kəndləri ərazisini nəzərdən keçirdikdən sonra Xudat və Xaçmaz stansiyaları arasında qalan əraziləri tədqiq etdiyini bildirdi. Xudat stansiyası və Vələmir kəndi ərazisində Müşkür meşə sahəsində 10-11 dərəcəlik təmiz su axınının və dəniz sahilində iki sajen * dərinliyində təmiz su quyusunun tapılması buralarda böyük su yatağının olmasına onda qəti əminlik yaratdığını söyləyən Lindley Şollar kəndinin iki verstliyində** aşkar olunmuş böyük su mənbəyinin onun təxminlərini reallığa çevirdiyini böyük sevinc və ruh yüksəkliyi ilə komissiyanın nəzərinə çatdırdı. “Düzən ərazidə çox da dərin olmayan yarıqdan axan bulaqlar bütöv bir çay əmələ gətirir” deyən Lindley “belə su mənbəyinin Qullar kəndinə gedən yolda Fərzəli oba kəndi yaxınlığında, həmçinin səkkiz belə su mənbəyinin Xudat və Xaçmaz stansiyaları arasında qalan ərazilərdə də olduğunu” təsdiqləyirdi [8, v.38-38 arx].

Lindley vaxt itirmədən tezliklə yoxlama qazma işlərinin aparılmasına nail olmaqla özünün öncədən fikirləşdiyi planlarını reallaşdırmaq niyyətində idi. Lindleyə görə “Qafqaz dağlarının şimal yamaclarının sel suları ilə yuyulması nəticəsində və çoxlu xırda çayların deltalarının yaratdığı geniş bir düzənlik mövcuddur. Onların yaratdığı qatlar dənizə tərəf meyli olmaqla, əsasən su keçirici qum və çınqıldan ibarətdir. Bu qatların arasını gil pərdəsi tutur. Bütün bunlar bir yataqda, yaxud da ayrı-ayrı təbəqələr şəklində dağlardan dənizə doğru hərəkət edən güclü bir yeraltı axının olduğundan xəbər verir. Şahdağ dağ massivi üzəri güclü təbəşir çöküntüsü ilə örtülmüş Yuri formasiyasına aiddir. Yay mövsümündə suyun əksər hissəsini verən Şahdağın şimal yamacı Samur çayını, həmçinin ətrafdakı bir çox kiçik çayları və bulaqları su ilə təmin edir” [8, v. 31 arx.]. XX əs-

* 1 sajen = 2,48 m

** 1 verst = 1,067 km

rin 20-ci illərində burada aparılan geoloji tədqiqatlar da bunu bir daha təsdiq etmişdi [7, 28]. Quba qəzasında aparılan tədqiqatlara böyük maraq göstərən, şəhərin su təchizatı işini qaydaya salmaq üçün daim fəallıq göstərən H.Z.Tağıyev su təchizatı üzrə Bakı şəhər komissiyasının 1899-cu ilin noyabrın 17-də keçirilən iclasında Xudat və Xaçmaz stansiyaları arasında qalan ərazilərə Lindleyin də iştirakı ilə baxış keçirməsini təklif etdi. H.Z.Tağıyevin bu təkilfini qəbul etməyən komissiya üzvləri müzakirə olunan məsələnin mövzunu başqa səmtə yönəldə bildilər [8, v. 41-45 arx.].

Lindley özünün apardığı tədqiqatlarının nəticələrinə inanırdı və ona görə də böyük həvəslə layihələrin hazırlanması işinə başladı. Şollardan bir butulka bulaq suyu ilə Bakıya qayıdan Lindleyin su təchizatı üzrə komissiya üzvlərinin qarşısında etdiyi növbəti çıxışında yoxlama qazma işlərinin aparılması üçün əlavə 150 min rubl lazım gələcəyini bildirməsi böyük çaxnaşmaya səbəb oldu. Çıxışında gözlənilməz məbləğlərdən bəhs olunduğundan komissiya üzvlərinin bir qismi üzvlükdən imtina edəcəyini belə bəyan etmişdilər. Lindleyin əlini yelləyərək iclası tərk etməsi komissiya üzvlərinin narazılığına səbəb olmuşdu [9]. Bakı şəhər dumasının növbəti 1899-cu ilin 7 dekabr tarixli iclasında isə Lindleyin “yoxlama qazma işlərinin aparılması üçün əlavə 150 min rubl lazım gələcəyini” və bu məbləğ ayrılmadığı halda işlərin yarımçıq qalacağına bildirməsi дума üzvlərini fikrindən daşınmağa vadar etmişdi [Bax: 4, v. 56-60]. Lakin bu məsələ hələ də açıq qaldığından, Lindleylə müqavilə bağlanmadı [6, 38]. Həmçinin bütün idarə işçilərinin daxil edildiyi su təchizatı üzrə komissiya Lindleyə onun özü üçün tərtib etmiş olduğu layihədə nəzərdə tutmuş olduğu məbləğin $\frac{1}{4}$ hissəsini, yəni 9 min rublu ödəməyi qərara aldı. Lindleyin təklifi ilə onun tərəfindən tövsiyə edilmiş işçilərdən ibarət yaradılmış su kəmərləri çəkilişi üzrə xüsusi büro Samur-Bakı su kəmərinin çəkilməsini təşkil etmək məqsədilə niverlirləmə (yer səthi nöqtələrinin nisbi yüksəkliyinin təyin edilməsi) işlərinə göndərildi [10].

Bu vaxt Praqa şəhərinin kanalizasiyasının tikintisinə rəhbərlik edən Lindley Bakıdakı işini yarımçıq qoyaraq geri qayıtmalı olmuşdu. 1900-cü ilin sentyabrında su təchizatı üzrə komissiya Lindleyə işlərini davam etdirmək üçün Bakıya gəlməsini təklif etdi. O, özünün xəstələndiyini və atasının dünyasını dəyişdiyini bildirməklə, vaxtını uzatmağa “layihənin qiymətini qaldırmağa” çalışırdı. Nəhayət, “komissiyanın fevralın 1-də Ba-

kıya gələrək, şəhərlə üzlüşmək” haqqındakı məktubundan sonra Lindley şəhər başçısına, komissiyanın iclasında da müzakirəyə qoyulduğu cavab məktubunu yazdı. Məktubunda layihənin qəbul olunmamasından narahatlığını bildirən Lindley buna görə komissiya üzvlərini günahlandırır [10]. Bununla belə Lindley Samur-Bakı su kəmərinin çəkilməsi üzrə layihənin tərtib olunmasını Çarlz Şolla tapşırıldığını və bunun üçün onun təlimatlandırıldığı haqqında teleqram yazmaqla şəhər idarəsinin və komissiyanın gözünü yolda qoymuş oldu [11]. Belə olan təqdirdə su təchizatı üzrə komissiyanın 1901-ci ilin aprel 19-da keçirilmiş iclasında iclas sədrinin şəhər hüquq məsləhətxanasının təqdim etdiyi Lindleyin şəhərlə bağlanan müqavilənin bilərəkdən pozduğu haqqında məruzəsi dinlənildi. Məruzə Lindleyin ona təyin olunmuş müddətdə, yəni aprel 1-ə kimi, Samur-Bakı və Kür-Bakı su kəmərlərinin çəkilməsi barəsindəki layihələrin tərtib edilmədiyini, hətta yeraltı suların axtarışını belə başa çatdırılmadığı üzərində qurulmuşdu [11].

1901-ci ilin mayın 10-da Bakıya qayıdan Lindley Samura gedərək işlərin gedişi ilə maraqlandı. Lindley iyun ayında keçirilən iclaslarda mühəndisləri ilə birlikdə su təchizatı üzrə komissiya qarşısında izahat xarakterli çıxışını etdi. Onun geniş çıxışı komissiya üzvlərində layihə üzrə işlərin müvəffəqiyyətlə icra edilməsi haqqında təəssüratlar yaratdı. İclaslarda baş tutan debatlarla komissiya üzvləri ayrı-ayrılıqda Bakı şəhər dumasına Samur çayında aparılan işlərinin və yeraltı suların axtarışlarının davam etdirildiyi haqqında məruzə etməyi qərara aldılar. Komissiya üzvləri Lindley tərəfindən qazma işlərin görülməsi üçün 30 min rubl (bütövlükdə bu qazma işinin görülməsi 500 min rubla başa gələcəkdi) ayırmağı dumadan xahiş etdilər. Duma komissiyasının bu xahişini rədd etdi və Samur çayında aparılan işlərin və yeraltı suların axtarışlarının başa çatdıracağı təqdirdə 25 min rubl ayıracağını bildirdi [6; 12].

Nəhayət, Lindley 1901-ci ilin iyunun 23-də Bakı şəhər duması ilə müqavilənin bağlanmasına nail oldu. Müqaviləyə görə Lindley işlərin davam etdirilməsi üçün 35 min rubl ayrılırdı [6, 38]. Müqavilədə axtarış işlərinin Şəhər idarəsinin də marağında olduğu Samur-Bakı, Kür-Bakı su kəmərlərinin çəkilməsi və şəhərin kanalizasiyasının tikintisi nəzərdə tutulurdu. Bu məsələnin Şəhər idarəsinin 1901-ci ilin sentyabrın 12-də keçirilən iclasında müzakirəyə çıxarılmasına baxmayaraq [4, v. 63-64], Lindleyi

yalnız və yalnız Şollar suyu maraqlandırır. H.Z.Tağıyev iyun ayında (Lindleylə Şəhər duması arasında müqavilə bağlandıqdan sonra) Şəhər idarəsinə məktubla müraciət edərək mühəndis Lindley tərəfindən bulaq suyunun axtarışına öz hesabından 25 min rublun ayıracağını bildirdi, əgər axtarışlar qənaətbəxş olarsa və yaxud bulaq suları şəhərin tələbatını ödəyəcəkdisə, şəhər onun pulunu geri qaytarmalı idi, əks təqdirdə Tağıyev bütün bu xərcləri öz üzərinə götürürdü. Bakı şəhər dumasının həmin ilin oktyabrın 9-da keçirilən iclasında məhz bu məsələ, yəni “H.Z.Tağıyevin 25 min rublun şəhərə suyun gətirilməsi məqsədilə Quba qəzasında bulaq suyu axtarışlarının aparılmasına verməsi təklifi” müzakirə olundu. Müzakirədə söz alan Antonov bulaq suyunun axtarışı məsələsinin duma tərəfindən, bunun 25-30 min rubl vəsait tələb edəcəyi ilə bağlı olaraq deyil, əsas məsələdən yayınmaması üçün imtina edildiyini və Tağıyevin təklifinin müqavilənin icrasına heç bir maneçilik törətməyəcəyinə inandığını bildirdi. H.b.Zərdabi və Ə.b.Topçubaşov Şəhər idarəsinin məruzəsində su təchizatı üzrə komissiyanın “şəhər bulaq sularından istifadə edəcəyi təqdirdə Tağıyevə bu pulun qaytaracağını təsdiq edən” qərarın mütləq olmasını bəyan etdilər. Digər üzvlər tərəfindən də həmçinin H.Z.Tağıyevin bu təklifi təqdirəlayiq hesab olundu [4, v. 65-65 arx.]. H.Z.Tağıyevin bu təklifi Lindleyin Şollar suyunun Bakıya çəkilməsi ilə bağlı olan tərəddüdlərini aradan qaldırmış, onun qətiyyətliliyini artırmış oldu.

Lindley işlərini əvvəlcədən nəzərdə tutduğu qaydada həyata keçirməyə başladı. Axtarış işlərinin aparılması üçün bütün məsrəflərin müqaviləyə görə şəhər hesabından ödənilməsi qərara alınmışdı. Suyun analiz edilməsi üçün iki laboratoriya təşkil olundu. Bunlardan birincisi kimyəvi analizlər üçün Qusarda, ikincisi isə bakterioloji analizlərin aparılması üçün Kür çayı sahilindəki Ərəbşahverdi kəndində açıldı [6, 38].

Mühəndis Çarlz Şoll Şahdağın ətəklərində yerləşən geniş ərazinin işlənilməsi üçün yaradılan geoloji ekspedisiyasının rəisi təyin olundu. Xudatda qızdırma xəstəliyinə tutulan Şollun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya ağır yüklü at arabaları ilə nəzərdə tutulmuş bölgəyə gələrək işə başladı. 1902-ci ilin yanvarın 12-dən 30-dək 17 yerdən analiz olunmaq üçün su nümunələri götürüldü. Yanvarın 12-dən 16-dək Axtıçaydan, Usuxçaydan, 24-də Qusarçayın yuxarı axarından 3 yerdən, yanvarın 27-də Həzrə kəndi ərazisində iki yerdən, yanvarın 28-də Həzrə və Zugul çaylarından və habelə bu çayların

Samura töküldüyü yerlərdən, yanvarın 29-da Samurun Zeyxur kəndi yaxınlığındakı axarından, Qullar kəndi yaxınlığındakı axarından, Hacıfərəcoba və Şollar bulaqlarından götürülən nümunələr yoxlanılmaq üçün laboratoriyaya göndərildi [13, v. 31, 33 və 38 arx.]. Lindley 1902-ci ilin aprelin 1-də Şollarda axtarış işlərini qurtarmalı [12], 1902-ci ilin oktyabrın 1-də Samur və Kür çaylarından su kəmərlərinin və habelə şəhərin kanalizasiyasının tikintisi haqqındakı layihələrini hazırlayaraq başa çatdırmalı idi.

1902-ci ilin aprelin 1-də Şollun yerinə təyin olunmuş digər mühəndis Ştrenq (aprelin 5-də) komissiya qarşısında ilkin axtarış işlərinin hələ başa çatdırılmadığı haqqında məlumat verdi. Lindleyin ona “əgər şəhər işlərinin davam etdirməsinə icazə verməzsə, onda bütün əldə etdiyi göstəricilərlə Frankfurta qayıtmasının” məsləhət görməsini Ştrenq tərəfindən komissiya qarşısında səsləndirilməsi, komissiyayı ciddi tədbirlər görməyə vadar etdi. Belə ki, komissiya tərəfindən tezliklə kəmərlərin çəkilişi üzrə buronun bağlanması və Lindleyin işçilərinə maaşların verilməməsinə qərar verildi. Lindley işləri yarımçıq qoymayaraq, onunla bağlanmış müqavilənin şərtlərinə əməl edilməsinə “dəvət” olundu [14].

1902-ci ilin avqustunda yeni təyin olunmuş Bakı şəhər başçısı A.İ. Novikovla birlikdə Bakıya gələn Lindley tezliklə Su kəmərlərinin çəkilməsi üzrə komissiya qarşısında hesabat verilməsi üçün həmin ayın 20-də çağırılmış iclasa dəvət olundu. Su kəmərlərinin çəkilməsi üzrə komissiyanın sədri iclası açıq elan edərək şəhər idarəsinin və şəhər dumasının fəvqəladə iclasında ediləcək məruzəsini oxudu. Məruzəyə görə şəhər idarəsi şəhər dumasına Samur və Kür çaylarından su kəmərlərinin çəkilməsi layihələrinin hazırlanması üçün ayrılmış 35 min rubldan 9 min rublu bu işlərin həyata keçirilməsinə, 10 min rubl axtarışların aparılmasına görə Lindleyə ödənilməsinə, 10 min rublu su kəmərləri bürosu işçilərinin əmək haqqı, 1 500 rubl və 1000 rubl bakterioloji tədqiqatlara, 10 000 rublu evlərin kirayəsi haqqı kimi verilməsinə, bundan əlavə torpaqaltı işlərin davam etdirilməsi üçün 20 000 rubl lazım gəldiyini bəyan etdi. İclasda iştirak edən Lindley onun tərəfindən aşkarlanan su mənbələrinin suyunun mühəndis Konridinin vaxtilə Bakı ətrafında üzə çıxardığı su mənbələrinin suyundan həm keyfiyyət və həm də kəmiyyət cəhətdən müqayisə olunmaz dərəcədə fərqləndiyini göstərirdi. Benkendorfun “Şollar su mənbəyi ilə əlaqədər əldə olunan məlumatlar azlıq təşkil etmirmi?” sualına Lindley

“mənə Kür və Samurla əlaqədar iki layihənin hazırlanması tapşırılmışdır, Kürlə bağlı əldə olunan nəticələr acınacaqlıdır, Samurdan Bakıya 200 verst uzunluğunda su kəməri ilə isti su alacaqsınız” cavabını verdi [15].

Dumanın həmin gün axşam saat 7.30-da başlanan, çoxlu sayda kənar adamların iştirakı ilə keçirilən iclasında Şəhər idarəsinin bulaq suyunun axtarılmasına 165 min rublun ayrılması haqqındakı smeta layihəsi oxunulan zaman onun ayrı-ayrı bəndləri ilə bağlı qızgın müzakirələr başlandı. Üçüncü dəfə yeraltı su haqqında danışdığına görə üzr istəyərək Lindley “onun vəziyyətinin həkimin xəstəyə həna lazım olduğu halda, xəstənin tir-yək tələb etməsinə oxşayır” dedi. “Əgər Allahın sizə bağışladığı yer altından axan bulaqları, təbii süzgəcləri göstərməsəm, onda özümü cinayətkar hesab etmiş olaram, səhvlərinizə görə gələcək nəsillər qarşısında cavabdeh olmaq istəmirəm. Tərəfimdən göstərilən bulaqlar daim 7 milyon vedrə* təmiz su verə bilər və bu miqdarı gələcəkdə artırmaq olar. Bulaqların suyu yayda da qışdakı kimi soyuqdur. Cudluğu nə aşağıdır, nə də yuxarı Kəmərlərin təhlükəsizliyinə gəldikdə, seysmik hadisələr kəmərləri zədələyə bilər. Lakin bundan fərqli olaraq, Kürdən çəkilən su kəməri vulkanların olduğu ərazilərdən keçdiyindən zəlzələyə daha tez məruz qala bilər”. Nəhayət, Lindleyin çıxışına münasibət bildirən duma üzvləri Bakının ehtiyat kapitalından 135 min rubl məbləğində pulun şimal, 18 min rublun cənub su mənbələrinin axtarılmasına yönəldilməsinə qərar verdi və böyük səs çoxluğu ilə Şəhər başçısı A.İ.Novikovdan Tiflisə gedərək Qafqazın Baş rəisi qarşısında bəhs olunan məsələnin qaldırmasını xahiş etdi [16].

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu iclasda Lindley böyük tənqidlərə və təpkiyə məruz qaldı. Lindleyin çıxışları yenə də iclas iştirakçılarının bəhs olunan layihələrlə bağlı suallarını cavablandırmış oldu. İclas üzvlərinin ən fəal iştirakçılarından biri hesab olunan H.Z.Tağıyev həmin iclasda çıxışında “əgər mən Lindley olsaydım çoxdan Bakını tərk etmişdim” demişdi. İclasda söz alan Lindley “Siz ingilis buldoqlarını tanımırırsınız. Mən ingilis buldoquyam. Onları kəssələrdə dişi ilə tutduqlarını buraxmırlar. Mən Bakıdan bu cür yapışmışam. Bakıya su verəcəyəm. Özü də yaxşı su... . Mən sizə qulluq etmirəm və sizin üçün işləmirəm. Mən kasıb bakılılara su vermək istəyirəm. Siz bu işi məhv edə bilməzsınız” söylə-

* 1 vedrə=12,5 litr.

mişdi [17, 104-105]. Lindley çıxışında “Avropanın Frankfurt, Paris kimi bu və ya digər böyük şəhərlərinin çoxunun bulaq suyuna nail olmaq üçün hər şeyi qurban verməyə hazır olduğunu” xüsusi olaraq qeyd edirdi [18]. Lindley “Bakı şəhərinin su təchizatı” mövzusunda məruzəsində göstərirdi: “Çoxlu şəhərlərin su təchizatı ilə bağlı məsləhətləşmələrim olmuşdur. Heç bir yerdə yeraltı suyun keyfiyyətinin bulaq suyunun keyfiyyəti ilə eyni olduğunu görməmişəm. Həm də birinci dəfə görürəm ki, axar çayın suyu bulaq suyuna bərabər tutulur. Bu günə kimi heç bir şəhərə kəmərlə bulaq suyunun çəkilməsi, çay suyundan ucuz başa gəlməmişdir. Bu hadisənin yalnız Bakıda şahidi ola bilərik” [19, 7 və 8].

Bütövlükdə çay əmələ gətirən Şolların su mənbəyini gördüyünü, onun suyundan içdiyini qeyd edən Bakı şəhər başçısı A. Novikov Lindleyin layihəsinin ideyasının çox sadə olduğunu elə Lindleyin özünə istinad edərək göstərirdi: “Siz, dumada Lindleydən Kür və Samur çaylarından suyun çəkilməsini istəyirsiniz. Həm Kürün və həm də Samurun suyunun sücğəcdən keçirilməsi və yuxarı qaldırılması lazım gəlir. Şahdağdan süzülərək gələn tamamilə təmiz yeraltı Şollar suyunu Siz öz axını ilə alacaqsınız. Bu suyun qiyməti Bakıda Kür və Samur suyundan iki dəfə ucuz başa gəlir” [17, 102].

A. Novikov sonra yazırdı: “Sücğəcdən keçirilərək şəhərə gətiriləcək Samur suyunun 100 vedrəsinin qiymətinin 20 qəpiyə, Hil təpəliklərindən süzülərək gələn yeraltı suyun 100 vedrəsinin qiymətinin 10 qəpiyə başa gələcəyini təsdiq edən Lindley Şollar suyunun Hil suyundan baha, Samur suyundan ucuz olacağını sübut etməyə çalışırdı”. Şəhər başçısı elə buna görə də 125 min rublun Hil yeraltı suyunun, 15 min rublun Şolların su mənbələrinin axtarışlarına, 10 min rublun qeydiyyat işlərinin aparılmasına, 30 min rublun isə Samur və Kürdən suyun çəkilməsinin davam etdirilməsinə nəzərdə tutulduğunu və bunun işin xeyrinə olduğunu göstərirdi [17, s. 102].

Lindleyin çıxışlarının onun tərəfindən tərcümə olunduğunu oxucularının diqqətinə çatdıran şəhər başçısı yazırdı: “Tağıyev duma üzvlərini şəhərin xeyrinə Lindleyin dedikləri ilə razı olmalarını ayaq üstə dayanaraq tatar (Azərbaycan-R.N.) dilində ucadan əminliklə müraciət etməsi işi ölü nöqtədən qaldırdı. Mən nəhəng su məsələsinin düzgün yola istiqamət götürdüyünü hiss etməyə başladım. Mən otuz ildə eləyə bilmədiklərini bu iclasda yerbəyer edə bildim” [17, s. 219].

İclasların birində Lindleyə deyəndə ki, “Samurla Şollar arasında olan fərqi nədə görürsüz?” Lindley demişdi: “Samur Şahdağdan torpağın üstü, Şollar da Şahdağdan süzülərək yerin təki ilə axır. Şollar on iki verst torpağın altında Allahın özü tərəfindən süzgəcən keçirilmiş təmiz bulaq suyudur” [17, 103]. Bu çıxışından sonra Şollar böyük maraq kəsb etməyə başladı. Nəticədə, yeni Şəhər başçısının Lindley tərəfindən axtarış işlərinin 1902-ci ilin iyulun 2-nə kimi uzadılması və layihələrin 1903-cü ilin yanvarın 15-də təhvil verilməsi haqqındakı təklifi dumanın iclasında böyük səs çoxluğu ilə qəbul olundu [14].

Bununla da, Lindley böyük çətinliklə də olsa bulaq suyunun axtarılması işinə başlamağa nail oldu. Onun tərəfindən axtarışlar 1902-ci ilin iyunundan 1903-cü ilin martına kimi davam etdi. 1903-cü ilin payızında Lindley nümayəndələri mühəndislər Durqam və fon Pfiffer vasitəsilə Kür çayından su kəmərinin çəkilməsi haqqında tərtib etdiyi layihəni Bakıya göndərdi. Lindley Şollardan su kəmərinin çəkilməsi ilə bağlı layihənin tərtib edilməsini və habelə müqaviləni bağlamağı onlara həvalə etmişdi. Müqavilə noyabrın 23-də imzalandı [6, 42]. Su kəməri layihəsinin bir il müddətində axtarış işləri başa çatdıqdan sonra təqdim olunması nəzərdə tutulurdu. Xüsusi danışıqlar aparıldıqdan sonra qazma işləri fransız qazma cəmiyyəti olan Xartsizskiyə tapşırılmışdı.

1904-cü ilin fevralın 3-də Lindleyin rəhbərliyi altında Şollarda sınaq qazma işlərinə başlandı. Birinci quyu Xudat stansiyasının 5 verstliyində Şollar bulaqlarının yaxınlığında qazıldı. Fransız qazma cəmiyyəti ləng işləyirdi. Büronun Bakının su təchizatı idarəsinin rəisi H.D.Əmirova aprelin 12-nə ünvanladığı məktubunda ekspedisiyaya Şollardan iki yerdən, Fərzəlioba kəndi yaxınlığında bir yerdən Qubalı və Həsənqala kəndləri ərazisində dörd yerdən, Ləcətoba və Susay kəndləri ətrafında, bütövlükdə 10 yerdən yoxlama axtarış işlərinin aparılması təklif olunmasına baxmayaraq, işlərin ləng həyata keçirildiyi haqqında məlumat verilirdi [20, v.11]. May ayına kimi cəmiyyət tərəfindən cəmi 4 buruq quyusu qazılmışdı. İşlərin ləng icra edilməsindən xəbər tutan Lindley Su təchizatı üzrə komissiyaya işi fransız cəmiyyətindən alınaraq qazma işlərinin təsərrüfat üsulu ilə davam etdiriləcəyini bəyan etdi. Qazma işlərini yerində yoxlayan komissiya Bakı şəhər dumasının və Bakı şəhər idarəsinin 1904-cü ilin iyunun 4-də keçirilən iclasında məruzə etdi. Bundan sonra Şollar və ətraf

ərəzilərdə aparılan qazma işləri dayandırılması haqqında qərarı verildi və iyunun 5-də fransız cəmiyyəti işlərini dayandırılmalı oldu [20, v.11].

Qazma işlərinin dayandırılmasının digər səbəbi Rusiya-Yaponiya müharibəsinin başlanması oldu ki, bu da şəhərin su təchizatı məsələsini ikinci plana atdı. Müharibənin gedişində Rusiyada başlamış coşğun inqilabi hadisələr isə Bakı su kəmərinin tikintisi mələsinin həllini bir neçə il də ləngitdi. Bu zaman ser Uilyam Harleyn Lindley Amsterdamda, Hamburqda, Helsəndə, Xanadda, Lorzda, Peştdə, Praqada, Varşavada, Buxarestdə və Xorvatiyada su kəmərləri, sututarlar, suelektrik stansiyaları, kanallar, su-nasos stansiyalarının layihələşdirilməsi və inşası ilə məşğul idi.

1907-ci ilin sonlarında Bakı şəhər dumasının iclasların birində yenə də Bakı şəhərinin su təchizatı məsələsi müzakirə obyektinə çevrildi. Ona görə də Lindley yenidən Bakıya dəvət olundu [21, 16]. Bakı şəhər idarəsinin başçısı Rayevski 5 aprel 1908-ci il tarixli məktubunda Şollarda buruq - qazma işlərinin başa çatdırılmasını Lindleyə həvalə edilməsindən bəhs olunurdu. Məktubda “buruq işlərinin Lindley tərəfindən icra etdirilməsinə ümid etdiyi” bildirilirdi [22, 136-136 arx.]. 1908-ci ilin sonuna kimi bütün axtarış işlərini başa çatdıran Lindley 1909-cu ilin martın əvvəllərində Şəhər idarəsinə Bakı şəhərinin Şollardan və eyni zamanda Kür və Samur çaylarından su kəmərlərinin çəkilməsinin əsas ilkin layihələrini təqdim etdi [7, 67].

1909-cu ilin mart ayın 15-dən 22-nə kimi Tiflisdə Rusiya su kəmərləri işçilərinin 9-cu qurultayı keçirildi. Dəvət olunanlar arasında Lindley də vardı. Bu qurultayda “Bakı şəhərinin su təchizatı haqqında” mövzusunda çıxışında Lindley Şollar bulaqları qrupuna daxil olan suyun miqdarının sutkada 6 milyon vedrə hesablandığını göstərirdi. “Şollardan bir qədər şimalda və cənubda olan bulaqların suyunu buraya əlavə etsək sutkada 12 milyon vedrə miqdarında su olar” deyən mühəndis Şollardan suyun kəmərlə çəkilməsinin böyük səmərə verəcəyini vurğulayırdı. Qurultay Bakı su kəmərinin Şollardan çəkilməsinin məqsədəuyğunluğu barədə qərar qəbul etdi [23, 383-396].

Qurultay başa çatdıqdan sonra Lindley Bakıda Texniki cəmiyyət nümayəndələri və şəhər duması üzvlərinin qarşısında da çıxış etdi. Dövrün tanınmış mühəndisinin “Şollarda illərlə aparılan tədqiqatların burada bol suyun olduğunu və bu suyun şəhərin tələbatını artıqlaması ilə ödəyəcəyi”

haqqındakı müddəaları iclas iştirakçılarını inandıra bildi. “Biz nəhəng su yatağını tapmışıq”- deyən Lindley suyun miqdarının 12 milyon vedrədən 15 milyon vedrəyədək olacağını təsdiqləyirdi [19, 7 və 8].

Duma, nəhayət ki, Bakı-Şollar su kəmərinin çəkilişi barədə çoxdan gözlənilən qərarı qəbul etdi. Qərara görə Bakının və ətrafının yeni su kəmərinin müfəssəl layihələndirmə və inşa işlərinə ümumi rəhbərliyin və nəzarətin mühəndis Uilyam Lindleyə tapşırıldı [13, v. 68-69 arx.]. Şəhər rəhbərliyi Bakı su kəmərinin çəkilişi üçün 23,5 milyon rubl məbləğində dövlət istiqraz vərəqələrinin buraxılması üçün hökumət qarşısında vəsatət qaldırdı.

oktyabrın 6-da 1909-cu il çar

Su kəmərlərinin və suyun müqayisəli qiymətləndirilməsi

Tələb olunan xərclər	Su mənbəyindən şəhərə qədər aparılacaq inşaat işlərinin qiymətləndirilməsi		
	Kür çayı	Samur çayı	Şollar bulaqları
I. Sutkada 3 milyon vedrəlik suasırma tikinti avadanlıqları, metal sifonlar, nasos stansiyalarının və s., habelə sutkada 6 milyon vedrəlik daş su qurğularının dəyəri			
Əsas kapital	14,5 milyon rubl	18,5 milyon rubl	15,5 milyon rubl
Faiz kapitalı və illik ödəniş	1 111 341 rubl	1 339 709 rubl	1 114 143 rubl
İllik istismar	185 400 rubl	88 500 rubl	106 400 rubl
İllik yekun	1 296 741 rubl	1 428 209 rubl	1 220 543 rubl
100 vedrə suyun qiyməti			
şəhərə kimi	14,2 qəpik	15,7 qəpik	13,5 qəpik
şəhərə paylandıqda	18,5 qəpik	20,0 qəpik	17,7 qəpik
II. Sutkada 6 milyon vedrəlik bütün suasırma qurğuların dəyəri			
Əsas kapital	20,5 milyon rubl	23,4 milyon rubl	18,3 milyon rubl
Faiz kapitalı və illik ödəniş	1 602 786 rubl	1 710 959 rubl	1 368 634 rubl
İllik istismar	279 900 rubl	108 800 rubl	154 700 rubl

İllik yekun	1 882 686 rubl	1 819 759 rubl	1 523 700 rubl
100 vedrə suyun qiyməti			
şəhərə kimi	10,3 qəpik	10,0 qəpik	8,4 qəpik
şəhərə paylandıqda	13,0 qəpik	12,7 qəpik	11,1 qəpik
III. Sutkada 9 milyon vedrəlik bütün suşırma qurğuların dəyəri			
Əsas kapital	29,1 milyon rubl	32,3 milyon rubl	27,8 milyon rubl
Faiz kapitalı və illik ödəniş	2 280 950 rubl	2 367 855 rubl	2 106 318 rubl
İllik istismar	410 500 rubl	149 800 rubl	213 800 rubl
İllik yekun	2 691 450 rubl	2 517 655 rubl	2 278 118 rubl
100 vedrə suyun qiyməti			
şəhərə kimi	9,8 qəpik	9,2 qəpik	8,3 qəpik
şəhərə paylandıqda	12,4 qəpik	11,8 qəpik	10,3 qəpik
IV. Sutkada 12 milyon vedrəlik bütün suşırma qurğuların dəyəri			
Əsas kapital	36,0 milyon rubl	39,6 milyon rubl	31,1 milyon rubl
Faiz kapitalı və illik ödəniş	2 829 893 rubl	2 889 529 rubl	2 341 329 rubl
İllik istismar	506 700 rubl	172 100 rubl	262 800 rubl
İllik yekun	3 336 393 rubl	3 061 629 rubl	2 604 129 rubl
100 vedrə suyun qiyməti			
şəhərə kimi	9,2 qəpik	8,4 qəpik	7,1 qəpik
şəhərə paylandıqda	11,7 qəpik	10,0 qəpik	9,0 qəpik

Cədvəl “Şollar-Bakı su kəməri” layihənin müəllifi ser Vilyam Harleyn Lindleyin Tiflisdə keçirilən Rusiya su kəmərləri işçilərinin 9-cu qurultayında etdiyi “Bakı şəhərinin su təchizatı haqqında” mövzusunda çıxışından götürülmüşdür.

II Nikolay məbləği 27 milyon rubla qədər artıraraq bu vəsatəti təmin etdi. Həmin vəsaitin 3,5 milyon rublu şəhərin ehtiyaclarına sərf edilməli idi [24].

Beləliklə, Lindleyin layihəsi əsasında çəkilmiş Birinci Bakı su kəməri mənbəyini Bakıdan 187 kilometr məsafədə - Xaçmaz rayonunun Şollar kəndindəki yeraltı sulardan götürür. “Şollar” mənbəyi 24 artezian quyusundan, eləcə də lay və bulaq sularından qidalanır. “Şollar” suyu 1917-ci

ilin yanvarın 21-22-də Bakı əhalisinə çatdırıldı. Həmin il tarixə “Bakı-Şollar” su kəmərinin açılışı günü kimi düşdü. 1917-ci ildən fasiləsiz fəaliyyət göstərən bu mənbənin məhsuldarlığı demək olar ki, dəyişmədi. “Şollar” ilin bütün dövründə orta hesabla saniyədə 1 270 litr su verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Kaspi” qəzeti, № 212, 1899-cu il
2. Рудольф Гиль, Привет из Баку (Архивные документы сквозь столетия), Nərgiz nəşriyyatı, Bakı, 2014. 388 s.
3. Васильев К.Г., Сегал А.Л. История эпидемий в России. Материалы и очерки. Москва, Государственное издательство медицинской литературы, 1960, 398 с.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, siy. 7, iş 1.
5. Обзор трех конкурсных проектов водоснабжения города Баку из реки Куры, составленных инженерами М.И.Алтуховым, А.Дюмоном и Г.Г. Ройтом. СПб.: Типо-литография Р. Голике, 1894, 77 с.
6. Лукомский Н. К истории Бакинского водопровода // Известия Бакинской городской думы. Часть 1-я. № 9-10, 1915 г., с. 29-43.
7. Эксперты и заключения по захватным сооружениям и водоводу Баку-Шолларского водопровода за время 1923-1928 годы. Баку: Типография III Интернационал, 185 с.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, siy. 7, iş 6.
9. “Kaspi” qəzeti, 7 iyul 1900-cü il.
10. “Kaspi” qəzeti, 24 mart 1901-ci il.
11. “Kaspi” qəzeti, 21 aprel 1901-ci il.
12. “Kaspi” qəzeti, 10 aprel 1902-ci il.
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, siy. 7, iş 14.
14. “Kaspi” qəzeti, 6 yanvar 1903-cü il.
15. “Bakinskiye izvestiye” qəzeti, 21 avqust 1902-ci il.
16. “Bakinskiye izvestiye” qəzeti, 22 avqust 1902-ci il.
17. Записки городского головы Александра Новикова. СПб., типография М.М.Стасюлевича, 1905, 254 с.
18. “Kaspi” qəzeti, 22 avqust 1902-ci il.
19. Водоснабжение города Баку. Баку, типография товарищества Кавказского печатного дела «Каспий», 1909, 14 с.
20. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, siy. 7, iş 16.
21. Баку-Шолларский водопровод. Баку: Типография III Интернационал, 1925, 167 с.
22. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, siy. 7, iş 21.

23. Доклад В.Х.Линдлея О водоснабжении города Баку // Труды девятого русского водопроводного съезда в Тифлисе. 1909. Выпуск 3. Издание постоянного бюро водопроводных съездов. Москва, Типография «Печатное дело».
24. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отдель I. № 38, 5 март, 1910 г. , ст. 374.

Нифталиев Рамиль

ШОЛЛАРСКИХ ВОДНЫХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из острейших проблем в истории Северного Азербайджана на рубеже XIX-XX вв., связанной с водоснабжением г. Баку.

В работе на основе различных источников и материалов, относящихся к исследуемому периоду времени, подробно рассмотрены все этапы подготовки, проектирования грандиозного проекта того периода по водоснабжению крупного города Российской империи и самого крупного на всем Кавказе, каковым являлся г. Баку.

В статье также приводятся ценные сведения из доклада сэра Линдлея В.Х., сделанного им на 9-ом русском водопроводном съезде в Тифлисе в 1909 году.

Niftaliyev Ramil

SHOLLAR'S WATER SOURCES

SUMMARY

The article is devoted to one of the acute problems in the history of North Azerbaijan at the turn of the XIX-XX centuries, related to the water supply of Baku.

In this paper, on the basis of various sources and materials related to the investigated period studied in detail all the stages of preparation, designing the ambitious project on water supply of al the biggest city of the Russian Empire and the biggest on the Caucasus, which was city of Baku.

It also provides valuable information from the report made by Sir H.Lindley on the 9th Russian Water Congress held in Tiflis in 1909.

BAKİ ŞƏHƏR DUMASI ŞOLLAR SU KƏMƏRİ ÇƏKİLİŞİNİN TƏŞKİLATÇISIDIR

Zeynəb QAFAROVA

*A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
«Azərbaycanın yeni tarixi» şöbəsinin a.e.i., t.ü.f.d.*

1878-ci ildə yaradılan Bakı şəhər özünüidarəsi orqanlarının qarşısında duran ən kəskin problemlərdən biri şəhərin su təchizatı idi. Şəhər özünüidarə orqanlarının fəaliyyətə başlanması ərəfəsində Bakıda orta əsrlər dövründə yaradılmış su təchizatı sistemi mövcud idi. Şəhər əsasən 3 su kəməri - kəhriz vasitəsi ilə su ilə təmin edilirdi: «Şah», «Məmmədqulu xan» və «Hüseynqulu xan» kəhrizləri. Onlar şəhəratrafi ərazilərdə yerləşən bulaqlardan çəkilmişdi.¹ Lakin bu kəhrizlərinin çəkilməsi dövründən sonra Bakı ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış və qalmaqda idi. Onun əhali-si kəskin sürətlə artmışdı və artmaqda davam edirdi. Bakı nəhəng sənaye mərkəzinə çevrilmişdi. Şəhərin su təchizatı həlli vacib bir məsələ kimi qarşıda dururdu.

1879-cu ilin sentyabrında Bakı şəhər dumasının iclasında qlasını (duma üzvü – Z.Q.) H.Z.Tağıyev su mənbələrinin axtarışına və gələcək su layihəsinin tərtibinə 1000 rubl ayrılmasını təklif etdi. Duma həmçinin su təchizatı ilə bağlı işlərə rəhbərlik üçün xüsusi komissiya yaratdı.²

Hələ XIX əsrin 70-ci illərinin sonunda elan olunmuş Bakı üçün ən yaxşı su kəmərinin layihələrinin müsabiqəsi nəticəsində 1893-cü ilə qədər şəhər idarəsinə 40-a yaxın müxtəlif layihələr təqdim olunmuşdu.³

Lakin bu layihələrin hamısı onların reallaşdırılmasına şəhərin gücü çatmadığı qədər vəsait tələb etdiklərinə görə şəhər duması tərəfindən qəbul olunmamışdı.⁴

1880-ci ilin mayında Bakı duması şəhər ətrafında su mənbələrinin axtarışı üçün komissiya yaratdı. 1884-cü ildə mühəndis Otto Lents tərəfindən

¹ Оджагова К. Городское самоуправление Баку в конце XIX – нач XX вв. Баку, 2003, с.104.

² www.regionaplus.az/ru/artikles/view/5513

³ Очерк развития водоснабжения г. Баку, с.8-10.

⁴ Осаfova K. Göst.ələri, s.105.

Maştağa və Buzovna kəndlərində su mənbələri aşkar olunmuşdu, lakin bu suyun tərkibində külli miqdarda düz olduğu üçün içməli su kimi yararsız idi.

1892-ci ilin vəba epidemiyası dumanı daha fəal şəkildə içməli su axtarışına vadar etdi. Neft sənayesiçi Lüdviq Nobel suyun Volqa çayından çəkilməsini dumanıya təklif etdi. Lakin bu layihənin həlli həm texniki, həm kommersiya cəhətindən qeyri-mümkün idi. Buna baxmayaraq dənizçilik idarəsi öz işçiləri üçün Volqa çayından suyu gətirərək şirələşdiricidə onu təmizlətdirirdi.¹ Kür çayından da su gətirilir və təmizləndikdən sonra ondan da istifadə olunurdu. Volqa və Kürdən gətirilən su çox baha idi və şəhərin su təchizatı problemini həll etmirdi. 1894-cü ildə Bakı şəhərində sanitariya vəziyyəti haqqındakı hesabatda deyilirdi ki, sakinlər üçün əsas su mənbəyi yenə də quyular olaraq qalır.²

XIX əsrin sonuna qədər şəhər özünüidarə orqanları tərəfindən Bakının su təchizatının yaxınlaşdırılmasına 320 min rubldan çox vəsait xərclənmişdir. Lakin şəhərin su təchizatı problemi kəskin olaraq qalırdı və bu kəskinlik sürətlə artırdı. Şəhər əhalisinin sürətlə artması və kapitalist istehsalının inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəhər özünüidarə orqanlarının gördüyü bütün tədbirlər öz səmərəliliyini itirirdi. Nəhayət ki, şəhər daimi su kəmərinin tikintisinə başlamağı qərara alanda Duma ilkin olaraq bunu konsessiya yolu ilə reallaşdırmağı qərarlaşdırdı. Lakin artıq Dumanın 1899-cu il 29 aprel iclasında şəhər idarəsinin üzvü Smolenski su kəmərinin, özü də kanalizasiya ilə birlikdə, təsərrüfat-podrat üsulu ilə tikməyi təkid etdi. Konsessiya üsulundan imtinanı onunla əsaslandırırırdılar ki, «bir neçə il bundan öncə şəhər kasıb idi və konsessiya üsulundan başqa bir üsul da yox idi. İndi isə şəhər kassasına 20 mln. rubladək vəsaitin daxil olması gözlənilir ki, bu da şəhərin bütün ehtiyaclarını tamamilə ödəmək üçün kifayətdir».³

1899-cu ildə şəhər duması Samur və Kürdən şəhərə su çəkməyi qərara aldı. Su kəmərlərinin layihələrini tərtib etmək üçün su kəmərləri işi üzrə çox məşhur mütəxəssis kimi və o dövrdə kanalizasiyanın qurulması üzrə yeganə mütəxəssis kimi U.H.Lindleyin dəvət edilməsi qərara alındı.⁴

¹ ARDTA, f.389, s.7, i.1, v.9.

² Yenə orada, siy.5, i.20, v.128.

³ Каспий, 1899, №91, 1 мая.

⁴ ARDTA, f.389, s.7, i.6, v.1.

U.H.Lindley su kəməri layihəsinin tərtibi üçün zəruri olan məlumatların toplanılması məqsədilə öz köməkçilərini – mühəndislər Enqliş və Dürqanı Bakıya göndərdi.¹

1899-cu ilin oktyabrında U.Lindley bulaqlarla bol olan Quba qəzasında axtarış işlərinə başlayır. Təmiz su Bakıdan təxminən 180 km. aralıda, Şollar və Fərzəli oba kəndlərinin ərazilərində tapıldı. Lakin Lindley tezliklə malyariya, sonra isə yatalağa tutuldu.²

Lindley xəstəliklərdən ayağa qalxaraq Bakıya növbəti səfəri zamanı Bakı dumasına məruzə təqdim etdi. Burada o, belə bir fikir irəli sürürdü ki, su kəmərinin Kürdən çəkilməsi səmərəli deyildir və Samur variantı daha əlverişlidir. Lakin o, hesab edirdi ki, bilavasitə Samur su kəmərinin çəkilişinə başlamaq da lazım deyildir, belə ki, yol boyunca daha zəngin digər su təchizatı mənbələri tapmaq olar. Lindley bulaq və yeraltı sular barəsində öz nəzəriyyəsinin düzgünlüyünə əmin idi. Lakin tamamilə əminlik üçün qazma yolu ilə kəşfiyyat aparılması zəruri idi.³

Lindley öz məruzəsində qrunut sularının Xəzri kəndi ətrafındakı ərazilərdən çəkilməsinin məqsədəuyğunluğunu göstərirdi. İkinci mənbə Qusarın ətrafında, üçüncü mənbə isə Qaraçay və Vəlvələçayın hövzəsində yerləşirdi. Lindley iddia edirdi ki, əgər qrunut suları barəsində onun ehtimalları səhv olarsa, Bakıya suyu bu çaylardan çəkmək olar.⁴

Lindley işlərin davam etdirilməsi üçün xüsusi büronun yaradılmasını təklif etdi. O, söz verdi ki, 1901-ci ilin martına qədər layihə üzərində işi başa çatdıracaq. Lindley ilkin axtarışlar üçün 100 min rublun ayrılmasını xahiş etdi.

Lindleyin hesablamalarına görə, şəhərə sutkada 3 mln. vedrə* su (hər adama 12 vedrə) tələb olunurdu.⁵

Su təchizatı üzrə Bakı şəhər komissiyası təzə təkliflərə çox həvəssiz yanaşdı. Lindleydən soruşdular ki, o, Samur layihəsini tərtib edə bilərməyi və bunun üçün ona nə qədər vaxt lazım olacaqdır? O, cavab verdi ki, təbii

¹ ARDTA, f.389, s.7, i.6, v.22.

² Yenə orada, i.21, v.54.

³ Yenə orada, iş 6, v.33.

⁴ Yenə orada v.34.

* 1 vedrə=12,5 litr

⁵ ARDTA, f.389, s.7, i.6, v.34.

ki, bu mümkündür, ancaq o, Bakı şəhərinin su təchizatı kimi vacib məsələnin düzgün həll olunmasına görə məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilməz. Lindley xahiş etdi ki, bu, onun fikrincə, düzgün olmayan addıma görə bütün məsuliyyəti şəhər ictimai idarəçiliyi öz üzərinə götürsün.¹

Su təchizatı üzrə komissiyanın bu iclasında Lindleyin yeraltı suların axtarışı haqqında təklifi qəbul olundu.

Lindleyin məruzəsi həm dumanın deputatları içərisində, həm də «Kaspi» qəzetinin səhifələrində çox gur reaksiyaya səbəb oldu.²

Göstərilən Qusar sularının cod olması haqqında fikirlər söyləndi, suyun öz axını ilə şəhərə gətirilməsinə dair şübhələr ortaya atıldı, deyirdilər ki, sınaq qazmaları vasitəsi ilə yeraltı suların miqdarını müəyyənləşdirmək olmaz və s. və i.a.

1899-cu ilin dekabrın 7-də keçirilən дума iclasında Mahmudbəyov belə fikir söylədi ki, bu axtarışlar hədəf yerə aparılacaq, çünki Lindley su kəmərinin dəyərini 15 mln. rubl müəyyən edibdir. Bu məbləği ödəmək üçün, qılsının fikrinə görə, şəhər ildə 5 % olmaqla çox böyük məbləğ ödəməli olacaqdır, şəhərin bütün büdcəsi isə cəmi ildə 1 mln. 300 min rubl idi. O, su kəmərinin Kür çayından çəkilməsini təklif etdi və bunu belə əsaslandırdı: «Sahillərində 9 quberniya yerləşən Volqa çayının suyunu bir çox şəhərlər içirlər. Oradakı su Kürün suyundan daha çirkəlidir, Kürdən çəkilən su kəməri isə 6 mln. rubldan baha başa gəlməyəcəkdir».³

Duma bu iclasında Lindleyin Kür-Bakı və Samur-Bakı su kəmərlərinin lahiyələrinin tərtib etməsi, yeraltı suların axtarışı məsələsinin müzakirəsini isə növbəti iclasa təxirə salınması haqqında qərar qəbul etdi.

Bakı şəhər özünüidarə orqanları tərəfindən bu məsələ üzrə qərarın qəbuluna həmin orqanların bu məsələdəki nəşılığı mane olurdu. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, Bakı şəhərinin su təchizatı komissiyasının sədri X.Antonov dekabrın 11-də şəhər başçısına müraciət edərək xahiş edirdi ki, su kəməri işində kifayət qədər təcrübəli olan bir şəxs tapılsın və su təchizatı komissiyasının rəhbəri vəzifəsi həmin şəxsə tapşırılsın.⁴

¹ ARDTA, f.389, s.7, i.6, v.35.

² Каспий, 1899, №. 261, 3 дек.; №. 264, 6 дек. və s.

³ Деятельность Г.Б. Зардаби (Меликова) в Бакинской городской думе (1897-1907 гг.) Баку, 2015, с. 153; Каспий, 1899, №. 265, 9 дек.

⁴ Каспий, 1899, № 269, 14 дек.

Bu dövrdə su kəməri məsələsində əsl böhran yaranmışdı. Bu böhran zamanı duma nə su təchizatı komissiyasına, nə də Lindleyə etibar etmirdi.

Lindleyin özü məktublarının birində bu barədə yazırdı: «Bakı su təchizatı məsələsi üzrə tədqiqatlar aparıb layihələr tərtib etməyi mənə həvalə edən ilk şəhər deyil... Lakin mən bu şəhərlərin heç birində Bakıda dəf etməli olduğum maneələrə rast gəlməmişdim. Onsuz da təbii xarakterli obyektiv çətinliklər az deyildi: uzaq məsafə, su qəbulu ərazisinin çətin keçilməzliyi, qeyri-adi dərəcədə ağır iqlim şəraiti... Lakin şəhər özünüidarəsi tərəfindən belə çətin və mühüm vəzifələrin həlli üçün dəvət olunmuş mühəndisə gözləməli olduğu dəstək verilsəydi, bütün bu çətinlikləri dəf etmək olardı.

Mən başa düşə bilmirəm ki, niyə mənim məsləhət və təkliflərim şəhər özünüidarəsinin bəzi hissəsi, özü də onun nüfuzlu hissəsinin belə bir müqavimətinə rast gəlirdi ki, həmin müqavimət hazırlıq işlərinin genişləndirilməsi və layihələrin qəti olaraq hazırlanması üçün belə gərgin mübarizə tələb edirdi. Həmin məsləhət və təkliflərimin yeganə məqsədi vardı – mənim təcrübəmi tam şəkildə tətbiq etmək və səhərə bütün mümkün kombinasiyalar və həll yollarının ən yaxşısı və məqsədəuyğununu verməkdir.

Əgər mütəxəssisə məsləhət üçün müraciət edilsə, o halda onun su mənbəyi ilə bağlı verdiyi qərarla razılaşmaq lazımdır».¹

Dumanın 1900-cü il 25 yanvar tarixli iclasında su təchizatı komissiyasının tərkibi yeniləndi. Onun tərkibinə Topçubaşov, Tamanosov, Mehdiyev, Gəncunsev, Saparov, Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) və Benkendorf daxil oldular.²

Lakin yenilənmiş komissiya da əvvəlki komissiyanın yolu ilə getməyə məcbur oldu. Məsələ burasında idi ki, su mənbələrinin axtarışı mexanizmi köhnə komissiya tərəfindən eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə işə salındığından, bu istiqamətlərin hər hansı birindən imtina edilməsi şəhərə çox böyük itkilər hesabına başa gələ bilərdi.

Lindleyə bağlanan müqavilənin müddəti 1901-ci ilin mart ayının sonunda başa çatdığından aprel ayının sonunda komissiya mühəndis Lindleyə məktub göndərərək, onun Bakıya gəlmə tarixinin may ayının 10-na tə-

¹ ГИА АР, ф. 389, оп. 7, д. 21, лл. 54, об. – 55 об.

² Деятельность Гасан бека Меликова (Зардаби) в Бакинской городской думе (1897-1907-ци illər), с. 162.

yin edilməsi haqqında qərar qəbul etdiyini bildirdi.¹ Lindley hazırladığı məruzələr, çertyojlar, cədvəllər və Samur, Kür su kəmərləri layihələri ilə yanaşı eyni zamanda kanalizasiya layihəsini də özü ilə gətirdi.

Maraqlıdır ki, həmin sənədlərin müzakirəsi zamanı su təchizatı komissiyasının üzvləri və mütəxəssislər Samur və Kür çayları ilə bağlı Lindleyin hazırladığı layihələrə lazımi əhəmiyyət vermədilər. Yeraltı sularla bağlı variant isə xüsusi mübahisələrə səbəb oldu ki, bu da artıq qeyd olunduğu kimi, 1899-cu ilin sonunda Duma tərəfindən qəti şəkildə qəbul edilməmişdi.

Duma o zaman bu təklifi texniki, kimyəvi, bakterioloji və maliyyə baxımından zəif işlənmiş hesab edərək rədd etmişdi.

Yeni komissiya il yarım Lindleyin müavini Şollun başçılığı ilə Samur çayında xüsusi büro tərəfindən həyata keçirilən axtarışlarla məşğul oldu. Şoll Samur çayındakı axtarışları ilə yanaşı yeraltı sularla bağlı müşahidələrini də apardığını bildirərkən bu, komissiya üzvlərinin narazılığına səbəb olurdu.²

Beləliklə, hətta Duma tərəfindən yeraltı sularla bağlı variant rədd edildikdən sonra belə, Lindley bu ideyadan əl çəkməmiş və yeri gəldikcə onun agentləri bu istiqamətdə də axtarışlarını davam etdirmişlər.

1901-ci ilin yazında şəhər dumasındakı çıxışı zamanı Lindley yenidən təkidlə Şollar variantı üzərində dayandı.³ Özü də bu zaman Lindleyin əlində yalnız bulaq sularının kimyəvi və bioloji analizlərinin nəticələri var idi ki, bunlar da bu suların yüksək keyfiyyətli olmasını sübut edirdi. Bu variantın dəyəri, bulaqlardakı suyun həcmi ilə bağlı o, hələ ki, heç bir dəqiq hesablamalara malik deyildi.

Bununla əlaqədar bəzi Duma qəsnıları Lindleyə inamsızlıqlarını bildirərək, ondan dəqiq hesablamaların olmasını tələb etdilər. Lindley isə cavabında bildirdi ki, dəqiq hesablamaların aparılması üçün ona əlavə vəsait lazımdır. Duma axtarışların nəticələrinin mənfi olacağından və onların əbəs yerə xərclənəcəyindən ehtiyatlanaraq, bu məbləği ayırmaqdan imtina etdi. 1901-ci ilin iyununda Duma Lindleyin yeraltı suların aşkar olunması məqsədilə sınaq-qazıntı işlərinə başlaması təklifini rədd etdi. Lakin qəsnı,

¹ Каспий, 1901, № 102, 9 мая.

² Yənə orada, № 132, 19 июня.

³ Yənə orada, 8 апр.

su təchizatı komissiyasının üzvü H.Z.Tağıyev şəhər başçısına məktubla müraciət edərək sınaq-qazma işlərinin aparılması üçün su təchizatı üzrə şəhər komissiyasının sərəncamına 25 min rubl verməsini təklif etdi, özü də sınaq işlərinin uğurlu olacağı təqdirdə həmin pulların ona qaytarılacağı şərtlə. Sınaq işləri uğursuz olarsa Tağıyev pulların ona qaytarılmasından imtina etdi. 1901-ci ilin sentyabrında Duma Tağıyevin təklifini qoyduğu şərtlərlə birlikdə minnətdarlıqla qəbul etmək haqqında qərar qəbul etdi.¹

Artıq bir ildən sonra məlum oldu ki, axtarışların nəticələri Lindleyin haqlı olduğunu sübut etdi. Yeraltı suların həcmi Bakının içməli suya olan tələbatından 10 dəfə artıq idi. 1902-ci ilin aprel ayının 1-i üçün şəhər yeraltı suların axtarışına 58 min rubl xərcləmişdi.²

1902-ci il sentyabrın 24-də şəhər başçısı A.İ.Novikov şəhər dumasının növbəti iclasında məlumat verdi ki, o, Qafqazın mülki işlər Baş idarə rəisi knyaz Q.S.Qolitsına müraciət edərək Bakının bulaq suyu ilə təmin edilməsi üçün ehtiyat kapitalından 182 min rubl borcun ayrılmasını zəruri hesab edir. Baş idarə rəisi cavab vermişdi ki, bu məsələnin həlli bulaq ərazisindəki suyun və torpağın hüquqi baxımdan dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsindən asılıdır, mütləq aydınlaşdırmaq lazımdır ki, yerli əhali tarlaların suvarılmasında bu bulaqlardan istifadə edirmi? Şəhərin Şollar mənbəyindəki torpağa və sulara olan hüquqlarının dərhal müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olmaq üçün qərar qəbul edildi. Bu məqsədlə xüsusi komissiya yaradılması qərara alındı.³

1902-ci ilin dekabrında şəhər başçısı mühəndis-hidravliklər qurultayından Bakı şəhərinə Şollar mənbəyindən saniyədə 18-dən 20-dək baş * su götürülməsinə icazə verməsini xahiş edir, əvəzində isə yerli əhalini həmin həcmdə Samur çayından götürülən su ilə həmin etməyi təklif edirdi. Su müfəttişliyi Bakı şəhər dumasına aşağıdakı şərtləri təklif etdi:

«Bakıya Şollar mənbəyindən su götürülməsinə icazə verilir. Bu mənbələrin sutkalıq istehsalı 52 mln. [vedrəyə-Q.Z.]» bərabərdir. Lakin bu suyun yarı hissəsindən kəndlilər öz əkinlərinin suvarılması üçün istifadə et-

¹ ГИА АР, ф. 389, оп. 7, д. 1, л. 65; Деятельность Гасан бека Меликова (Зардаби) в Бакинской городской думе (1897-1907 гг.) с. 288.

² ГУА АР, ф.389, оп. 7, д.14, л.63 об.

³ Каспий, 1902, №203, 26 сентября.

* “Baş” o zamankı Azərbaycanda su ölçü vahidi idi.

diklərindən, şəhər götürdüyü suyun əvəzində adı çəkilən bulaqların 24 verstliyində yerləşən Samur çayından boru kəməri çəkməklə kəndliləri su ilə təmin etməyi öhdəsinə götürür, onun korlanacağı təqdirdə isə, suyun kəndlilərə çatdırılmamasına görə şəhər sutkada 500 rubl cərimə ödəyəcəkdir».¹ Qlasnılardan H.B.Məlikov (Zərdabi) və b. cərimə ilə bağlı şərtin əlverişsizliyi barədə narahatlıqlarını bildirdilər. Lakin H.Z.Tağıyev etiraz edərək bildirdi ki, şəhərə «təmiz, saf bulaq suyu təklif edilir, əvəzində isə çirkli çay suyu alaqlar. Bu şərt olmasaydı şəhər Samurdan Bakıya su kəməri çəkəcəkdə. Bu su kəmərinə çəkiləcək nəhəng xərcdən başqa suyun süzülməsinə, təmizlənməsinə də xərc çəkiləcəkdə ki, bu da əlavə məsrəflərə gətirib çıxaracaqdı» deyərək, cərimə ilə bağlı şərti qəbul etməyi təklif etdi. 12 səsə qarşı 13 səs çoxluğu ilə müfəttişliyin təklifini göstərilən qeydlə birlikdə qəbul etmək barədə qərar qəbul edildi.²

1903-cü ilin noyabrında şəhər idarəsi Lindleylə Şollar su kəməri layihəsinin hazırlanması barədə müqavilə imzaladı.³

Duma su kəmərinin tikintisinə 182 min rubl ayırdı. Şəhər idarəsi fransız qazma cəmiyyəti ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə, bu cəmiyyət hər sajəni* 55 rubl olmaqla dərinliyi 20-100 saj. 40 quyunun qazılmasını öhdəsinə götürdü.⁴

Su kəməri tikintisinə cəlb edilən xarici firma və mütəxəssislərin işlərinə nəzarət etmək üçün дума aşağıdakı tərkibdə xüsusi komissiya yaradı: H.b.Məlikov, M.A.Unanov, İ.b.Hacinski və İ.b.Hacıyev.⁵

Şollar su kəmərinin çəkilişi ilə bağlı işlər 1904-cü ildə başlandı. Lakin tezliklə başlayan inqilab onlara mane oldu. İş çox ləng gedirdi. 1907-ci ilin yayına qədər Şollarda cəmi 3 quyu qazılmışdı.⁶

Yalnız 1909-cu ildə Bakı şəhər özünüidarə orqanları yenidən Şollar-Bakı su kəməri tikintisi ilə bağlı fəaliyyətlərini aktivləşdirdilər. Şəhər idarəsi nəzdində su kəməri tikintisi üzrə Şöbə yaradıldı. 1909-cu ilin payızın-

¹ Каспий, 1920, №267, 12 декабря.

² Yənə orada; Очерк развития водоснабжения г.Баку, с.12.

³ Каспий, 1904, 5 января.

* 1 sajəni=2,48 m.

⁴ Осаfova K. Göst.əsəri, с.107.

⁵ Yənə orada, s.108.

⁶ Yənə orada.

da Bakı duması Nazirlər Şurası və imperatordan 27 mln. rubl məbləğində istiqraz buraxılmasına icazə aldı.¹ 1911-ci ilin mart ayının 14-də Bakı şəhər idarəsi «Qriffits və K^o» cəmiyyəti ilə müqavilə bağladı və bu səhmdar cəmiyyətini Bakı şəhəri üçün su kəməri tikintisini həyata keçirəcək hüquq və vəzifələri olan podratçı kimi tanıdı.²

Lakin bu cəmiyyət çox ləng işləyirdi, bunu Lindleyin «çox böyük gecikdirmələrə yol verilməsi» və «tezliklə işlərin sürətləndirilməsi» tələbi ilə bağlı «Qriffits və K^o» cəmiyyətinə yazdığı 1913-cü il 5 noyabr tarixli məktubu da sübut edir.³

1912-ci ilin yanvarında Bakı dumasının təqdim etdiyi vəsatətlə əlaqədar II Nikolay müəyyən torpaqların Bakının mülkiyyətinə keçməsi barədə fərman verdi.⁴ Ümumilikdə şəhər 780 des. torpaq almış oldu.⁵

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması su kəməri tikintisi işini xeyli çətinləşdirdi. Lakin bununla belə, 1914-1916-cı illər ərzində 131 km. su xətti çəkilmiş, Şollarda 8 quyu qazılmış, İsveçdən gətirilən su nasosları quraşdırılmış, iki su anbarı tikilmişdi. Ayrılan pullar şəhərə kifayət etmədi və o 1915-ci ildə 12 mln. rubl borc götürməli oldu.⁶ Su kəməri ilə bağlı buraxılmış istiqrazların ümumi məbləği 32 mln. rubldan çox idi.

1916-cı ilin sonuna yaxın Şollar-Bakı su kəmərinin tikintisi əsasən başa çatmış oldu. Onun tikintisi üçün Bakı şəhəri 35 podratçı ilə müqavilə bağladı, 170-ə yaxın iri sifarişlər etdi.

1917-ci ilin yanvar ayının 21-də Bakının Krasnovodski küçəsinə (indiki S.Vurğun küç.) ilk Şollar suyu verildi.

Uzunluğuna görə bu su kəməri Avropanın o zamankı bütün su kəmərlərindən üstün idi. Onun uzunluğu Şollardan Sumqayıtın Nasosnı (indiki H.Z.Tağıyev qəsəbəsi – Z.Q.) qəsəbəsinədək 190 km təşkil edirdi.⁷

¹ AR DTA, f.50, siy. 1, iş.400, v.12.

² Yenə orada, f.389, siy.7, iş 263, v.1.

³ Yenə orada, v.5.

⁴ Гумбатова Т. Линдлей и шолларский водопровод.- www.regionplus/az/ru/articles/view/5513.

⁵ AR DTA, f.50, siy.1, iş 416, v.102-163.

⁶ Hümətova T. Göst.ələri.

⁷ Отчет заведующего отделом постройки Баку-Шолларского водопровода П.П.Фрезе. –Баку, 1918, сс.40-41.

Beləliklə, çoxillik müzakirələrdən, mübahisələrdən, şübhə və ümidlərdən sonra 7 il çəkən çox mürəkkəb tikinti işlərinin nəticəsində Şollar-Bakı su kəməri istifadəyə verildi. Arxiv materialları və dövrü mətbuatda verilən yazılar sübut edir ki, artıq sözügedən dövrdə ictimaiyyət Bakının su ilə təchizatı probleminin şəhər özünüidarəsi tərəfindən həlli tempini və metodlarını tənqid edirdi. Elə müasir tarixşünaslıqda da bu fəaliyyətə qeyri-qənaətbəxş qiymət verilir.

Lakin bu problemin hansı vəziyyətdə və hansı şəraitdə Bakı ictimai özünüidarəsi tərəfindən həll olunduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla Bakı şəhəri özü bu dövr üçün qeyri-adi hadisə idi. Güclü sənaye mərkəzi, liman və dəmiryol qovşağı, əhalinin arasıkəsilməz artımı bu problemin qeyri-ordinar həllini tələb edirdi. Bundan başqa, bu problem səriştəli mütəxəssislərin və maddi vəsaitlərin kəskin qıtlığı şəraitində həyata keçirilirdi. Rusiyadakı 1905-1907-ci illər hadisələri və dünya müharibəsinin başlanması da güclü maneəyə çevrildi.

Opponentləri şəhər özünüidarəsini tez-tez onda günahlandırırldılar ki, o doğrudan da Samur və Kür layihələrinə artıq vəsait sərf etmişdi. Lakin yeraltı sularla bağlı axtarışların nəticələri mənfi də ola bilərdi və o halda şəhərə alternativ variantlar da lazım ola bilərdi.

Hər halda, Bakı ictimai özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinə verilən əsas dəyər bugünkü nəsillərin Şollar suyuna görə ona olan minnətdarlığıdır. Həmin kəmər bu gün də şəhərin ən mühüm «su arteriyaları»ndan biridir.

Зейнаб Кафарова

**БАКИНСКАЯ ГОРОДСКАЯ ДУМА-ОРГАНИЗАТОР ПРОВЕДЕНИЯ
ШОЛЛАРСКОГО ВОДОПРОВОДА**

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основе достоверных источников, а также материалов существующей литературы, убедительным образом доказывается, что Шоллар-Бакинский водопровод был проведён именно под руководством Бакинской Городской Думы и за счёт городских средств. Автором указывается, что главным инициатором выбора именно шолларских источников выступил видный азербайджанский промышленник, меценат и великий патриот своей родины Гаджи Зейналабдин Тагиев.

Zeynab Gafarova

BAKU CITY DUMA IS THE ORGANIZER OF SHOLLAR WATER-PIPE

SUMMARY

In this article, based on reliable sources, as well as the materials of the existing literature, convincingly proved that Shollar-Baku water pipeline was built under the leadership of the Baku City Duma and at the expense of city funds. The author points out that the main initiator of the choice of Shollar water sources was made by prominent Azerbaijani industrialist and the great patriot of his country, Haji Zeynalabdin Taghiyev.

ŞOLLAR-BAKİ SU KƏMƏRİ DÖVRÜN MÜKƏMMƏL MÜHƏNDİS-TEXNİKİ QURĞUSU

Telman AĞAYEV

«Azərsu» ASC

Kamil İBRAHİMOV

«İçərişəhər» Dövlət Tarixşünaslıq Qoruğu İdarəsi

Abşeron yarımadasının cənub hissəsində, Xəzər dənizinin qərb sahilində məkan tutmuş Bakı şəhəri XIX əsrin sonunda susuz və bəhrəsiz bir yerin mərkəzində yerləşirdi. Kifayət qədər isti iqlim şəraitində bölgənin susuzluğu şəhərin mədəni inkişafını xeyli ləngidirdi. 1893-cü ilə qədər şəhərin yeganə su təchizatı qaynağı quyular idi. Yağıntıların kasadlığı, torpağın şoranlığı, şəhər əhalisinə bu quyulardan özünün keyfiyyətli içməli və suvarma suyu ilə təmin etmək imkanı vermirdi.

800-ə qədər quyu olsa da, onlardan ancaq təxminən 100-də içməyə az-çox yararlı su var idi. Daha çoxsulu quyulara nasoslar qoyulmuşdur. Bu quyulardan su ayrı-ayrı boru kəmərləri (kəhrizlər) vasitəsi ilə şəhərin bəzi rayonlarına verilirdi. Adətən isə quyu suyu çəlləklər, vedrələr və səhənglərlə evlərə daşınırdı. Belə suyun hər vedrəsinin satış qiyməti 1 qəpik idi. Şəhər özünüidarəsi tərəfindən Bakının su təchizatının yaxşılaşdırılması üçün xüsusi cəhd göstərilmirdi, çünki, «şəhərin ataları» - Bakı maqnatları – adətən Bakıdan kənarda yaşayırdılar, Bakı zəhmətkeşlərinin vəziyyəti isə onları o qədər də narahat etmirdi.

Ona görə də, ancaq 1892-ci ildə güclü vəba epidemiyasının tüğyan etməsi Bakı şəhər özünüidarəsini şəhərin su təchizatı probleminin həlli ilə köklü şəkildə məşğul olmağa vadar etdi.

1893-cü ildə şəhər idarəsi tərəfindən sutkalıq istehsal gücü 370 m³ (30000 vedrə*) olan ilk dəniz suyu şirinləşdiricisi quruldu. İçmək üçün nəzərdə tutulmuş belə suyun bir vedrəsinin qiyməti 0,75 qəp., sənaye üçün isə 1 qəpik idi. Şəhər suşirinləşdiricisi böyük fasilələrlə işləyirdi. Suyun yüksək hərarəti, xoşagəlməz spesifik iyi və dadı, habelə boz-qırmızı rəngi onun geniş istifadəsinə imkan vermir, əhali yenə də öz sağlamlığının ziyanına olsa da, quyu suyundan istifadə etməkdə davam edirdi. Şəhər özünü-

* 1vedrə=12,5 litr.

idarəsi şirirləşdirilən suyun miqdarı və keyfiyyətini artırmaq üçün 1898-ci ildə Artur Koppel firması ilə yeni, təkmilləşdirilmiş şirirləşdiricinin tikilməsi barədə müqavilə imzaladı. Sutkalıq istehsal gücü 860 m³ (70000 vedrə) olan bu qurğu 1899-cu ildə istismara verildi. Burfda alınan suyun hər vedrəsinin satış qiyməti $\frac{3}{4}$ qəpik idi.

1903-cü ildə xüsusi firma tərəfindən 20 km. aralıda, Buzovna kəndi yaxınlığında dəniz sahilində olan su qaynaqlarından Zuğulba su kəməri çəkildi. Bu su mənbəyi 1869-cu ildə aşkara çıxarılmış və oradaca mühəndis Şabanov tərəfindən Zuğulbadan çəkiləcək su kəmərinin layihəsi hazırlanmış, lakin «Vəsaitin yoxluğu üzündən» onda həmin layihə reallaşdırılmamış qalmışdı.

Zuğulba su kəmərinin ümumilikdə 550 kub metrlik (45000 vedrə) su debetindən sutkada şəhərə 250-300 m³ (20000-25000 vedrə) su verilir, qalanı isə sənaye rayonları tərəfindən sərf olunurdu.

Zuğulba suyunun codluğu 28 alman dərəcəsinə çatır, onun vedrəsi 0,75 qəpiyə satılırdı. 1908-ci ildə şəhər suşirirləşdiricisi öz istehsal gücünü sutkada 1100 m³-ə (90000 vedrəyə) çatdırdı. Elə həmin 1908-ci ildə Kürün mənsəbindən suyu gəmilərlə Bakıya daşıyan «Kür suyu» xüsusi cəmiyyəti təşkil olundu. Bu suyun təmizlənməsi üçün kaoqulyantlar və amerikan Cuel süzgəci tətbiq olunan durulducu hovuzlar tikildi. Sutkada Bakıya 2500 m³ (200000 vedrə) Kür suyu gətirilir, lakin onun yalnız yarısı süzgəcdən keçirilirdi. Kür suyunun 1 vedrəsi 1 qəpiyə satılırdı.

Şəhərdə ayrı-ayrı 3 su kəməri çəkilmişdi: şirirləşdirilmiş suyun şəhər şəbəkəsi, «Zuğulba su kəməri» və «Kür suyu» cəmiyyətlərinin su kəmərləri.

Cənubi Qafqaz dəmiryolu həm özünün texniki tələbatı, həm də öz işçiləri üçün Kür suyunu Hacıqabuldan vaqonlarla şəhərə gətirirdi. Bəzi neft sənaye müəssisələri (Nobellər, Zubalov və b.) öz suşirirləşdiricilərinə malik idi. Lakin bu su təchizatı qaynaqlarından heç birinin nə miqdar, nə də keyfiyyət baxımından şəhərin tələbatını ödəməyə qadir olmadığından Şəhər İdarəsi əhəlinin qabaqcıl təbəqələrinin təzyiqi altında şəhər su kəmərinin tikintisi ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qaldı. 1878-ci ildə yaradılmış bu şəhər özünüidarəsi 1879-cu ildə əvvəlcə şəhərin özündə su təchizatı mənbələrini axtarmağa başladı. Sonra 1881-ci ildə Zuğulba su kəmərinin layihəsi hazırlandı ki, bu kəmərin də qiyməti 500.000 rubla çatırdı və o, yuxarıda artıq deyildiyi kimi, reallaşdırılmamış qaldı. 1882-ci

ildə Batseviç və Sokolov tərəfindən şəhər ətrafında geoloji axtarışlar aparıldı. Bu tədqiqatlar burada içməli qrunut su ehtiyatlarının kifayət qədər olmadığını təsdiq etdi.

Elə həmin mütəxəssislər tərəfindən yağış sularının yığılması layihəsi də hazırlanmışdır. 1884-cü ildə şəhər özünüidarəsi sahibkar Lensə Abşeron yarımadasının şimal-şərq hissəsindən – Zabrat və Maştağa kəndləri rayonundan Bakıya su kəmərinin çəkilməsini konsessiyaya verdi. Lens bu işə başlasa da tezliklə ondan imtina etdi. Şəhər özünüidarəsinin bütöv bir sıra sonrakı komissiyaları da uzun illər ərzində su axtarışları ilə məşğul olmuşdur.

Bir çox sahibkarlar su kəməri tikintisini konsessiyaya götürməyi arzulayıb və suyu Kür çayından (115 verst), Arazdan, Altıağac bulaqlarından (110 verst), Göygöldən (400 verst) və b. yerlərdən Bakıya gətirməyi təklif edirdilər. Lakin kifayət qədər əsaslandırılmadıqlarından və bahalıqları üzündən bütün bu layihələr rədd olundu. 1892-ci ildə təsərrüfat hesabı yolu ilə Kürdən su kəməri çəkmək qərara alındı. Layihələrin hazırlanması mühəndislər M.İ.Altuxova həvalə olundu. Bu layihənin reallaşdırılması 3,5 mln. rubla başa gəlməli, kəmərin su verimi sutkada 1 mln. vedrəyə çatmalı idi.

1894-cü ildə mühəndislər N.P.Zimin, D.S.Zernov, K.P.Karelski və P.K.Xudyakovun dili ilə «Neptun» kontoru tərəfindən etiraf olundu ki, təqdim olunan layihələr üzrə su kəmərinin çəkilişinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş xərcləri xeyli artıracaq və layihələrin müəllifləri büdcəni şəhərin təyin etdiyi normalara uyğunlaşdırmaq naminə, uyğun gəlməyən materiallar və konstruksiyaların tətbiqini nəzərdə tutmuşlar. Bu rəyin əsasında üç layihədən heç biri reallaşdırılmaq üçün qəbul olunmadı.

1889-cu ildə mühəndis Royt tərəfindən suyu Sumqayıtçay çayından çəkilməsi təklif edildi. Əsaslandırılmamış olduğu üçün bu layihə də rədd edildi. Nəhayət, şəhər özünüidarəsinin nəzərləri Samur çayına (Bakıdan 206 km aralı) yönəldi və 1899-cu ildə su kəmərinin iki layihəsinin (Kür və Samur çaylarından) hazırlanması qərara alındı. Bu layihələri hazırlamaq üçün 1899-cu ildə mühəndis U.H.Lindley Bakıya dəvət olundu. 1899-cu il 5 iyul tarixli məktubunda Lindley öz razılığını bildirdi, lakin şərt qoydu ki, su təchizatı qaynağını o özü seçməlidir. Lindley həmin il oktyabrın ortalarında Bakıya gəldi və tezliklə Bakıdan Kürə və Samuradək ərazilərin də, ümumi axtarışlar, tədqiqatlar aparıldı. Bu axtarış-tədqiqatlar zamanı Lindley Bakıdan 187 km aralıda, Bakı-Port-Petrovsk dəmiryolunun Xudat

stansiyası yaxınlığında, Şollar kəndi rayonunda yaxşı suyu olan bolsulu bulaqların çoxluğuna diqqət yetirdi. Və ona görə də çay suyu ilə müqayisədə qrunut suyuna üstünlük verərək Bakı şəhər özünüidarəsinə şəhəri su ilə təmin etmək üçün Şollar rayonunda yeraltı suların axtarılmasını təklif etdi. Şəhər özünüidarəsi bu iş üçün vəsait ayırmadı və Lindleyə ancaq Kür və Samur çaylarından su kəməri layihələri ilə məşğul olmağı təklif etdi. Layihə şərtləndirilmiş müddətə-1901-ci il martın 31-ə hazır olmadı və Lindley yenidən Şollar rayonunda sınaq quyusunun qazılmasına icazə verilməsi məsələsini qaldırdı. Lakin ona yenə də rədd cavabı verildi.

1901-ci il iyunun 23-də Lindleylə yenidən imzalanmış müqavilə axtarışların 1902-ci il aprelin 1-dək başa çatdırılmasını və 1902-ci il oktyabrın 1-dən layihələrin təhvil verilməsini nəzərdə tuturdu. Həmin müddətə nə axtarışlar, nə də layihələr başa çatdırılmadı, lakin həmin müddət ərzində şəhər özünüidarəsi, nəhayət ki, Lindleyin dəlilləri ilə razılaşdı və 1902-ci il avqustun 20-də Şollar rayonunda yeraltı suların axtarışı məsələsini müsbət həll etdi. Vəsaitin yoxluğu Lindleyə axtarışların lazımı miqyasda aparmağa imkan vermirdi və bu axtarışlar fasilələrlə 1902-ci ilin yayından 1903-cü ilin martınadək davam etdi. Şollar rayonunda sınaq qazmasına 1904-cü ildə başlandı, lakin tezliklə dayandırıldı və Bakının su təchizatı məsələsi 1907-ci ilədək müxtəlif səbəblər, - 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsi, Rusiyadakı 1905-1907-ci illər hadisələri və s., sükuta qərq oldu.

1907-ci ilin sonunda Bakı şəhəri yenidən Lindleyi dəvət edir və ona ətraflı axtarışlar aparmaq, şəhərin Şollar qaynaqlarının suyu ilə təchiz etmək layihələrinin hazırlanmasını həvalə edir.

Axtarış – tədqiqatlar 1908-ci il ərzində və 1909-cu ilin martında aparıldı. Lindley Bakının Şollar suyu ilə təchiz olunmasının ilkin layihələrini, habelə bu layihələrin Kür və Samur çaylarından nəzərdə tutulmuş su təchizatı layihələri ilə müqayisəsi barədə qeydlərini şəhərə təqdim etdi. Şəhər öz seçimini Şollardan su kəmərinin çəkilməsi üzərində dayandırdı və Lindleyə bu kəmərin layihəsini hazırlamağı tapşırırdı. Bu tapşırıq yerinə yetirildi.

Layihə şəhərə hər sutka ərzində 300.000 vedrə, Şollar suyu verilməsini, bu kəmərin sutkalıq gücünün tədricən 6,9 və 12 mln. vedrəyə çatdırılmasını nəzərə də tuturdu.

1909-cu ildə Tiflisdə keçirilmiş 9-cu su kəməri qurultayında Lindley bu layihəni şəxsən təqdim etdi və layihə qızğın mübahisələrdən sonra qurultay tərəfindən təsdiq olundu.

Şollar-Bakı su kəmərinin layihəsi ətrafında mübahisələr hələ Tiflis qurultayınadək Bakı texniki cəmiyyətində də aparılmış və bu layihənin əleyhdarlarının heç də az olmadığı müəyyənləşmişdi. Bu halın mühüm səbəblərindən biri bəzi Bakı kapitalistlərinin maraqları ilə bilavasitə bağlı idi. Məsələn burasında idi ki, inkişaf etməkdə olan neft sənayesi Nobel qardaşları, Xəzər şirkəti, Qara dəniz-Xəzər şirkəti, Aramaz şirkəti və başqalarına məxsus olan su kəmərləri ilə təchiz edilirdi, içməli suyu isə həm bu şirkətlər, habelə «Kür suyu» cəmiyyəti və Artur Koppel şirinləşdiricisi verirdi.

Bakının su təchizatı problemini həll edəcək, əhalini çoxdan bəri həsrətlə gözlədiyi güclü su kəmərinin çəkilməsinin reallaşdırılması bütün bu sahibkarların iqtisadi maraqlarına zidd idi.

İşlərin əksəriyyəti təsərrüfat üsulu ilə həyata keçirildi. Tikintiyə layihə rəhbərinin özü – U.H.Lindley başçılıq edirdi.

Şollar-Bakı su kəməri Bakı şəhəri və onun ətrafındakı neft-mədən rayonlarının – Balaxanı-Sabunçu, Suraxanı, Bibiheybət, Birnəqədi, Şubanı, habelə yeni neft rayonları olan Qala, Qaraçuxur, Lökbatan rayonları və neftayırma zavodlarını içməli su ilə təmin edirdi. Abşeron yarımadasının demək olar ki, bütün kəndlərinə (19-dək kəndi) su çəkilmişdi. Bundan əlavə bu su kəməri Xudatdan Bakıyadək Cənubi Qafqaz dəmiryolunun 180 km-lik hissəsini də su ilə təmin edirdi.

Bu, onu göstərir ki, Şollar-Bakı su kəməri təkcə sırf şəhər deyil, həm də bölgə əhəmiyyətli su kəməri idi. Bu kəmərin verdiyi suyun 50 %-ə qədəri dövlət neft sənayesi və dəmiryolu nəqliyyatı tərəfindən istifadə edilirdi ki, bu da Şollar-Bakı su kəmərinin xüsusi əhəmiyyətinə dəlalət edirdi.

Şollar su qaynaqları Bakıdan 186,5 km şimalda, Cənubi Qafqaz dəmiryolunun Xudat stansiyasının yaxınlığında, Şollar kəndinin ərazisində yerləşir. Ətraf ərazi meşələrlə zəngindir, bu meşələrdə kifayət qədər çoxsaylı və çoxsulu bulaqlar fəaliyyət göstərir. Ən güclü bulaqlar Şollar və Fərzəlioba kəndlərinin ərazisindədir; onlar burada eyniadlı, çoxsulu kiçik çaylar əmələ gətirir. Bütün bu bulaqların qidalanma mərkəzi güclü yeraltı su axınlarıdır. Həmin axınlar Böyük Qafqaz sıra dağlarının daim qarla örtülü olan Şahdağ zirvəsindən, qərbdən-şərqə doğru – Xəzər dənizinə istiqamətlənmişdir.

Sututucu, əhatəedici qurğular üçün özgəninkiləşdirilmiş ərazinin sahəsi 240 ha-a bərabərdir. Göstərilən bu ərazidə nəzərdə tutulmuş 13 quyu-

dan 8-i qazılmış, qalan 5-i isə 1921-1975-ci illərdə, sovet hakimiyyəti dövründə qazılıb avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur.

1925-ci ilin mayında Bakı şəhərində keçirilən Ümumittifaq su kəməri-sanitariya-texniki qurultayında Bakı su kəməri idarəsi tərəfindən vaxtilə Lindleyin aşkar etdiyi su qatından dərinədə də su laylarının olmasının mümkünlüyü məsələsi qaldırıldı. Qurultay mütəxəssisləri tərəfindən bu məsələ nəzərdən keçirilib işlənildikdən sonra qurultayın plenumu belə bir fikri təsdiq etdi ki, suverən layların 200 metrlik dərinliyədək davam edə biləcəyini gözləmək olar. Bunun əsasında 1925-ci ildə ilk kəşfiyyat quyusu qazıldı. Bu quyu qurultayın nəticəsini təsdiq etdi. Belə ki, qazma nəticəsində yeni, artıq təzyiqli laylar aşkara çıxarıldı ki, onların suyu daha yumşaq və təmiz idi.

Bundan sonra Bakı su kəməri İdarəsi yeni dərin quyuların qazılması vasitəsi ilə sututucu qurğuların debitinin aratırılmasına istiqamət götürdü, belə quyular 1934-cü ilədək qazıldı.

Qazılmış quyuların suyundan əlavə Şollar bulaqlarının suyu da hər vaxt bu kəməre yönəldilə bilər. Bulaqların bütün çıxma rayonu çınqılla örtülürdü, bulaqların özündən isə perforlu (deşikli) çuqun borular çəkilmişdir.

Şollardan Bakıyadək olan 186,5 km-lik məsafə 3 əsas sahəyə bölünür. Şollardan Nasos stansiyasınadək olan I sahədə su beton kəmərlə öz gücünə axır. Nasos stansiyasından Doldurulma kamerasınadək su nasoslarla təzyiq borularına vurulur. Doldurulma Kamerasından rezervuarladək olan üçüncü sahə də birinci sahə kimi betondandır, burada da su özbaşına axır.

Şəhər və mədən su təchizatı şəbəkəsinin inkişafı ilə yanaşı Bakı su kəməri İdarəsi Abşeron kəndlərinin su təchizatının qaydaya salınmasına da diqqət yetirirdi.

Kəndlərdə ictimai su paylayıcı köşklər var idi. Bəzi kəndlərdə həm də evlər ayrılıqda, müstəqil şəkildə su təchizatı şəbəkəsinə qoşulmuşdular. Şollardan Nasos stansiyasınadək su kəməri boyunca yerləşmiş kəndlərin su ilə təchizi üçün əl nasosları ilə işləyən supaylayıcı qurğular tikilmişdir. Bu qurğuların istismarı kənd idarələrinə həvalə olunmuşdur. Bu qurğuların təmiri isə Su kəməri İdarəsinin heyəti tərəfindən aparılırdı. Su, sakinlərə pulsuz verilir.

Şollar quyularının suyu içməli suya qarşı qoyulan ən ciddi tələblərə belə cavab verməsi ilə fərqlənir. O, tamamilə şəffafdır, onun heç bir iyi və ya rəngi yoxdur, sabit temperaturu $+15^{\circ}\text{S}$ -dir.

Bakterioloji baxımdan da Şollardakı quyuların suyu tamamilə yararlıdır. Lakin axıdıldığı trass boyunca yaşayış məntəqələri ilə əhatə edilən çıxış quyular vasitəsi ilə çirkləndirilə bilər.

Kəmərdə çirklənmiş suyun zərəsizləşdirilməsi məqsədi ilə Nasos stansiyasında bu suya maye xlor qatılır. Suyun xlorlaşdırılması işi 1927-ci il sentyabrın 15-dən etibarən həyata keçirilməyə başlamışdı.

Şollar-Bakı su kəmərinin istifadəyə verildiyi ərafədə bu su kəmərinin tikintisi heç də Lindleyin layihəsində nəzərdə tutulduğu şəkildə başa çatdırılmamışdır. Hərbi hakimiyyət orqanlarının tələbi ilə başlıca olaraq ancaq sugətirici xəttin çəkilişi tələsik başa çatdırılmış, qalan məsələlərdə isə bir çox işlər «müvəqqəti variantlar» adı altında ixtisara salınmış, bu və ya digər şəkildə dəyişdirilmişdir.

Lap başlanğıcdan bu kəmərdən istifadə müharibə şəraitində həyata keçirilirdi. Suya tələbatın sürətlə artması az gücə malik olan Nasos stansiyasını elə ilk günlərdən ən intensiv şəkildə işləməyə məcbur etdi. Maşınların gərgin işi və ehtiyatların yoxluğu üzündən əsas təmirin qeyri-mümkünlüyü tezliklə həmin aqreqləri ən bərbad hala gətirdi.

1923-cü ildə xüsusi komissiya tərəfindən bu su kəməri birinci dəfə olaraq bütün uzunluğu boyunca həm içəridən, həm də çöldən nəzərdən keçirildi. Bu baxış-tədqiqat beton su borusunda bir sıra ciddi zədələnmələr aşkara çıxardı.

Bu zədələnmələr aşkara çıxarıldıqdan sonra kəmərin təmirinə başlandı. Bütün yeni sahələr boyunca qismən çaydaşından, qismən isə saxsı borularla drenaj quruldu. Qalan sahələrdə isə təmir ara-bərə, xüsusi təhlükəli yerlərdə aparıldı. Sovetləşmənin ilk günlərindən etibarən Nasos stansiyasının gücünün artırılması üçün tədbirlər görüldü.

1922-ci ildə Leninqrad (keçmiş Nobel) zavodunun istehsalı olan yeni ikitəktli 600 at qüvvəli gəmi mühərriki qoyuldu. Bakı Soveti Nasos stansiyasına yeni avadanlıq almaq üçün zəruri vəsaitin əldə edilməsinə nail oldu. Əmək və Müdafiə Şurasının 1921-ci il 21 sentyabr və 7 dekabr tarixli qərarları ilə R.Voltun Almaniyadakı Aşersleben maşınqayırma zavoduna 600 at gücündə 3 dizel nasosunun sifariş olunmasına icazə verildi. Bu maşınlar 1922-ci və 1923-cü illərdə alındı.

1923-cü il ərzində maşın şöbəsinin binası bərpa olundu. 1923-cü ildən 1925-ci ilədək 600 at gücündə olan dizel nasoslarının quraşdırılması

və istismara verilməsi həyata keçirildi. 1924-cü ildə ilk 2 aqreqat, 1925-ci ildə isə 3-cü aqreqat istismara buraxıldı. Bu aqreqatların işə salınması ilə Nasos stansiyasının gücü 2900 at qüvvəsinə çatdırıldı.

Bu dövr çox geniş və iri tikinti işləri ilə əlamətdar olmuş və su kəmərinin bütün sahə və bölgələrində tamamlama işləri tamamilə başa çatdırılaraq onun suvermə qabiliyyəti sutkada 74000 m³-ə (6000.000 vedrəyə) qaldırılmışdır. Altı yeni dərin quyu qazılmış, 2-ci sifon sukeçiricisi və 1-ci sifon sukeçiricisindən havasoran qurğu qurulub istifadəyə verilmişdir.

Bu işlər nəticəsində Şollarda suverimi debiti sutkada 76000 m³-ə (6230000 vedrəyə) çatdırılmışdır. Eyni zamanda fəhlə qəsəbəsinin tikintisi tamamilə başa çatdırılmışdır.

Beləliklə, 1917-ci ildə qismən istifadəyə verilmiş və sovet hakimiyyəti illərində tam layihə gücünə çatdırılmış Şollar su kəmərinin çəkilməsi ilə Bakı şəhəri və onun ətrafının su təchizatı problemi kökündən həll edilmiş oldu.

Şollar su kəməri öz quruluşu və suyun əla keyfiyyəti ilə əhəlinin mədəni həyatının yaxşılaşdırılması üçün zəruri şərait yaratmış, keçmişdə bitki örtüyü bu qədər kasad olan şəhərin yaşıllaşdırılmasına başlamağa imkan vermişdi.

Телман Агаев, Камил Ибрагимов

**ШОЛЛАР-БАКИНСКИЙ ВОДОПРОВОД – СОВЕРШЕННОЕ
ИНТЕПЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ СООРУЖЕНИЕ СВОЕГО ВРЕМЕНИ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье авторы на основе достоверных источников отразили общий ход строительства этого уникального сооружения. Авторами также вкратце рассмотрены вопросы, связанные с достройкой этого водопровода в первые десятилетия советской власти.

Telman Agayev, Kamil İbrahimov

FROM THE HISTORY OF BAKU WATER PIPE “SHOLLAR”

SUMMARY

In the article the authors basing on reliable sources reflected the overall progress of the construction of this unique facility. The authors also briefly considered questions relating the completion of the water pipe in the first decades of Soviet power.

ŞOLLAR-BAKİ SU KƏMƏRİNİN ÇƏKİLİŞİ

Sevinc MUSTAFAYEVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

*“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Mənbəyini Böyük Qafqaz sıra dağlarının əbədi qarlar və buzlaqlarla örtülüşü Şahdağ zirvəsindən götürərək axıb gələn sulardan götürən Şollar-Bakı su kəmərinin çəkilişindən artıq demək olar ki, yüz il keçməsinə baxmayaraq, o əhəmiyyətini bu günün özündə də saxlamaqla paytaxtımızın yüzminlərlə əhalisini saf bulaq suyu ilə təmin etməkdədir.

XIX yüzilliyin son rübündən etibarən mühüm siyasi-iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrilən Bakının əhalisinin də sürətlə artması, mövcud ənənəvi vasitələrlə yanaşı yeni su təchizatı mənbələrinə yiyələnməyi və şəhərin, eyni zamanda Bakı sənaye rayonunun su ilə təmin olunmasını aktual bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Lakin bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün külli miqdarda vəsaitin tələb olunduğu bir vaxtda, çar hökuməti bu diyara yiyələnməsinə, onun yeraltı və yerüstü sərvətlərini tam mənimsəməsinə rəğmən, bu ərazinin su ilə təminatı məsələsində dövlət xəzinəsindən bir qəpik də xərcləməyə qıymır, bu işin bütün ağırlığını şəhər əhalisi və Bakı şəhər idarəsinin üzərinə qoyurdu (13, 40-46).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhər özünüidarəsi yarandığı elə ilk vaxtlardan bu çətin və şərəfli məsələnin həllinə çalışaraq, bu məqsədlə 1879-cu ildən etibarən bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. İlk zamanlar şəhərdə artezian suyu axtarışlarına başlanılsa da, bu, bir nəticə verməmiş, 1881-ci ildə açılan Zuğulba su mənbəyi ilə bağlı layihə isə bahalıqına, suyunun codluğu və ümumi həcmnin azlığına görə həyata keçirilməmiş qalmışdır (9, 7).

Daha sonra içməli su axtarışı ilə məşğul olan komissiyalar, ayrı-ayrı sahibkarlar ən müxtəlif variantları – Kür və Araz çaylarından, Altıağac bulaqlarından, Göygöldən və s. yerlərdən boru xətlərinin çəkilişini təklif etməklə, bu məsələnin həllinə çalışmış, lakin təklif olunan variantların bəziləri qeyri-ciddiliyinə, bəziləri isə səmərəsizliyinə və bahalıqına görə qəbul edilməmişdir. 1892-ci ildə Su təchizatı komissiyası üç mühəndisi –

Moskva su kəmərinin inşaatçısı M.İ.Altuxovu, Paris su kəmərinin inşaatçısı Dümonu və tiflisli mühəndis Q.Q.Roytu Kür çayından çəkiləcək su kəməri ilə bağlı layihələrin hazırlanması işinə cəlb etdi. M.İ.Altuxovun təklif etdiyi layihəyə görə çəkiləcək su kəməri - 5.117.000 rubla, Dümonun layihəsinə görə - 7.000.000 rub., Royta görə isə -7.000.000 rubldan da artıq qiymətə başa gəlməli idi (10, 30-31). Lakin yenə də hazırlanan layihələrin heç biri qəbul edilmədi. Daha sonra Şəhər idarəsi Samur və Kür çayları ilə bağlı layihələrin hazırlanması məqsədilə mühəndislər – Dümon, Streker və Lindleyə müraciət etdi. 1899-cu ilin iyul ayının 3-də mühəndis U.H.Lindleydən alınan cavab məktubunda onun bu təklifi qəbul etməsi ilə yanaşı, eyni zamanda müəyyən şərtlərinin, o cümlədən, su mənbəyi seçiminin onun öhdəsinə buraxılması şərtinin olması da bildirilirdi (10, 37). Qoyulan şərtlər komissiya tərəfindən qəbul edildikdən sonra, Frankfurt-Mayn şəhərində su axtarırları kompaniyasına başçılıq edən ingilis mühəndisi Uilyam Harleyn Uilliyamoviç Lindley 1899-cu ilin oktyabr ayında Bakıya gəldikdən sonra Quba qəzası və Samur dairəsində apardığı hidrogeoloji axtarırlar nəticəsində Xudat yaxınlığında (Xudat stansiyasından şimal-qərbə doğru), sahəsi 250 kv. verst olan bir ərazidə, qeyri-adi dərəcədə çoxlu bulağın olmasını müəyyən etdi. Meşə massivi ilə zəngin olan bu gözəl məkanın Şollar və Fərzəlioba adlanan ərazilərində yeraltı su axınının daha güclü olduğunu müəyyən edən Lindley, daha sonra axtarırlarını Kür və Samur çayları istiqamətində davam etdirərək, qəti olaraq Bakı şəhərinin su ilə təchizatı üçün ən əlverişli mənbə kimi Şolları seçdi (1, 67; 10, 37; 13,30). Su mənbəyinin düzgün seçilməsinə böyük əhəmiyyət verən mütəxəssis, hesab edirdi ki, çay suyu ilə müqayisədə, şəhərə çəkiləcək bulaq suyunun xərci hətta daha baha başa gəlmiş olsa belə, birmənalı olaraq üstünlüyü ikinciyə vermək lazımdır. Lindleyin apardığı ilkin araşdırmalar Şollardan çəkiləcək suyun nəinki baha, hətta daha ucuz başa gələcəyini bir daha təsdiqlədi. Çünki, bütövlükdə bulaq ərazisi şimaldan cənuba doğru meyilli olduğundan su şəhərə demək olar ki, öz axını ilə gələ bilər, bunu isə, şəhərə çəkiləcək su kəmərinin daha ucuz başa gəlməsi üçün əsas amillərdən biri hesab edən mütəxəssis, Şollar suyunun öz keyfiyyətinə görə də Kür və Samur çaylarının suyundan daha üstün olduğunu bildirir, eyni zamanda, bu suyun həmişə şəffaf, təzə və demək olar ki, ilboyu eyni temperatura (Şollarda–14,7°C, Fərzəliobada-18,5°C, Süzayda- 14,6°C) malik

olmasını vurğulayırdı (1, 67). Bulaq ərazisinin həm güclü yeraltı su ehtiyatına, həm də mənbəyini daim qarla örtülü dağlardan alan 12 çaya malik olmasını da Lindley mühüm amil hesab edirdi. Onun “Kür” və “Samur” layihələri üzrə su kəmərinin çəkilişinə razılaşmamasının əsas səbəbi isə həmin dövrdə sutəmizləyici qurğuların qeyri-mükəmməl olması idi. Şollarla bağlı ideyasının həyata keçirilməsində bir çox çətinliklərlə qarşılaşan Lindley Şəhər idarəsi arasında, nəhayət, 1903-cü ilin noyabrında şəhərin məhz bulaq suyu ilə təchiz olunması istiqamətində tam tədqiqat işlərinin aparılması və “Şollar” bulağından çəkiləcək su kəməri layihəsinin tərtib edilməsi barədə müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə layihənin tərtib edilməsi üçün U.H. Lindleyə 1.500 rubl pul ödənilməli idi. Bundan başqa, onun müəyyən edilmiş vaxtlarda Frankfurt-Mayndan Bakıya gəlib-getməyi üçün lazım olan xərcləri də Şəhər idarəsi öz üzərinə götürürdü (11, 5; 13,32). 1902-ci ilin yayından 1903-cü ilin martına kimi fasilələrlə hidrogeoloji kəşfiyyat işləri aparmaqla yanaşı, eyni zamanda ərazinin iri miqyaslı xəritəsini hazırlamış Lindley, Qusarda suyun kimyəvi və bakterioloji tərkibinin müəyyənləşdirilməsi üçün laboratoriyanın açılmasına da nail olmuşdur.

1904-cü ilin mayında ilk sınaq quyularının qazılması nəticəsində bulaq ərazisində güclü su ehtiyatının aşkar edilməsi ilə güman etmək olardı ki, tezliklə şəhərin su təchizatı problemi artıq öz həllini tapmış olacaq. Lakin, bu heç də belə olmadı, bir azdan işlərin sürəti azaldı, bir qədərən sonra isə tamamilə dayandırıldı. Buna səbəb isə 1904-cü ilin fevral ayının 11-də Şəhər idarəsinin podratçı şirkət - “Fransız qazma cəmiyyəti” ilə bağladığı müqavilə əsasında, sonuncunun sınaq-qazma işlərini həyata keçirərkən işə qeyri-peşəkar yanaşması və səhlənkarlığı oldu. Müqaviləyə əsasən, şirkət bir sajeni* 55 rubldan olmaqla, 40 su quyusu (dəriniyi 20-30 sajen) qazmalı olduğu halda, 88 iş günü ərzində 250 sajen əvəzinə, cəmi 0,3 sajen quyu qazmışdı (8,142; 2,23; 13,32). Texniki vasitələrinin çatışmazlığı üzündən, işləri cəmi iki köhnə qazma dəzgahı ilə aparan şirkət, işlərin ləng getməsinə bu qurğuların çınqıl laylarını keçə bilməməsi ilə izah edirdi. Burada Lindleyin fransız şirkətinin səriştəsizliyi, məsuliyyətsizliyi və çox bahacıl olması ilə bağlı (1 sajen üçün 55 rublu çox yüksək

* 1 sajen=2,48 m.

məbləğ hesab edən mütəxəssis, başqa şəhərlərdə bu işin 20-30 rubla, Bakı şəraitində isə daha ucuz başa gələ biləcəyini bildirirdi) xəbərdarlığı, demək olar ki, özünü doğrultdu. Bununla əlaqədar Lindley qeyd edirdi ki, “bəlkə o (“Fransız qazma cəmiyyəti”- S.M.) dərin qazma işləri üzrə böyük təcrübəyə malikdir, lakin orta və kiçik dərinlikdə olan quyuların qazılması üçün onun fəaliyyəti tamamilə yarıtılmazdır”(2, 63-64). Bütün bunları nəzərə alan Şəhər idarəsi, iyun ayının 9-da sözügedən şirkətlə bağladığı müqaviləni pozmağa məcbur oldu. Qazma işlərinin dayandırılması U.H.Lindleylə imzalanan müqavilənin də dayandırılmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, bu cür həllivacib məsələ, demək olar ki, üç il dondurulmuş vəziyyətdə qaldıqdan sonra, nəhayət, 1907-ci ilin qışında yenidən gündəliyə çıxarıldı və yenə də Lindleyin Bakıya dəvət olunması ilə nəticələndi. 1909-cu ilin əvvəllərinə kimi tədqiqatlarını davam etdirən Lindley, həmin ilin mart ayında Şollardan Bakıya çəkiləcək su kəmərinin ilkin layihəsini və bu layihənin Samur və Kür çaylarından çəkiləcək su xətti ilə müqayisəsini Şəhər idarəsinə təqdim etdi (9, 8). Şəhərin su təchizatında yaranmış dözülməz vəziyyət artıq əməli iş keçməyin zəruri olduğunu diktə edirdi. Bunları nəzərə alan Bakı şəhər duması və Şəhər idarəsi, məhz Şollardan çəkiləcək su kəməri layihəsinin gerçəkləşdirilməsi üzərində dayanaraq, Lindleyə layihənin yekun variantının hazırlanmasını tapşırırdı. 1909-cu ildə hidravliklərin* Tiflisdə keçirilən 9-cu qurultayı da Lindleyin layihə ilə bağlı məruzəsini dinlədikdən sonra suyunun keyfiyyəti və maya dəyəri baxımından üstünlüyün “Şollar” variantına verilməsini tövsiyə etdi. (12,67; 13,40). Lindleyin hazırladığı layihədə şəhərə sutkada 3.000.000 vedrə** suyun verilməsi və bu suyun tədricən artırılaraq 6, 9 və 12 milyon vedrəyə çatdırılması nəzərdə tutulurdu.

1910-cu ildə Şollar ərazisində ilkin hidrogeoloji işlər başa çatdırıldıqdan sonra, 1911-ci ilin mart ayının 14-də Şəhər idarəsi su kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar ingilis “Qriffits və K” şirkəti ilə müqavilə imzaladı. Müqavilənin şərtlərinə görə şirkətin görəcəyi işin ümumi dəyəri 9.769.983 rubl 12 qərik olmaqla, o bütünlükdə Şollar-Bakı su kəmərinin və onun ehtiyacını ödəyəcək qurğuların inşasını həyata keçirməli idi (1, 74 arx.;

* Su mühəndisləri.

** 1 vedrə = təxm. 12,5 litr.

76,111). Müqavilənin 66-cı paraqrafına əsasən şirkətin görəcəyi bütün podrat işlərinə, 1911-ci il fevral ayının 15-dən başlayaraq, 1914-cü ilin fevral ayının 15-ə kimi 36 ay vaxt ayrılırdı (5, 2 və arx).

Bu zaman gələcək tikinti işləri üçün çətinlik törədə biləcək məsələlərdən biri kəmərin keçəcəyi torpaq sahələrinin əldə edilməsi idi ki (çünki, bəzi sahibkarlar həmin torpaqların icarəyə verilməsinə razılaşmayaraq, əvəzində külli miqdarda pul tələb edirdilər), bununla əlaqədar, Bakı şəhər dumasının qaldırdığı vəsatətlə imperator II Nikolay 1912-ci ilin yanvarında su kəmərinin keçəcəyi 770 desyatin torpaq sahəsinin müsadirə edilərək, Bakı şəhər idarəsinin mülkiyyətinə keçməsi barədə fərman imzaladı (13, 41).

Su kəmərinin çəkilişi ilə bağlı layihənin həyata keçirilməsi üçün podratçı şirkət tərəfindən Xaçmazda zavod tikildi. 1912-ci ilin mart ayından etibarən Caqqerin xüsusi sistemi əsasında beton boru istehsalının başlanılması ilə, demək olar ki, yeni texnologiya olan basma üsullu beton su xəttinin inşasının əsası qoyuldu. 1913-cü ilin yayına kimi podratçı təşkilat tərəfindən iki - Ataçay və Biləcəri tunellərinin tikintisi, eyni zamanda su kəmərinin keçəcəyi yarıqların kəsişməsində təzyiqli su xəttinin - diametri 800 mm. olan çuqun boruların və sifonların quraşdırılması işləri, demək olar ki, başa çatdırıldı (5, 2 və arx.; 3, 294-295). Beton su xətti və lazımi qurğuların inşasından başqa şirkət suyun vurulması üçün zəruri olan rezervuarların və şəhərdəki təzyiqli su xəttinin, habelə Sumqayıt nasos stansiyasının tikilməsini, eyni zamanda Şollardan daxil olacaq suyun tam həcmdə şəhərə ötürülməsi üçün bu stansiyadakı maşın və avadanlıqların quraşdırılmasını da həyata keçirməli idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sumqayıt stansiyası üçün nəzərdə tutulan maşınların məsələsinə Dumanın hələ 1913-cü il 19 fevral tarixli iclasında baxılaraq, Almaniyanın "Aşersleben" firmasına sifariş edilməsi qərara alınmışdı. Ümumi məbləği 360.000 rubla bərabər olan sifarişin yerinə yetirilməsi, çatdırılması və "Dizel" sistemli, 600 at gücünə malik üç mühərrikin yerində quraşdırılması işlərini də firma öz öhdəsinə götürməli idi (alman firmasına veriləcək bu sifariş üçün Sənaye və Ticarət nazirinin xüsusi razılığı alınmışdı) (6,23,29). Şəhərdə su xətləri şəbəkəsinin yaradılması üçün lazım olan 846.000 pud* çuqun borunun sifarişi isə Şəhər dumasının 1912-cı il 29 may tarixli qərarı ilə Rusiyanın dağ-mədən metallurgiya ittifaqı tərəfindən

* 1 pud=16 kq.

yerinə yetirilməli idi. Borunun 1 pudunun qiyməti, çatdırılması ilə birlikdə, 1 rubl 43 qəpiyə başa gələcəkdi. Nəzərdə tutulan işlərin vaxtında həyata keçirilməsi üçün istər baş mühəndis Lindleyin, istərsə də Şəhər idarəsi və aidiyyəti qurumların ciddi səy göstərmələrinə baxmayaraq bir sıra amillərin, xüsusən də “Qriffits və K” podratçı şirkətinin öhdəsinə götürdüyü işləri (beton işləri, quyuların qazılması və s.) xeyli ləng aparması, müqavilədə göstərilən müddətdə su kəməri çəkilişinin başa çatmayacağına dəlalət edirdi. Bundan narahat olan Şəhər idarəsi, artıq müəyyən tədbirləri həyata keçirməyə məcbur oldu. O şirkətə rəsmi olaraq bir neçə dəfə notarial qaydada müraciət edərək işləri sürətləndirməyi və müqavilədə göstərilən müddətdə başa çatdırmağı tələb etdi. Bundan bir nəticə əldə etməyən İdarə Lindleyin Bakıya növbəti gəlişi zamanı, sözügedən podratçı ilə işlərin sürətləndirilməsi barədə danışıqlar aparmasını ona həvalə etdi. Lakin bu da bir nəticə vermədi, şirkət işlərin sürətləndirilməsi istiqamətində heç bir tədbir görmədi (3, 296-298; 4, 9,29). Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, 1913-cü ilin iyul ayına kimi “Qriffits və K” podratçı şirkəti tərəfindən layihədə nəzərdə tutulan işlərin yalnız 30%-i görülmüşdü. Şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra xoşagəlməz məqamlar da üzə çıxdı ki, bunlara da şirkətin eyni vaxtda bir neçə yerdə tikinti işləri aparması, bu səbəbdən də gündəlik işlərə daimi rəhbərlik etməyi həyata keçirə bilməməsi, işlədiyi obyektlərin isə heç də hamısını texniki vasitələrlə təmin edə bilməməsi və s. aid idi. Eyni zamanda, texniki nəzarət komissiyası da görülmən işlərin yarıtmaz olduğunu və xeyli texniki səhvlərə yol verildiyini aşkar etmişdi. Bunları nəzərə alan Şəhər idarəsi 1913-cü ilin iyulunda müqavilənin dayandırılması barədə sərəncam imzaladı. Bundan sonra “Qriffits və K” şirkəti ilə Şəhər idarəsi arasında başlanan qarşılıqlı ittiham və məhkəmə çəkişmələri 6 ay davam edərək, yalnız imperiya daxili işlər nazirliyinin işə qarışmasından sonra, şirkətin tikinti ərazisindən qovulması ilə nəticələndi (13, 42). Artıq tikinti işlərinin podrat üsulu ilə deyil, təsərrüfat üsulu ilə aparılmasına qərar verən Şəhər duması, bu işlərin icrasını Su təchizatı komissiyasına həvalə etdi (9, 8). Komissiya işin sürətləndirilməsini təmin etmək məqsədilə 1913-cü ilin noyabr ayından etibarən tikinti işlərini 10 müxtəlif sahəyə ayıraraq, müvafiq işlərin icra edilməsi üçün bir neçə podratçı ilə müqavilə bağladı. Müqavilələr hüquqi şəxslərlə olduğu kimi, fiziki şəxslərlə də bağlanırdı. Müxtəlif işləri icra edəcək podratçılar sırasında şəhərdəki su borularının çəkilişi ilə məşğul olacaq - “Kolobov və K” şir-

kətini, şəhər rezervuarlarının inşasını icra edəcək-“Veys və Freytaq səhmdar cəmiyyəti”ni, su kəmərinin keçəcəyi Yaşma ərazisində xəndəklərin (tranşeya) qazılması işini həyata keçirəcək “Texniki-sənaye səhmdar cəmiyyəti”ni, iki ayrı müqavilə ilə (1914-cü il 3 mart və 22 aprel) Sumqayıt nasos stansiyasının maşın binası üçün daş, beton, dülgərlik işlərini və Xocahəsən dükerindən təzyiqli su xəttinədək beton su kəmərinin inşasını yerinə yetirəcək fiziki şəxslər - Hacı Səttar Heybətovu, 6 yeni quyunun qazılması və bir quyuda yarımçıq qalmış işləri yerinə yetirəcək - S.F.Korçakı, Rəhim xan Mürsəlovu, Abdulla Tahirbəyovu və başqalarını göstərmək olar (7; 9,14,27,32 arx.,41,76,85,96). Ümumiyyətlə, Şollar-Bakı su kəmərinin inşası dövründə 35 podratçı ilə müqavilə bağlanmış, 170-dən artıq sifariş verilmişdi.

Görülən tədbirlər nəticəsində müəyyən irəliləyişlərə nail olunsada, ümumən işin gedişində bir ləngimə hiss olunurdu ki, bunun da əsas səbəbi Birinci Dünya müharibəsi şəraitində dəmir yollarının bərbad vəziyyətdə olması ilə əlaqədar, tikinti materiallarının gətirilməsində böyük çətinliklərin olması, hətta demək olar ki, qeyri-mümkünlüyü idi. Bundan başqa, su kəməri çəkilişində çalışan işçilərdən bəzilərinin orduya çağırılması (244 çağırışçıdan – 7 nəfəri mühəndis, 6 nəfəri isə texnik idi), texniki kadrların onsuz da çatışmadığı bir şəraitdə, işin gedişinə ciddi təsir göstərirdi. Bütün bunlarla yanaşı, işin gedişinə mane olan bir sıra amillər də var idi ki, bunlara - əsas işçi qüvvəsinin Quba qəzası kəndlilərindən təşkil olunması, onların isə yalnız tarla işlərindən sonra, payız-qış aylarında işə cəlb oluna bilmələri, fəhlələrin iş şəraitinin olduqca ağır olması, gündə 10-12 iş saati müqabilində 1rubl 20 qəp.-1rubl 40 qəp. (müharibə illərində kağız pulların qiymətdən düşməsi şəraitində bu məbləğ cox cüzi idi) məvacib almaları, tikinti obyektlərinin pərakəndə olması səbəbindən fəhlələrin hər gün 15-20 verst yolu piyada qət etmələri və s. aid idi (13, 43). Lakin bu çətinliklərin və müharibə şəraitinin olmasına rəğmən, görülmə tədbirlər bəhrəsini verdi və tikintinin sürəti ildən-ilə artaraq 1914-cü ildə - 40, 1915-ci ildə - 53, 1916-cı ildə isə - 38 km. boru kəmərinin çəkilişi ilə nəticələndi. Demək olar ki, ilk tədqiqat işlərindən - 17 il, tikintisinə başlanılmasından isə - 6 il keçdikdən sonra, nəhayət, həmin dövrdə qəzetlərin yazdığı kimi, artıq “Şollar suyu –həyata keçirilmiş fakt”a çevrildi. Doğrudan da, tikintisi ilə bağlı əməli iş 1911-ci ildə başlanılan,1917-ci ilin əvvəllərində isə

istifadəyə verilən və öz dövrü üçün Avropanın analoji kəmərləri ilə müqayisədə ən uzununu hesab edilən Şollar-Bakı su kəmərinin ümumi dəyəri - 33.000.000. rubl, uzunluğu isə - 186,498 km. oldu. Şollar su mənbəyindən şəhərdəki rezervuarlara qədər olan 186,498 km.-lik məsafə aşağıda göstərilirdi ki kimi bölünürdü (9; 8,9):

Şollar su mənbəyindən Sumqayıtdakı nasos stansiyasına qədər olan:
beton su xəttinin uzunluğu138,409 km.
Ataçay tunelinin uzunluğu.....0,790 “...”
çuqun dükerlərin uzunluğu7,894 “...”
Cəmi 147,093 km.

Sumqayıtdakı nasos stansiyasından Bakı şəhərində tikilmiş və dəniz səviyyəsindən 110 m. hündürlükdə yerləşən rezervuara qədər:

Təzyiqli su kəmərinin uzunluğu.....18,747 km.
Beton su xəttinin uzunluğu16,581 “...”
Biləcəri tunelinin uzunluğu0,770 “...”
Xocahəsən dükerinin uzunluğu3,307 “...”
Cəmi39,405 km.

Kəmərlər vasitəsilə şəhərə çatdırılan su, tikintisi 1914-1916-cı illərdə həyata keçirilən və artıq qeyd edildiyi kimi, dəniz səviyyəsindən 110 və 69 metr hündürlükdə yerləşən, ümumi tutumu isə müvafiq olaraq 4,5 və 3,8 milyon vedrə olan iki rezervuara vurulurdu. Şəhərin səthi müxtəlif hündürlüyə malik olduğundan, borudakı təzyiqin 6 atmosferdən yuxarı qalxmamasını təmin etmək məqsədilə, şəhər ərazisi su şəbəkəsi baxımından 3 qurşağa bölünmüşdü. I qurşağa – dənizkənarı ərazilərdən başlayaraq Bayıl, Bibi-Heybət, Qara şəhər və Ağ şəhər rayonları daxil idi ki, bunların da su təminatını + 69 (yəni, dəniz səviyyəsindən 69 m. yüksəklikdə yerləşən) rezervuarı ödəyəcəkdi. II – orta qurşağa daxil olan Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı rayonlarının su təminatı isə +110 (yəni, dəniz səviyyəsindən 110 m.yüksəklikdə yerləşən) rezervuarının hesabına ödəniləcəkdi. III qurşağa isə şəhərin ən yüksək dağlıq ərazisi daxil edilmişdi, lakin burada əhali hələ məskunlaşmadığından, su təminatı məsələsi də gündəlikdə deyildi. Lakin, buna baxmayaraq, şəhərin bu hissəsi də Lindleyin diqqətindən kə-

narda qalmamış, gələcəkdə həmin əraziləri su ilə təmin edə biləcək və su tutumu 500.000 vedrə olmaqla, dəniz səviyyəsindən 165 m. hündürlükdə yerləşəcək rezervuarın tikintisi və bu tikiləcək rezervuara suyun +69-dan vurulacağı da onun hazırladığı layihədə öz əksini tapmışdı (9, 15).

Şollar suyunun tərkibinə gəldikdə isə onun çox yüksək keyfiyyətə malik olması ilə yanaşı, eyni zamanda, bir çox mikroelementlərlə, o cümlədən dəmir, kalsium və maqnezium oksidləri və s. ilə zəngin olmasını da qeyd etmək lazımdır. Bu saf bulaq suyunun keyfiyyəti o qədər yüksəkdir ki, onu hətta sənaye məqsədlərilə işlədərkən belə, ilkin yumşaltma prosedurlarından keçməsinə, demək olar ki, heç bir ehtiyac qalmır. Şollar suyunun bir qəribə xüsusiyyəti də vardır ki, o da suyun beton borularla hərəkəti zamanı dəyişikliyə məruz qalması və bununla da, tərkibindəki kalsium oksidinin həcmnin azalması ilə ümumi codluğunun da azalmasıdır (1 litr Şollar suyunda ümumi codluq – 10,8°-dir). Bunun nəticəsində isə kəmərlə vasitəsilə şəhərə gələn su, mənbəyindəki sudan 20-25% daha yumşaqdır.

Min bir əziyyətlə Bakıya gətirilən Şollar suyunun tarif qiymətləri də bizim üçün maraq doğurur. Hələ kəmərin rəsmi açılışı mərasimindən bir neçə gün əvvəl, yanvar ayının 8-də, şəhər başçısı L.L.Bıç, duma üzvləri ilə birlikdə şəhərin Şamaxındakı (Salyan kazarmalarının arxası) su rezervuarlarına baxış keçirərkən, “gördüklərindən çox məmnun qalaraq, təcili surətdə onun şəhərdaxili qiymətini – 100 vedrə su üçün 75 qəpik” olmaqla, müəyyən etmişdir. Sonralar da bu qiymət əsas götürülərək, ayrı-ayrı müəssisə və idarələrin, o cümlədən əhəlinin istifadə edəcəyi suyun tarif qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da bir vedrə su üçün 0,75qəp.-dən - 1,6qəp.-dək dəyişirdi [Məs., supaylayıcı köşklərdə - 0,75qəp., əhali üçün - 1,0qəp., özəl sənaye müəssisələri üçün - 1,6qəp., dəmir yolları üçün - 0,5qəp.-dən- 0,8 qəp.-dək (müvafiq olmaqla su xətti və yüksək təzyiqli şəbəkədən verilməklə) nəzərdə tutulurdu] (9, 19).

Beləliklə, U.H.Lindleyin Qərbi Avropanın 35 şəhərində həyata keçirdiyi analoji layihələrlə müqayisədə, texniki baxımdan daha nəhəng və daha mürəkkəb hesab etdiyi Şollar-Bakı su kəmərinin inşası, nəhayət, 1916-cı ilin sonlarında, demək olar ki, başa çatdırıldı. 1917-ci ilin yanvar ayının 20-də, günorta saat 3-də suyun Sumqayıtdakı nasos stansiyasından Xırdalana vurulması həyata keçirildi. Yanvarın 21-də şəhərin Krasnovodskaya (indiki S.Vurğun) küçəsində ilk suyun gəlməsi müşahidə olun-

du, onun ertəsi günü, ayın 22-də isə Şollar-Bakı su kəmərinin açılışı təntənəli surətdə qeyd edilərək, şəhər başçısının, Duma qəsnıları və Şəhər idarəsi üzvlərinin, eyni zamanda geniş ictimaiyyətin iştirakı ilə, şəhərə gələn su Şamaxıqada, dəniz səviyyəsindən 110 m. yüksəklikdə yerləşən əsas rezervuara vuruldu. Əməliyyatın başlamasını bildirən düymənin basılması, haqlı olaraq, bu çətin və şərəfli işdə həqiqətən də böyük zəhmət sərf etmiş U.H.Lindleyə tapşırıldı. Şollar-Bakı su kəmərinin çəkilməsilə “Şollar” sözü şəhər əhalisinin düşüncə tərzində saf və şirin su sinoniminə çevrilərək (13, 45), bu günün özündə də mənasını saxlamaqda davam edir.

İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat

1. ARDTA, f.389, siy.7, iş 17
2. ARDTA, f.389, siy.7, iş 21
3. ARDTA, f.389, siy.7, iş 37
4. ARDTA, f.389, siy.7, iş 39
5. ARDTA, f.389, siy.7, iş 49
6. ARDTA, f.389, siy.7, iş 251
7. ARDTA, f.389, siy.7, iş 371
8. ARDTA, f.50, siy.1, iş142;
9. Баку-Шолларский водопровод. К докладу заведующего отделом А.Т.Севостьянова на первом Всесоюзном водопроводном и санитарно-техническом съезде 25 апреля- 4 мая 1925 г., в гор. Баку. Баку, 1925 г., с.7
10. Известия Бакинской городской думы, №9-10, сентябрь-октябрь 1915 г., сс.30-31
11. Kaspi, 1903, №5
12. Экспертиза и заключение по захватным сооружениям и водоводу Баку-Шолларского водопровода. Б., 1928, с.67;
13. Ханəliyev V.M. Bakı şəhərinin su təchizatı tarixi (XIX əsrin ikinci yarısı- XX əsrin 70-ci illəri). B., 1993.

Sevinc Mustafayeva

ŞOLLAR-BAKİ SU KƏMƏRİNİN ÇƏKİLİŞİ

XÜLASƏ

Məqələdə Şollar-Bakı su kəmərinin çəkilişi ilə bağlı bir sıra layihələrə, o cümlədən V.Lindleyin təklif etdiyi layihələrə qısaca nəzər salındıqdan sonra onun Bakı şəhərinin su ilə təchizatı məsələsində birmənalı olaraq Şollar su mənbəyinin üzərində təkidlə dayanması qeyd olunur.

Məqələdə həmçinin su kəmərinin çəkilişi ilə əlaqədar podratçı şirkətlərin fəaliyyətindən bəhs olunaraq onlardan bəzilərinin, xüsusilə «Fransa qazma cəmiyyəti»nin sə-

riştəsizliyi, ingilis «Qriffits və K°» şirkətinin isə məsuliyyətsizliyi üzündən kəmərin çəkilişi prosesində baş verən gecikdirmə halları işıqlandırılır.

Tikintisi ilə bağlı əməli işə 1911-ci ildə başlanılan, 1917-ci ilin əvvəllərində isə istifadəyə verilən və öz dövrü üçün Avropanın analoji kəmərləri ilə müqayisədə ən uzununu hesab edilən (uzunluğu 186, 498 km., ümumi dəyəri 33.000.000 rubl.) bu su kəmərinin Şollardakı mənbəyindən Sumqayıtdakı nasos stansiyasına, oradan isə Bakı şəhərindəki rezervuarlara qədər olan bütün xətlərinin, o cümlədən beton su xətlərinin, tunellərin və dükerlərin uzunluğu, həmçinin şəhərə verilən suyun tarif qiymətləri də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Севиндж Мустафаева

О ПРОВЕДЕНИИ ШОЛЛАР-БАКИНСКОГО ВОДОПРОВОДА

РЕЗЮМЕ

В статье после краткого освещения вопросов, касающихся проектов снабжения города Баку питьевой водой, в том числе проекта предложенного В. Линдлеем, в котором он однозначно остановился на проведении водопровода из источника Шоллар, подробно рассматриваются вопросы, связанные с подрядчиками этого строительства. В статье так же освещены вопросы тарифов, установленных на воду в городе Баку, километража бетонных линий, тоннелей, дюкеров этого грандиозного водопровода, сначала из источника до насосной станции в Сумгаите, и далее до резервуаров в городе Баку.

Sevinj Musthafayeva

ON THE CONSTRUCTION OF BAKU-SHOLLAR WATER PIPELINE

SUMMARY

In this article, after a brief coverage of issues related to the projects, for providing the city of Baku with drinking water including the project proposed by W. Lindley, in which he is uniquely focused on the conduct of the water-pipe from the source Schollar, examines in detail the issues related to contractors of construction. The article also highlights the issues of tariffs, fixed on the water in the city of Baku, mileage concrete lines, tunnels, siphons of this great water-pipe, first from the source to the pumping station in Sumgait, and then to the reservoir in the city of Baku.

BAKİ-ŞOLLAR SU KƏMƏRİNİN TİKİNTİSİNİN BAKİ ŞƏHƏRİNİN MƏTBUAT SƏHİFƏLƏRİNDƏ İŞIQLANDIRILMASI

Esmira VAHABOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d

XIX əsrin sonlarına Bakı Rusiya imperiyasının iri sənaye şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində bildirilirdi ki, Bakı şəhərinin yarandığı vaxtdan bəri suyu çirkli olub və içmək üçün yararlı deyildi.¹ Bakıda mövcud olan 800 quyudan təxminən 100-də su şirin idi və içmək üçün nisbətən yararlı idi. Əhalinin əsas hissəsi Qalada (İçərişəhər) yaşayırdı və “Xan bulağı”² adlanan quyu suyu ilə təchiz olunurdu ki, bu da əhalinin artması,³ ticarət və neft sənayesinin inkişafı üzündən azlıq edirdi. Köhnə su kəmərlərinin bəziləri yararsız hala düşmüşdü, quyuların əksəriyyətinin suyu duzlu və cod idi.⁴ Bu yerli rəhbərliyi yenidən şəhərin kifayət qədər su ilə təchiz olunması məsələsinə qayıtmağa vadar etdi. Su təchizatı məsələsi *Bakı şəhərinin əsası qoyulduğu vaxtdakı kimi kəskin idi*. Ona görə də uzun müddət ərzində *Bakı şəhərinin su təchizatı məsələsinin müzakirəsi davam etdi*.⁵ Bakı Quberniya idarəsinin arxiv materialları, 1917-ci ilədək olan yerli dövrü mətbuat, şəhərin su təchizatı ilə bağlı yazışmaların çoxluq təşkil etdiyi barədə xəbər verir.⁶

“Bakı şəhər dumasının Xəbərlərində” bildirilirdi ki, şəhər idarəsi hələ 1878-ci ildən su kəmərinin çəkilməsi məsələsi ilə məşğul idi.⁷ Bakı

¹ Каспий. 1893. 22 сент. № 206 - Городской опреснитель и азиатское невежество; Севостьянов А.Т. Баку-Шолларский водопровод. Баку. 1925.

² К истории водопровода // Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5-6. май-июнь. С. 36;

³ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5-6. Май-июнь. С. 38-39 - Кроме «Ханского водопровода» действовали Цициановский, Комендантский

⁴ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5-6. Май-июнь. С. 38-39; ГИА АР: ф. 389. Оп. 5. Д. 20. Л. 128

⁵ Каспий. 1899. 9 нояб. № 241

⁶ ГИА АР: ф. 389; ф. 50; газеты Каспий, Баку, Бакинские известия, Кавказская копейка др.

⁷ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5-6. Май-июнь. С. 38-39

qubernatoru general Kolyubakin, şəhər qlavaları Fon der-Nonne, S.İ.Despot-Zenoviç, A.İ.Novikov, N.V.Rayevski, L.L.Bıç uzun illər su təchizatı və şirin suyun axtarışı məsələləri ilə məşğul olmuşdular.

1879-cu ildə Lindleyin Bakıya gəlişi ilə su mənbələrinin axtarılmasına yenidən başlanılmışdır. O, bulaqlar və çaylarla zəngin olan Quba zonasında araşdırmalar aparıb və Şollar kəndi yaxınlığında yeni mənbə tapıb. O, bu barədə Şəhər Dumasına bildirərək, Şolların tədqiq olunmasını təklif etmişdir.¹

O vaxtlar su kəməri komissiyası onun bu fikri ilə razılaşmışdı, amma Duma bundan imtina etmişdi. Bir il sonra Lindley yenidən öz tədqiqatlarını davam etdirdi. Bununla bərabər, o eyni vaxtda Kür və Samur bulaqlarını da araşdırmaq üçün icazə istəmişdi ki, bu da əslində işin gedişatına heç bir təsir göstərməmişdi.² Bu dəfə şəhər qlavasası A.İ.Novikovun simasında Duma tərəfindən seçilmiş su təchizatı yollarının araşdırılması üzrə komissiya 1880-ci il mayın 20-də hər şeydə Lindleyi ittiham edərək, onun əleyhinə çıxış etdi.³ Müqavilənin özü isə ondan ibarət idi ki, “yerində aparılan ilkin araşdırmalar şəhərin hesabına olmalı idi, Samur və Kür su kəmərləri layihələri isə Frankfurtda Lindley tərəfindən 35.000 rubla yerinə yetirilməli idi”.⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, içməli su mənbələrini öyrənməklə su mühəndisi Şibanov, Fransa şirkətinin komissioneri baron fon Mersenfeld, dağ mühəndisləri – Uspenski, Batseviç (Bakının 307 quyusunu öyrənmişdir), Sokolovski müxtəlif vaxtlarda məşğul olublar. Bakı ətrafının yeraltı suları haqqında məsələyə dair hələ 1882-ci il noyabrın 17-də tərtib edilən “Araşdırmalar barədə hesabat” 32 il şəhər arxivində qalmışdır.⁵

“Kaspi” və “Bakı Şəhər Dumasının Xəbərləri” qəzetlərinin materialları əsasında su kəmərinin müxtəlif yerlərdən fərqli variantlarda çəkilməsi yolları araşdırılır.⁶ Fikirlər müxtəlif və ziddiyyətli olduğundan məsələ açıq

¹ Новиков А.И. Записки городского головы. СПб. 1905. «Записки...» А.И. Новикова впервые были опубликованы в журнале «Образование», начиная с сентября 1904 г., а также в газете «Каспий», «Бакинские известия»

² Yenə orada, s. 32

³ Yənə orada.

⁴ Новиков А.И. Записки городского головы. СПб. 1905. с. 33

⁵ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5-6. Май-июнь. С. 39, 42, 46-48

⁶ На северо-востоке Апшеронского п-ва (немец О.К. Ленц, 1884г.), из реки Куры (московский инж.И.Алтухов, Дюмон и Г.Г.Ройт и тифлисский житель В.И. Мег-

qalır, təklif olunan bütün variantlar isə bahalıqı üzündən rədd edilir.¹ Bundan əlavə, şəhərin təmizləyici qurğudan gələn və “Kaspi” qəzetində “çirkab” adlandırılan sudan bir çox vətəndaş şikayət edir və bu suyu içməkdən imtina edirdilər.² Ona görə də su təmizləyici qurğunun məsələsi daha mühüm sayılırdı. 1899-cu il avqustun 10-da mühəndis-mexanik Yaqnanın təmizləyici sistemini istifadə etməklə, şəhəri su ilə təmin etmək üçün “Arthur Koppel” səhmdar cəmiyyəti ilə (5 illik) müqavilə bağlandı.³

1899-cu ilin əvvəlində Bakı Şəhər Duması tədqiqatların aparılması üçün 70 min rubl pul ayırmışdı.⁴ Eyni zamanda Duma mühəndislər Dumont, Lindley və Strekerenlə yazışmalar aparırdı. Seçim isə Lindleyin üzərinə düşdü.

1899-cu ilin oktyabrında Lindley yenidən Bakıya gəlir. O, Xəzər dənizinin sahilində, münbit torpağı ilə zəngin olan şəhərin toz içində boğulduğunu görüb, dəhşətə gəlmişdi. O, biləndə ki, şəhərə Samurdan – bir neçə yüz verstlikdən su çəkmək istəyirlər, demişdi ki, Bakıya bulaq və ya quyu suyu lazımdır və sınaq quyularının qazılması lazımdır.⁵ Su kəməri komissiyasının fəaliyyəti isə ardıcıl deyildi və çox dəyişkən idi. H.b.Zərdabi də bu barədə dəfələrlə söyləmişdi ki, Şəhər Dumasının fəaliyyəti heç bir məntiqə sığmır: hər 4 ildən bir, Dumanın tərkibinin yenilənməsi ilə su təchizatı məsələsi müzakirə olunur, tədqiqatların aparılması və səfərlər üçün vəsait ayrılır..., amma sonra bunların hamısı arxivə verilirdi və beləliklə hər 4 ildən bir tərkibin yenilənməsi ilə deyilənlər təkrarlanırdı və hər zaman növbəti 4 illik seçki gözlənilirdi.⁶

винов, Т.А. Асланов – 1888г.) и Аракса, из реки Сумгаит (1889г. тифлиский инж. Ройт), из реки Самур (1899г. инж. Дюмон, Стрекер и В. Линдлей), из озера Гей-Гель, из Алты-Агачских родников (1899г. инж. Сорокин, А.М.Коншин и А. Конради - его проект оценивался в 3.5 млн. руб.) //Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5. Май-июнь. С. 35

¹ Воларович П.Е. Бассейн Шолларских источников (с 2-мя таблицами). Отдельный оттиск из Т. 28 Известий Геологического комитета № 161. СПб. Типо-литография К. Биркенфельда. 1909.С. 7

² Каспий. 1895. 30 мая. № 112

³ Каспий. 1898. 14 апр. № 78; “Artur Koppel” səhmdar cəmiyyəti 1917-ci il martın əvvəllərində bəyan etdi ki, Bakı-Şollar su kəmərinin çəkilməsi ilə öz fəaliyyətinin dayandırır və Yaqnanın sistemi ilə su təmizləyici qurğunu satışa çıxarır.

⁴ Каспий. 1899. 1 авг. № 163

⁵ Каспий. 1899. 9 нояб. № 241

⁶ ГИА АР: ф. 50. Оп. 1. Д. 152. Л. 139

Şəhər idarəsi ya tədqiqatları apardırır, ya da Lindleylə əlbəyaxa olaraq, araşdırmaları dayandırır. Təklif olunurdu ki, geoloji tədqiqatlar aparılsın (Benkendorf), su kimyəvi analiz edilsin (Ş.Əsribəyov). Şəhər qəzasını A.Saparov (qeyd edirəm ki – erməni idi) isə təklif edirdi ki, yerli mütəxəssislərə müraciət edilsin ki, onlar da Lindleyin layihəsinə tənqidi yanaşsınlar.

Amma Şəhər İdarəsinin üzvü Smolenski bütün bu hücumlara belə münasibət bildirdi ki, *“bunlar heç nəyə yaramır..., və bu məsələni təxirə salmaq olmaz, çünki Lindley bura bir illiyə deyil, bir neçə həftəliyə gəlib. “Kaspi” qəzetində dərc olunan materiallara gəldikdə isə, onlar müxtəlifdir və doğrusu da olur, çox hissəsi isə düz deyil və komissiya qəzetlə hesablaşmaq məcburiyyətində deyil”*.¹ Buna baxmayaraq, Lindleyə qarşı hücumlar davam edirdi,² Duma isə komissiyanın yeni seçilən üzvlərini Lindleyin şəhərlə münasibətlərinin normallaşmasına səy göstərməyə çağırırdı.³

Lindley daim Şahdağ yüksəkliyindəki suyun istifadəsindən dəlillər gətirirdi və deyirdi ki, bu su Samur suyundan yaxşıdır. Lindley deyirdi ki, *“Allah Özü sizə yaxşı su (Şollar), təbii filtrlər verib, siz isə Allahın verdiyi bu nemətdən imtina edirsiniz. Hətta əgər Şahdağın suyu haçansa tükənsə belə, yenə də bulaq suyundan istifadə etmək lazımdır”*.⁴

Mübahisələr yenə qızıışanda, Lindley ağıllı cavab verdi: “Xəstə həkimini dəvət edən zaman onun göstərişlərini yerinə yetirməyə borcludur. İndi siz xəstəsiniz və mənə dəvət etmisiniz, zəhmət çəkin mənə sizə verdiyim təklifləri yerinə yetirin”.⁵ Bununla da o, perspektivli və tükənməz Şollar su mənbəyindən istifadə etməyi təklif etdi.⁶

Ermənilər şəhər hakimiyyət dairələrini inandırmağa çalışırdılar ki, bu, çox bahadır. Bu zaman Tağıyev Dumada çıxış edərək, bildirdi ki, “mən Lindleyə inanıram və onun işinin maliyyələşdirilməsinə razıyam (sınaq quyusu üçün 25 min rublun verilməsinə) və hətta, əgər o, su mənbəyi tapmasa belə, həmin pulları geri istəməyəcəm”.⁷

¹ Каспий. 1899. 25 нояб. № 254

² Там же. 3 дек. № 261

³ Там же. 14 дек. № 269; 21 дек. № 275

⁴ Каспий», 1902. 10 апр.

⁵ Каспий», 1901, 28, 29 марта

⁶ Там же

⁷ Каспий. 1901. 22 сент. № 207

Lindley su təchizatı komissiyasına bildirdi ki, Xudat-Şollar stansiyası yaxınlığındakı bulaqları ən güclü hesab edir¹ və onu əmin etdi ki, təbiətin belə zəngin nemətindən istifadə etməməyin özü günahdır. Lakin, “Kaspi”nin yazdığı kimi, toz içində boğulan Bakı Lindleyin təklif etdiyi yeraltı suyun çəkilməsi layihəsindən imtina etdi. Lindley şəhəri tərk etdi, amma “o, əmin idi ki, şəhər gec-tez onun təklifini qəbul edəcək, buna görə də öz nümayəndəsinə bu istiqamətdə araşdırmaların aparılmasını tapşırırdı”.² İsrarlı dövlətlərdən sonra mühəndis Lindley 1901-ci il mayın 10-da Bakıya gəldi və öz tədqiqat proqramını və təxmini smeta xərclərini bildirdi. Bir daha yenidən yeraltı sular və su kəmərinin bulaq sularından gətirilməsi haqqında məsələ qaldırıldı və komissiya qəsnələrinin bir hissəsi bunu dəstəklədi.³

Dumanın iclasında çıxış edən Lindley özünü baş komandan, ictimai idarəni isə baş qərargahla müqayisə edərək, müraciətində dedi: “Siz, cənablar, baş qərargahın vicdanı kimi, mənim hərəkətlərimin planını dəyişə bilərsiniz, ancaq unutmayın ki, əgər qərarınız pis nəticələrə apararsa, hansı mənəvi məsuliyyət sizin vicdanınızın üzərinə düşür”.⁴ Lindley hər dəfə öz hərəkətlərinin düzgünlüyünə rəsmiləri razı salmaq zorunda idi.

Lindley 1901-ci ilin mayında hesabatını Bakı Şəhər Dumasına təqdim etdi və onun həyata keçirilməsi üçün 35.000 rubl ayrıldı (bunun 25.000 rublu şəxsən Duma qəsnəsi Ə.Topçubaşov tərəfindən verilmişdi).

Qazılan quyular Lindleyin haqlı olduğunu təsdiqlədi: yeraltı sular Bakının içməli suya olan tələbatının həcmi on dəfə üstələyirdi. Bakı-Şollar kəmərinin layihəsinin tərtibi tezliklə başa çatdırıldı və onun inşasının maliyyələşdirilməsi məsələsini də həll etmək gündəmə gəldi. Ona görə də Duma artıq 1901-ci il oktyabrın 9-da keçirilən iclasında Tağıyevə təşəkkürünü bildirərək, onun qərarını qəbul etdi.⁵

Lindley şəhərdən 35 min rubl aldı, bunun 9 min rublunu işin əvvəlində, 9 min rublunu ilkin araşdırmalar başa çatanda, qalanını isə layihələrin tərtibatı və təsdiqi başa çatandan sonra.⁶

¹ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 9. Сент.-окт. С. 37

² Каспий. 1901. 16 мая. № 105

³ Каспий.1901. 21 апр., 25 мая, 4, 7, 8, 9, 15, 16, 18, 21 июня - об изысканиях подпочвенной воды

⁴ Каспий. 1901. 16 мая. № 105

⁵ Каспий. 1901. 11 окт. № 221

⁶Каспий. 1902. 8 мая № 100 к водной эпопее.

Lindley hətta [Dumanı] hədələyərək deyirdi ki, “əgər şəhər ağlama planının tərtib edilməsi və yerlərdə toplanan məlumatların onun üzərinə əlavə edilməsi xərclərini öz üzərinə götürməsə, onda o, bütün kağızların toplanılmasını öz nümayəndəsinə tapşıracaq və Frankfurta yola düşəcək”.¹

Bu, öz ciddi təsirini göstərdi və nəhayət, 1901-ci il iyunun 23-də mühəndis Lindleylə müqavilə bağlandı. Araşdırmaların bitmə müddəti 1 aprel 1902-ci il, layihələrin təqdimatı isə 1.10.1902-ci il müəyyən edildi, Lindley isə axtarışların və layihələrin rəhbəri kimi 35 min rublla mükafatlandırıldı.²

19 avqust 1903-cü ildə Su komissiyasının iclasında çıxış edən H.Z.Tağıyev bidirdi ki, “Əgər mən Lindley olsaydım, Bakını çoxdan tərk edərdim. Xeyiri özləri istəmirlər! Onun bu qədər inadkarlığına təəccüblənirəm”.³ Lindley özü dəfələrlə bəyan etmişdi ki, o, “ingilis buldoqu kimidir. O nəyisə dişləri ilə qapırsa, istəyirsən onu kəs, yenə də ağzındakını buraxmayacaq. Eləcə də mən, Bakıdan yapışdım: *“Bakıya su verəcəm və ən yaxşı su verəcəm. Mən sizə qulluq etmirəm, sizin üçün işləmirəm, amma mən kasıb bəkililərə su vermək istəyirəm, mən bu işi axıra çatdırana qədər heç kim məni bu işi atmağa məcbur edə bilməz. Onlar onu məhv edə bilməyəcəklər!”*⁴

1903-cü il noyabrın 23-də Fransız cəmiyyəti ilə Müqavilə imzalanmışdı (Kür su kəməri layihəsini Lindleyin nümayəndələri – Frank Dürqam və Robert fon-Pfeyffer gətirmişdilər)⁵ və artıq 1904-cü ilin fevralında onlar qazma işlərinə başlamışdılar və bir neçə quyuyu qazmışdılar.

Su təchizatı üzrə komissiya işlər aparılan yerə gedərək, Dumanı işlərin gedişi barədə məlumatlandırmışdı. Duma 18 may 1904-cü ildə qərar qəbul etmişdi ki, tədqiqatlar yalnız bulaq suyu üçün aparılsın və yeraltı sularla bağlı tədqiqatlar dayandırılınsın. Şəhər qlavası A.İ.Novikov bu iclasdan sonra Su komissiyasının sədri vəzifəsindən imtina etdi, və yeni sədr seçkilərindən sonra Duma 1904-cü il iyunun 4-də qərara almışdı ki, “yeraltı və bulaq suyu tədqiqatları üzrə bütün işlər dayandırılınsın”.⁶

¹ Там же

² Известия Бакинской городской думы. 1915. № 9-10. Сент.-окт. С. 38

³ Каспий. 1913. 4 янв. № 3; Новиков А.И. Указ.раб. С. 104

⁴ Каспий. 1913. 4 янв. № 3

⁵ Каспий. 1904. 5 янв. № 4

⁶ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 9-10. Сент.-окт. С. 42

1904-ci ildə Lindley Şollar rayonunda qazma işlərinə başladı, ancaq o da tezliklə inqilabi hadisələr və bir sıra vəba epidemiyası səbəbindən qazma işlərini 1907-ci ilə qədər dayandırmalı oldu. Yalnız 1908-ci ildə N.V.Rayevski şəhər qlavasından sonra, Lindley şəhərin bulaq suyu ilə təminatı layihəsinin həyata keçirilməsinə başlamaq imkanı qazandı ki, bununla da şəhərə gündə 3 mln. vedrə suyun verilməsi nəzərdə tutulurdu. Su kəmərinin özünün istismara verilməsi 1916-cı ilin payızına nəzərdə tutulurdu.

Gələcək su kəməri ilə veriləcək suyun yararlılığı haqqında Texniki cəmiyyətin Bakı şöbəsində müzakirəsi bu işlərin müvəqqəti dayandırılması haqqında fikirlərin səsləndirilməsinə gətirib çıxarmışdı. Buna kəskin etiraz edən Hacı Zeynalabdin Tağıyev bildirmişdi ki, indi işi dayandırmaq olmaz və beləliklə “biz heç vaxt heç bir iş görə bilməyəcəyik. İşə başlanılıb və, nəyin bahasına olursa-olsun, onu axıra çatdırmaq lazımdır”.¹

Şəhər qlavasından N.V.Rayevski su kəmərinin (elə tramvay yolunun da) çəkilişini mühüm problem sayırdı. Məhz onun sayəsində şəhər 27 milyon rubllıq istiqraz ala bildi.² Bakı su kəmərinin inşası üçün Rusiya imperiyasının Nazirlər Şurası beş faizlik 27 milyon rubllıq istiqraz buraxmağı qərara aldı. Duma bir neçə iclasdan sonra yeraltı suların araşdırmaları məsələsini təsdiqləyərək, ehtiyat kapitaldan 182 min rubl və komissiyanın cari xərclərinə 10 min rubl ayırdı.³

Bundan sonra layihə təsdiq olundu, 1911-ci ildə isə birinci növbənin tikintisinə başlanıldı. Tağıyevdən nümunə götürərək neft sənayeçiləri sanballı vəsait ayırdılar. Hacı Zeynalabdin az qala hər gün tikintiyə gələr, fəhlələri və mühəndisləri qiymətli hədiyyələr və pul mükafatları ilə təltif edərdi.

İstənilən layihənin maddi təminatı ehtiyacı olduğundan, podratçıların seçimi məsələsinin kəskin durması “Kaspi” qəzetinin səhifələrində geniş işıqlandırılırdı. Şollar su kəmərinin tikintisinin bütün dövrü ərzində Bakı hökuməti 35 müqavilə bağlamış və 170-dən artıq iri sifarişlər vermişdi.

Bakı-Şollar su kəmərinin tikintisində iştirak etmiş firmalar haqqında qısaca qeyd edək ki, bunlar liman və dəmiryol işləri ilə məşğul olan rus firması “Bunge, Braykeviç, Palaşkovski”, Vyanada 170 km uzunluğunda su kəməri (xaraktercə Bakı-Şollar su kəmərinin təyinatı və çəkilişi ilə ana-

¹ Каспий. 1910. 14 марта № 59

²Каспий. 1912. 7 февр. № 29

³ Известия Бакинской городской думы. 1915. № 5. Май-июнь С. 39

loji olan) çəkən italyan firması Luici Fakkanoni, Londondan olan ingilis firmaları “Vooker and K”,¹ “Qriffits və K”² idi.

Su kəmərinin inşası üzrə işlərin başlanması “Qriffits and K” firması ilə işi 36 ay müddətində başa çatdırmaq haqda 14 fevral 1911-ci ildə müqavilə imzalanması günü hesab etmək lazımdır. Bakı-Şollar su kəmərinin inşasının böyük podratçısı olan “Qriffits and K” ingilis firmasının 10 mln. rublluq podratı var idi.³ Bağlanmış müqavilənin məbləği həтта bu gün də heyramızdır!!!

Lakin “Qriffits and K” firması işləri qəsdən uzadır, yeni-yeni şərtlər irəli sürürdü.⁴ Ona görə də baş mühəndis Lindley işləri sürətləndirməyi təkidlə tələb edirdi.⁵

İş məhkəmə araşdırmalarına qədər gəlib çatmışdı.⁶ Şəhərin Qriffitslə mübahisəsi həm inzibati, həm hökumət instansiyalarına keçərək, iki dəfə Nazirlər Şurasında müzakirə predmeti olmuşdu. Şəhər agentlərinin yanlış və zorakı ... hərəkətləri haqda canişinə çoxsaylı şikayətlər olmuşdu. Şəhər qlavasının Petroqrada və Tiflisə olan səfərləri də bu şikayətlərlə bağlı idi. Sonda mübahisə həll olundu,⁷ bu da “Bakı Şəhər Dumasının Xəbərləri”nin və “Kaspi” qəzetinin səhifələrində işıqlandırılmışdı. Məhkəmə 1914-cü il oktyabrının 14-də “Qriffits and K” cəmiyyətinə inventarların alınması üçün 1.5 milyon rubl ödənilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdi”.⁸

Əgər əvvəllər Bakı haqqında danışılında deyilirdi ki, “Bu, neft olan şəhərdir”, zaman keçdikcə isə – “Bu, o yerdir ki, orada məşhur Şollar su kəməri tikilir” – deyilirdi.⁹ Bundan başqa, özüm üçün kiçik bir qeyd etmək istərdim. *Bir çoxları Bakı şəhər upravasını nümunəvi hesab edirdilər, Bakını isə bütün sahələrdə abad şəhər sayırdılar və Rusiyanın bir çox*

¹Каспий. 1911. 27 янв. № 22

²Каспий. 1911. 25 янв. № 19

³Каспий. 1912. 23 февр. № 43; Каспий. 1912. 29 февр. № 48

⁴Каспий. 1913. 13 июня № 130

⁵Каспий. 1913. 18 июня № 135

⁶Каспий. 1913. 1 авг. № 172; подр. о фирме «Гриффитс и К» см. напр.: Каспий. 1913. 2 авг. № 173 – ответ Гриффитса, 3 авг. № 174 – чего добивается Гриффитс, № 176 – Гриффитс и суд, № 178 – город и Гриффитс...

⁷ Известия Бакинской городской думы. № 5-6 С. 73

⁸ Баку. 1916. 5 апр. № 77 продажа имущества, принадлежащего отделу по постройке водопровода; Известия Бакинской городской думы. № 5-6. С. 72

⁹ Каспий. 1912. 6 апр. № 77

*şəhər upravaları Bakıya yardım və izah üçün müraciət edirdilər.*¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Dumasının və şəhər upravasının bütün iclasları əsasən qızğın keçirdi və mətbuatın bildirdiyinə görə qlasnlılar elə mübahisə edirdilər ki, bəzən hətta bir-birini təhqir də edirdilər. Qlasnıların bir çoxu icaslarda iştirak etmirdilər, iştirak etsələr də, su komissiyasında mənasız boşboğazlıqla məşğul olurdular..., “su kəməri vaxtında inşa edilməyəcək və ə şəhər su kəməri borcu üzrə faizlər ödəmək məcburiyyətində olacaq”.² İş elə gətirdi ki, bu sözlərin çoxu düz oldu.

Su kəmərinin tikintisi hərbi şəraitdə də davam etmişdir. Su kəmərinin inşası ilə məşğul olan qulluqçuların və inşaatçı fəhlələrin hərbi çağırışdan və qulluqdan azad edilməsi məsələsi kəskinləşdi. Müharibə şəraitində istehsal vasitələri tükənirdi və zəruri istehsal vasitələri vaxtlı-vaxtında göndərilmirdi. O dövrün bütün yerli qəzetləri bu məsələlərə çox ciddi diqqət yetirirdi.³ “Bakı Şəhər Dumasının Xəbərləri” hər nömrəsində 1914-1917-ci illərdə “Su xəttinin inşası üzrə Bakıda su anbarlarının tikintisindən Şollardakı mərzləmə işlərinin gedişinədək göstəricilər barədə cədvəllər verir, habelə şəhərdə paylayıcı boru şəbəkəsinin çəkilməsi haqqında məlumat verirdi.

Artıq bu vaxtadək su kəmərinin Şollar bulağından Bakıdakı təzyiq anbarlarınadək olan 180 km-lik xətt çəkilmiş, inşaat işləri başa çatmış və istismara qəbul edilmişdi, üstəlik suyun Sumqayıt nasos stansiyasından vurulmasına başlanılmışdı.⁴

Şəhər qlavası L.L.Bıçın təşəbbüsü ilə 1917-ci il yanvarın 8-də Bakı-Şollar su kəmərinin və onun Bakıda tutumu 4 200 000 vedrə olan anbarlarının tikintisinə baxış keçirildi.⁵ Artıq 1917-ci il yanvarın 20-də gecə saat üçdə Şamaxinka tərəfdə əsas su anbarlarına paylaşdırma borularının bölüşdürücü kamerasına su gəldi. Çoxdan, hələ 1900-cu ildən, düz 17 il gözlənilən su nəhayət ki, bakılıların evinə gəldi!!!⁶

¹ Каспий. 1912. 20 янв. № 14

² Каспий. 1912. 12 дек. № 280 – водопроводные недоразумения

³ Известия Бакинской городской думы. 1914. № 6. Ноябрь-декабрь; Каспий. 1915. 8 апр. № 76; Баку. 1915. 30 дек. № 291; Кавказская копейка. 1916. 30 дек. № 361; Там же. 1916. 18 марта. № 63; Каспий. 1916. 8 апр. № 80

⁴ Известия Бакинской городской думы. 1917. 4 янв. № 4

⁵ Каспий. 1917. 10 янв. № 7

⁶ Каспий. 1917. 21 янв. № 17

Görülən işlərin möhtəşəmliyindən bəhs edən Lindley etiraf edirdi ki, “Mənim tərəfimdən ancaq Qərbi Avropada 35 şəhərdə su kəməri və kanalizasiya tikintiləri aparılmışdır. Amma bu su kəməri kimi texniki cəhətdən möhtəşəm və mürəkkəb iş mənim qarşıma çıxmamışdı”.¹

Hərçənd Bakıya su çəkilməsi arzusu həyata keçdi, bir şeyi qeyd etmək yerinə düşər. Şollar su kəmərinin inşasının dayandırılmasının bir çox tərəfdarları var idi. Onlar müharibə dövrünün çətinliklərinə, işçi qüvvəsinin çatışmazlığına əsaslanırdılar.² “Kaspi” qəzetinin yazdığı kimi, əgər o zaman belələrinin dediklərinə qulaq asılısaydı, indi bizim nə təzə su kəmərimiz, nə də şəhərdə Şollar suyu olmayacaqdı. Xoşbəxtlikdən ağılın gücü qalib gəldi, Şollar su kəmərinin inşası davam etdirildi və indi şəhərin ən yaxşı tikintisi hazırdır!”³

Şollar su kəməmindən su şəhər şəbəkəsinə daxil olanda Bakı quberniyaya qazısının və Bakı sakinlərinin bir qrupunun xahişi ilə Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1917-ci il fevralın 3-də şəhər upravasının keçmiş sədri N.V.Rayevskiyə – Petroqrada teleqram vuraraq, bir alim kimi əhalisinin səmimi minnətdarlığını və təşəkkürünü çatdıraraq,⁴ qeyd edirdi ki, bizim 25 il həsrətində olduğumuz arzumuz həyata keçdi.

Sonda qeyd edək ki, məhz V.Lindleyə, onun tükənməz enerjisi, biliyi və inzibati istedadına görə, Bakı Avropada yeganə olan möhtəşəm su kəmərinə görə borcludur!!!

1917-ci il fevralın 21-də Şəhər Dumasının iclasında su kəmərinin çəkilişində həyatını qurban verənlərin (malyariyadan, su kəmərinin tikintisi zamanı bədbəxt hadisələr nəticəsində 115 nəfər həlak olmuşdur) xatirələrini əbədləşdirmək məsələsi müzakirə olundu. Qərara alındı ki, böyük anbarların yaxınlığında obelisk ucaldılsın və həlak olanların adları onun üzərinə həkk olunsun.⁵

Bundan əlavə, böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin adına təqaüd təsis edilməsi haqqında Qərar qəbul edildi ki, bunu da ilk növbədə su kəmərinin

¹ Каспий. 1917. 21 янв. № 17

² Каспий. 1917. 5 февр. № 29

³ Каспий. 1917. 5 февр. № 29

⁴ Там же. 1917. 1 марта. № 48

⁵ Каспий. 1917. 23 февр. № 43

çəkilişində çalışanların uşaqları almalı idilər (17 təqaüddən 10-u şəhər məktəbində, 5-i Bakının orta məktəblərində, 2-i ali texniki məktəblərdə).¹

1917-ci il dekabrın 1-də V.Lindleyin ölüm xəbəri Bakıya çatdı. Bakı Şəhər Duması və Bakı Şəhər Upravasının su kəməri şöbəsinin qulluqçuları adından “Bakı” qəzetində dərc edilən nekroloqda qeyd olunurdu ki, mühəndis Lindleyin xidmətlərini şəhər heç vaxt unutmayacaq.²

“Kaspi” qəzeti 1918-ci il martın 2-də yazırdı: “Bakı-Şollar su kəməri kimi möhtəşəm tikinti Lindleysiz düşünülə bilməzdi, daha az olaraq onsuz tikilə bilməzdi”. Bu məsələdə onun köməkçiləri inşaat bölməsinin müdiri P.P.Freze və mühəndis S.F.Skrjivan idi. Lindleyin xidmətlərinə hörmət əlaməti olaraq Bakının küçələrindən biri (indiki 28 may küçəsi) “Lindley prospekti” adlandırıldı.³

Belə düşünmək olar ki, Rusiya çarizminin müstəmləkəçi siyasətinin təzahürü özünü onda göstərirdi ki, çar administrasiyası su təchizatı probleminin həlli üçün .. bir qəpik də xərcləmək arzusunda olmamışdır. Yalnız dəyəri 32 mln. rubl olan istiqraz sayəsində Bakı-Şollar su kəmərinin inşasını başa çatdırmaq mümkün oldu və bu zaman Hacı Zeynalabdin Tağıyevin də şəxsiz xidmətini qeyd etmək lazımdır. Çıxışımı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sözləri ilə bitirmək istəyirəm ki, bugünkü məmurlara dərs olsun.

“Elə adamlar var ki, bu və ya digər səbəbdən heç vaxt heç nəyə inanmırlar və belə adamlarla hər hansı bir iş görmək çox çətinidir, onları heç bir dəlillə inandırmaq mümkün deyil və onlar hər zaman öz dediklərinin üstündə duracaqlar. Şollar suyunun əleyhdarları da bu cürdür. Mən bu işə həddən ziyadə əmək sərf etdim və çoxdan Dumada eşitdiyim bu sayaq nitqləri yenidən özəl yığıncaqlarda Şollar suyunun əleyhdarlarından eşitmək məni çox ağrıdır. Mən çox-çox inanıram ki, Bakıya lazımi miqdarda Şollar suyunun gətirilməsi bizim həyatımızı dəyişdirəcək. Mən inanıram ki, bu su idealdır və biz onu gətirəcəyik. Mənim bu layihənin həyata keçməsinə olan inamım onunla dəstəklənir ki, bu istehsalatın başında mühəndis Lindley kimi hörmətli bir rəhbər durur”.⁴

Uzun su epokeyası – Şollar su kəmərinin inşası beləcə başa çatdı. Şollar su kəmərinin çəkilməsi və əhalinin təmiz içməli su ilə təmin olun-

¹ Каспий. 1917. 23 февр. № 43

² Баку. 1918. 2 марта № 48; 3 марта № 49

³ <http://www.regionplus.az/ru/articles/view/5513>

⁴ Каспий. 1912. 19 апр. № 88

ması ictimai infrastrukturun yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynadı. Şollar su kəmərinin çəkilməsini mütəşəkkil hünər adlandırmaq olar.

Эсмира Вахабова

**ОСВЕЩЕНИЕ ПОСТРОЙКИ БАКУ-шолларского ВОДОПРОВОДА НА
СТРАНИЦАХ ПЕЧАТИ ГОРОДА БАКУ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена самому актуальному вопросу в развитии социальной сферы города Баку – водному вопросу и связанного с ним проведения Шолларского водопровода для обеспечения населения пресной водой. Автор на материалах периодической печати последовательно освещает историю данного вопроса. В статье рассмотрены роль и участие Городской думы, городского самоуправления в осуществлении данного вопроса. Показана роль и значение инженера Линдлея, который своей настойчивостью помог реализовать проект века, а также значительная роль Г.З. Тагиева в поддержке Линдлея и осуществлении его проекта по проведению Шолларского водопровода. Проведение Шолларского водопровода и обеспечение населения пресной водой сыграло важную роль в улучшении общественной инфраструктуры.

Esmira Vahabova

**THE ILLUMINATION OF CONSTRUCTION OF BAKU SHOLLAR WATER
PIPELINE ON THE PAGES OF PERIODICAL PRESS OF BAKU**

SUMMARY

The article is devoted to the most pressing issue in the development of social sphere of Baku - water issue and the Shollar water pipeline to provide the population related to it with fresh water. The author on the materials of the periodical press consistently covers the history of this issue. It considers the role and participation of the City Council, municipal government in the implementation of this issue. The role and importance of engineer Lindley who with his persistence helped to realize the project of the century, as well as a significant role played by H.Z. Tagiyev in supporting Lindley in the implementation of his project on the Shollar pipeline is shown. The construction of Shollar water pipeline and supplying the population with fresh water has played an important role in improving the public infrastructure.

MÜNDƏRİCAT

Ak.Akif ƏLİZADƏ, Qorxmaz HÜSEYNOV	ŞOLLAR-BAKİ – 100.....	3
Ак. Акиф АЛИЗАДЕ, Коркмаз ГУСЕЙНОВ	ШОЛЛАР-БАКУ-100.....	18
Acad. Akif ALIZADE, Qorkhmaz HUSEYNOV	SHOLLAR-BAKU-100.....	34
Çingiz ABDULLAYEV	Şollar-Bakı su kəmərinin 100 illiyi ərəfəsində	49
Riçard ZELİKOVSKI	Şollar su kəmərinin 100 illiyi	55
Fuad TAĞIYEV	XIX əsrdə Bakı şəhərinin su təchizatının tarixin- dən (80-ci illərin ortalarınadək)	60
Polad XƏLİLOV	XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində böyük Bakı sənaye rayonunun su təchizatı üzrə layihə- lər və onların taleyi.....	69
Hacı HƏSƏNOV	Hacı Zeynalabdin Tağıyev- Şollar-Bakı su kə- mərinin tikintisinin əsas təşəbbüskarıdır	79
Ramil NİFTƏLİYEV	Şolların su mənbələri haqqında.....	89
Zeynəb QAFAROVA	Bakı şəhər duması şollar su kəməri çəkilişinin təşkilatçısıdır	105
Telman AĞAYEV	Şollar-Bakı su kəməri dövrün mükəmməl	
Kamil İBRAHİMOV	mühəndis-texniki qurğusu	116
Sevinc MUSTAFAYEVA	Şollar-Bakı su kəmərinin çəkilişi	124
Esmira VAHABOVA	Bakı-Şollar su kəmərinin tikintisinin Bakı şəhə- rinin mətbuat səhifələrində işıqlandırılması	135

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
3. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times Roman AzLat – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
4. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
5. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMI ƏSƏRLƏR

SCIENTIFIC WORKS

ТРУДЫ

Formatı 60x90 ¹/₈. F.ç.v. 19.

Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC